

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SYDVEST JYLLAND

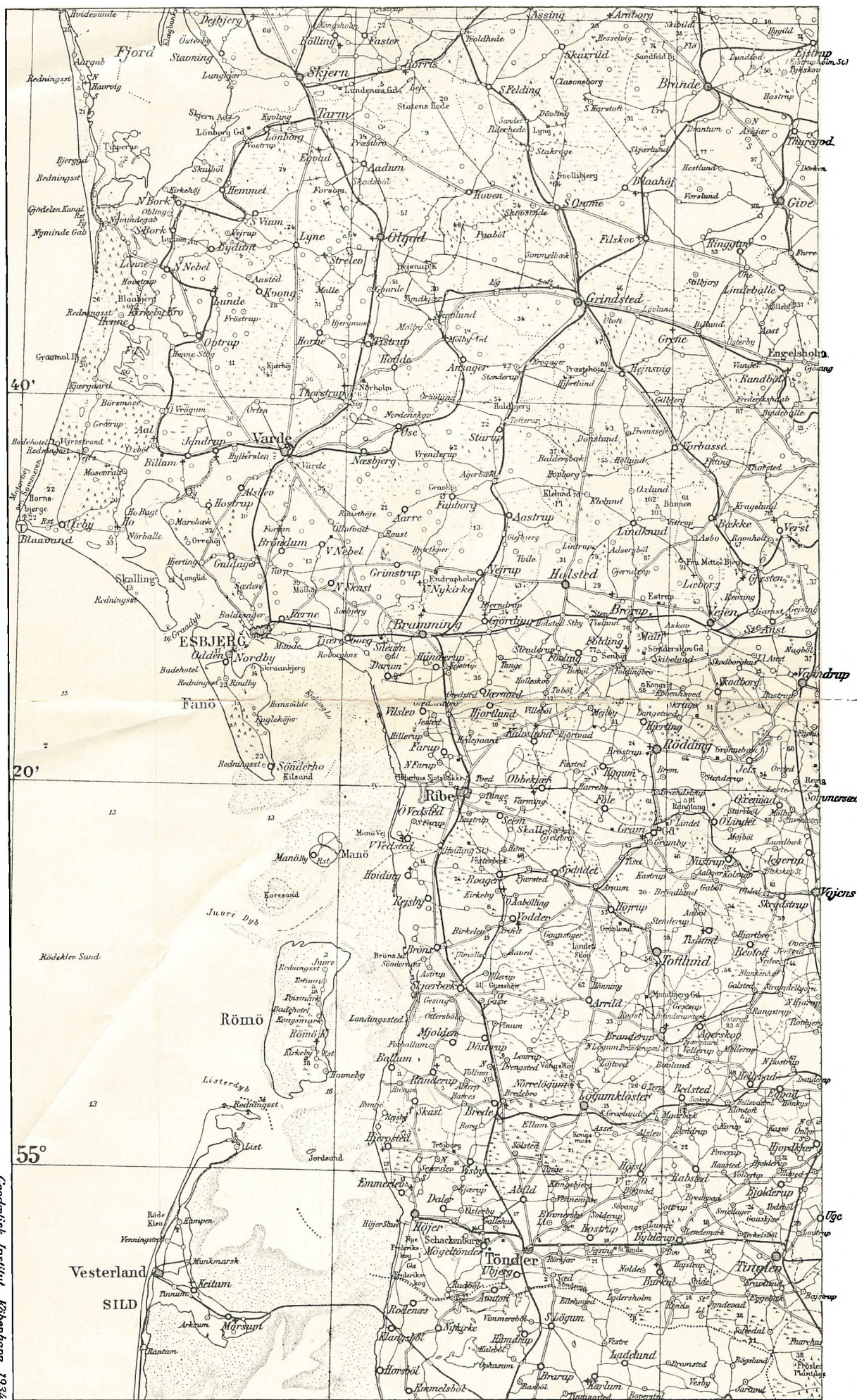
TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

AARBOG 1935

UDGIVET UNDER REDAKTION AF
A.NORDAHL-PETERSEN

SYDVESTJYLLAND

KORT OVER SYDVESTJYLLAND

Autoriseret Reproduktion efter Geodætisk Instituts Kort i 1:500 000

Geodætisk Institut, København, 1934.

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK:
SYDVESTJYLLAND

AARBOG 1935

UDGIVET UNDER REDAKTION AF
A. NORDAHL-PETERSEN

KØBENHAVN

EGMONT H. PETERSENS KGL. HOF-BOGTRYKKERI

1935

INDHOLD

	SIDE
KORT FRA GEOD.ETISK INSTITUT	4-5
AHRENT OTTERSTRØM: VESTJYLLAND	9
SALOMON J. FRIFELT: FRA SKJERNAAEN TIL KONGEAAEN	11
SALOMON J. FRIFELT: HJEMSTAVNENS BY	87
N. M. KROMANN: FANØ OG MANDØ	91
THADE PETERSEN: RØMØ	107
KNUD RÉE: ESBJERG BY OG HAVN	117
CLAUS ESKILDSEN: GEEST OG MARSK	135
HELGE HAAR: RIBE KØBSTAD	205
H. ZANGENBERG: GAMLE GAARDE OG HUSE I SYDVESTJYLLAND	227

Friserne udført af Tegneren OVE MEIER.

Aarbogens Oplag: 17.500.

I Årbogens forskellige Stykker er Forfatterens Retskrivning bibeholdt.

Omslagsbilledet »Kongeaaen ved Foldingbro« er laant fra
Achtou Friis' »De Jyders Land«.

Eftertryk efter Aarbogens Billeder er ikke tilladt.

VESTJYLLAND

Af AHRENT OTTERSTRØM

*O*m Vintren er Vestjylland graat i graat,
for oven koldt og for neden vaadt,
naar ikke det stormer, saa er det Blæst
med Sne fra sydøst og med Slud fra nordvest.

*Men vent blot, til Solen igen faar Magt,
saa kaster Landet sin Vinterdragt,
langs Vejene flammer Gyvelens Ild,
og Engene blomstrer, mens Aaen ser til.*

*Da ligger vort Land som et Underværk
ind under en Himmel saa stor og stærk
med brede Skyer i roligt Skred
og straalende Slotte, hvor Solen gik ned.*

*De Folk, som her vester i Jylland bor,
de træder fast i den fædrene Jord,
hver Ager vandt de i Kamp og Strid
med Havet og Heden fra ældgammel Tid.*

*Og kommer du hid paa en Rejsefærd,
husk, Vestjyden kender sit eget Værd,
men møder du ham som Mand og Mand,
saa er du velkommen her i hans Land.*

FRA SKJERNAAEN TIL KONGEAAEN

Af SALOMON J. FRIFELT

I. MELLEM TO GRÆNSEAAER

FRA Skjernaen til Kongeaaen er en Vandring mellem to Grænsestrømme: En Stammegrænse imod Nord og en Toldgrænse imod Syd.

Og af disse to Grænser er den langs Skjernaen langt den ældste.

Læg blot en kort Stund Øret til Folkemaalet og mærk den tydelige Forskel i Udtryk og Tonefald Nord og Syd for Skjern Aa: Vidnesbyrd om, at her langs denne brede Strøm — Danmarks eneste Forsøg paa at skabe en Flod — her gaar et ældgammelt Folke- og Stammeskel: Grænsen mellem Bølling Herred og det store, nu tredelte, Horne Herred — mellem *Hardsyssel* imod Nord og *Vardesyssel* imod Syd.

Kongeaaen er derimod som Grænse langt yngre — ikke i en fjærn Fortid naturligt trukket i Leje som Stammeskel mellem modstillede Folkestammer, men af Regeringsmagten kunstigt fastlagt som Toldskel.

Og langs dette Toldskel inde midt i dansk Land stod igennem godt 300 Aar en stedse standende Kamp mellem Regeringens Embedsmænd og Landets Bofolk: mellem Toldere og Smuglere. — En Kamp, der gavnede ingen, men skilte i Landet og dryppede Gift i Menigmands Sind. — — —

Mellem disse to Grænsestrømme: det nyere Toldskel imod Syd og den ældgamle Stammegrænse imod Nord — ligger da det vestjydske Land, der for største Delen rummes i det gamle *Varde Syssel*.

Et Land egenartet og rigt skiftende fra Engenes og Marsklandets lyse Frodighed til Hedestrækningers Øde.

Aftenstemning ved Skjern Aa.

P. GRAVERSEN FOT.

Vesterude en Strand og et stormhærgt Klitland mægtigt og utæmmet vildt, som kun Vendsyssel har Mage til.

Og inde i Landet Byer i Fremdrift og Jord i Grøde — Nybygder spredt over fordums Hede — havehegnede røde Gaarde og susende Plantager, hvor forhen Loke drev sit flimrende Spil ud over milebrede Sletter og mørke Lyngaase.

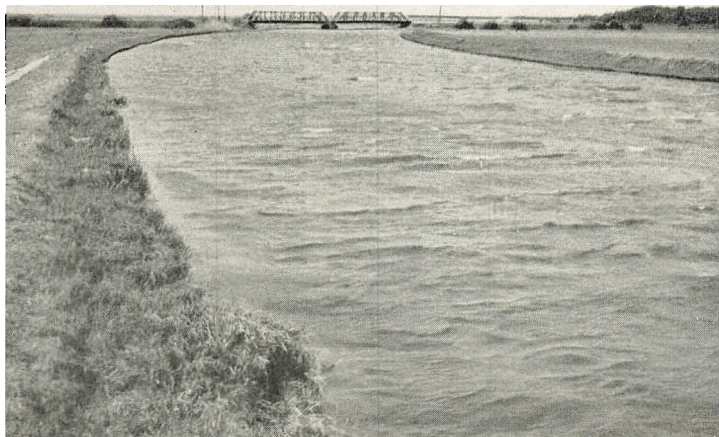
— Et Land med Glimt af hvide Kirketaarne ud af Fjærnets blaalige Dis, og med Oldtidshøjenes Kupler langs ældgamle Vejspor. —

Ja, og bugtede Aaløb gennem brede Engdrag med Høslættens Duft og Kærkonens Aftenbryg i lune Sommernætter. — Saa koglende skønne Sommernætter, som kun Drøm og Digt og den jyske Eng kan skabe, naar Hø staar i Stak, og Gøgene kukker! —

Og der er stormslagne Jævn døgnstider og Havgusens Gys. — Og der er Foraarsdage med Røgduft fra fjærne Hedebrande og med Lokkemandens Drift ud over Vidderne og tumlende Viber over vildsomme Mosedrag. — —

Vildt eller tæmmet, frodigt eller øde. — Aldrig kedsommeligt ens! Altid skiftende som Himlens Vejr og Fugletrækket i Vaar og Høst. —

Saadant er det vestjyske Land mellem Skjernaa og Kongeaa.

Stjern Aa og Bro.

JONALS CO. FOT.

Hedens og Engenes Land.

Vestjylland ligger grænset af Hav og Hede.

Vesterude brummer Havet. Tre, fire Mil ind i Landet kan dets Durren høres i Stormvej. Og lige saa langt lever i Folkesindet en dulgt Frygt, der hvisker sin Forudanelse som dunkle Spaadomme:

Den Tid skal komme — siger de gamle Sagn — da Lyne og Horne Kirker skal blive Strandkirker.

Saa mægtigt er Havet, og saa usikre Livets Kaar.

Og til den anden Side laa de store Hedeflader, der trak Grænse og skilte i Landet som en Fjord: Sønder Omme Fladen, Grindsted og Hejnsvig, Vorbasse og Randbøl Heder — Milestrakte Lyngsletter, der nu tæmmet af Plov og Plantning er blevet veldyrket Agerjord eller Plantage.

Endnu ligger dog hist og her Smaastumper og Flænger tilbage af den Hede, der for blot to, tre Menneskealdre siden bredte sig overmægtig uden om de gamle Bolav.

Og kun enkelte Steder kan man i Dag i Vestjylland finde Hedestrækninger, der giver Vandringsmanden og Jægeren et lille Indtryk af fordums Ensomhed og vældige Udsyn.

Tingheden mellem Lyne, Lønborg og Sønder Vium i Nr. Horne Herred har endnu lidt af Viddernes store Linjer over sig.

Ogsaa i *Hejnsvig* Sogn i Slavs Herred og mellem *Donslund*

Skjernaa og Enge ved Lundenæs

P. GRAVERSEN FOT.

og *Hovborg* i Nordspidsen af Malt Herred staar Lyngen stadig ukuet paa sin egen Grund med Raaderet over store Flademal.

Og ud mod Vesterhavet i Vester Horne Herred breder sig den store *Karlsmærsk* Hede som et helt Land for sig. — Nu Statseje og Skydebane for Artilleriet.

Men hvert eneste Aar hugger Plov og Mærgelvogn, Nybyggerhjem og Granhegn nye Skaar ind i Hedelandets Rester. Og grønne Plantninger lægger en ny Tone ind i Landets Lød og Sletternes Sus. —

Men Vestjylland var fordem ikke blot som et Hav af nøgne Hedeflader med de gamle Bygder og Bolav spredt ud som Øer og Næs. —

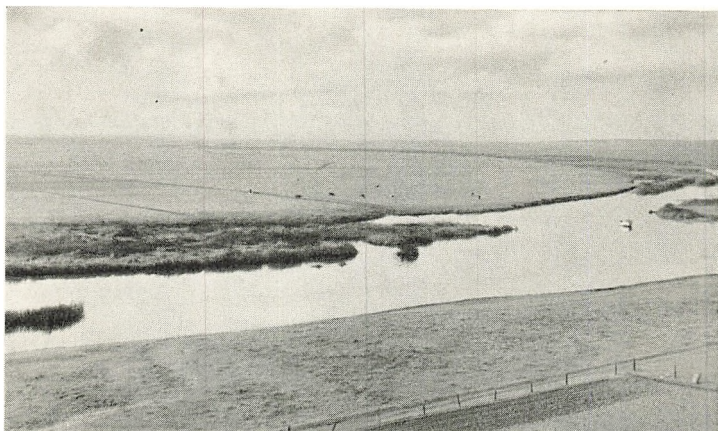
Nej. Landet var ogsaa spættet og sribet af lyse Engdrag.

I Bugt og Slyng rinder Bække og Aaløb sindigt vesterud imod Havet. Hver Strøm, selv den mindste, gennem sit grønne Engdrag.

Og naar Sandmarkernes sparsomme Grøde krympede sig gustent under Sommertørkens naadeløse Brand, da laa Engene grønne og gavmilde med Hø og Græs og gav Føde til Kvægflokkene.

Engen var ikke blot den enkeltes Velstand, den var selve Vestjyllands Rigdom og gav lige saa vel som den mørke Lyngtone Præg til Landets Lød og Bofolkets Sind.

Som Bække og Aar med Engen i Følge bugter sig ind

Udsigt fra Janderup Kirke over Aa og Enge.

JONALS CO. FOT.

mellem sandede Agre og mørke Hedesogne, saaledes randt dens lyse Frodighed, dens sommerfestlige Stemning af Høslæt og Kappelstrid ind gennem det vestjydske Folkesind og vævede en lys Islæt af Lune og Vid og Skæmtetrang ind i et slidgraat Hverdags-Vadmel. —

Hvad *Høsten* var for Østdansken, blev *Høslætten* for Vestjyden: Sommerens Fest og Aarets Fylde!

Og som Landet var, blev dets Bønder. —

Mens Østdanskerne dannedes til et Høstfolk, blev Vestjyderne et Høslætfolk. —

Og gennem Fremskridt og Krise blev Engen — hvor den fik Lov dertil — ved at være det, den fra Alders Tid var: En god Guds Gave til det vestjydske Land med Græs og Vinterfoder til Kvæget og med sin Rigdom af Skønhed og Helse og særegne Magt til at skabe Livsglæde.

Hvor følte vi som Børn vel Foraaret mere frydeligt, end hvor Bækken klukkede mellem Trævlekroner og Kæruld, og hvor Engen lyste af Kabbelejernes Guldkroner. —

Eller se ud over et Engdrag kort før Slæt, naar Hvenernes sølvgraa Silkefryndser nikker og nejer for Blæst og Brise, saa hvert Engstykke bliver som en ilende Strøm af Silke og Sølv!

Og mange vil sikkert sande med mig: intet i Verden er skønnere end den vestjydske Eng lige før Slæt!

Og endnu gaar Slætten hvert Aar over det vestjydske Land

Høslæt i Darum Enge.

H. OLLGAARD FOT.

— Hø paa Skaar, og Hø i Stak dufter ud i Aftenbrisen, gør Sindet lyst og Luften liflig at aande.

Og hvert Aar byder Engen og Slætten sig til med Glæder og Oplevelser, som ingen anden Tid eller Egn kan give.

— Den, som blot een Gang i sit Liv har været med en Høslætdag paa Værnet og Tipperne og kørt paa Hølæs den halve Mil gennem Fjorden til Fahlen Kro, han glemmer det aldrig!

Og intet Steds i vort Land kan vi finde et Udsyn saa mærkeligt og skønt som en Julidag fra *Lønborg Kirkebakke* og ud over de milestrakte Engflader om *Skjernaa Deltaet*:

En grøn, levende Flade spættet af Hestespand og lysklædte Mennesker, Stakke og Hølæs i Hundredvis. — Er det brogede Smaabiller, der leger der ude? Eller er det Slætfolk, Karle og Piger, i travlt Arbejde? — Det er ikke let at skønne ret om her oppe fra.

Men Hølæssene ser vi. Baade dem nær ved og dem langt ude som bitte smaa Prikker. — Snesevis i lange Rækker kommer de hen mod Aften duvende ad Vejen op over Kirkebanken og drysser Høtotter ud over alle Sognets Veje. Mens Klokkemalmet fra det hvide Taarn synger Solfaldet ud over det taagsvøbte, høduftende Sletteland. —

Og noget af det samme kan opleves i Slæt langs *Vardeaa* paa dens Vandring gennem Engene mod Ho Bugt.

Lad os oppe fra *Billum Kirkebakke* eller fra *Janderup Kirkegaardsdige* tage et Udsyn over Aa og Enge, naar Høet

Vaad Høslæt i Sneum Enge.

C. K. OLISEN FOT.

dufter. Og et Indtryk, egenartet og skønt, vil fæstne sig i vort Sind som et festligt Sommerminde. —

Og hvad er ikke Høslætten i *Darum* og *Vilslev* Marskenge!

Staa blot en Slætdag oppe paa det høje Havdige og se ud over de vidtstrakte Marskenge, hvor det skralder af Slaa-maskinernes Storkeknebren, og nu og da en Le synger, naar den stryges.

Til den ene Side af Diget en grøn, ilende Sø af Enggræs. Til den anden Side ligger Havet saa doven som en fredelig Indsø — eller i Ebbetiden blot den graa klæge Havbund omtrent saa langt øjnes kan. — Og dog kan det samme Hav, der i Dag synes saa tamt, rejse sig under Sydvesten-Storm i brø-lende Vildskab til Stormflod og Manddrab. — —

Jo vist er en Høslætdag her i Marskengen med Havet til Nabo en Oplevelse ud over det dagligdags! — —

Og se ud over Engene langs *Sneumaa* og *Kongea*.

Eller bedre endnu: Gaa med i det raske Arbejde, naar Hø bjærges. — Fra gammel Tid Bondearbejdets Idræt — et Arbejde, der frisker som et Bad og anspænder som en Kappestrid!

Og samme friske Arbejde, samme Skønhed, Duft og Stemning atterlevs hver en Sommer i alle de mindre Engdrag, der bugter sig ind gennem hvert eneste Sogn i Landet mellem Skjerna og Kongea.

Derfor har Engen lige saa fuldt som Lyngen været med til at forme det vestjydske Land og præge Bofolkets Væremaade.

Skønt Heden forsvandt og blev Agerjord eller Skov, ligger dens Tynge dog stadig gent i Vestjydens Væsen.

Men Engenes bløde, frodige Bund, deres gavmilde Fylde og friske Arbejde, er stedse her den lyse Islæt i Landskab som Folkesind.

Herrestræde, Drivvej og Bilveje.

Der kommer en Mand i Bil jagende fra *Skjern* og Syd paa mod *Tarm*.

Han har Fart paa Landevejens Brølægning durrer under Hjulenes Pres. Og bag ham som et Kølvandssug staar et Brøl af Blæsthvirvler og Motordrøn.

De tre adskilte Broer syner som een. De brede Engstrækninger langs Aaen bliver som en grøn Streg over hans Vindspejl. — Saa drøner han gennem *Tarm By* og videre imod Syd.

Knapt 20 Minutter efter giver hans Motor Genlyd i de smalle Gader gennem *Varde By*.

Og en Snes Minutter senere sanser han et sekundkort Blink af *Kongeaacns* blanke Vand, da hans Hjul tordner over *Gredsted Bro*.

Videre! — 4 Minutter til Ribe! — —

Langt bagefter ham kommer en anden Mand med mindre Fart og med Tid til at tage Kending af det skiftende Land.

Og han ikke blot ser det, som er i Dag: Eng og Hede, Gravhøje, Gaarde og Byer. — Han prøver ogsaa at skønne lidt om det, som var, det, som ligger bagved og skaber Sammenhæng i Landets Opbygning og Folkets Liv.

Da han kører over *Skjernaacns* tredelte Strøm og grønne Engflader, strejfer hans Tanker hin Februardag i 1513, da Kong Hans her paa Vej fra Ribe til Aalborg mødte sin Skæbne. — Vi ved, Kongens Hest snublede, saa han faldt i Vandet, blev vaad og paadrog sig en Feber, der nogle Dage efter endte hans Liv.

Altsaa: Fra Middelalderen — ja, sikkert fra langt ældre Tider — har en af de store Alfarveje paa langs af Jylland haft Overgangssted her over *Skjernaa* og *Tarm Kær*.

— »En stor Landevej af uhr gammel Tid, saakaldt Herrestræde —« som Vejen nævnes i et gammelt Tingsvidne.

Og langs dette »Herrestræde« — Hærfolkernes Vej — »af uhr gammel Tid«, hvor saa mange Slægtled er stævnet frem i Strid og Stræben, til Fejde eller Fest, tit med Livet som Indsats i Flodtid eller Mørketid — her glider vi nu i Dag paa fjedrende Gummihjul ad en fin brolagt Landevej.

Tæt ud mod Eng og Kær ligger Stationsbyen *Tarm* og samler Vejene sammen, saa de samlet kan føres over Skjernaas,

Disse mange Veje, der alle stiler mod samme Punkt: Overfartsstedet, viser ogsaa, hvor vigtig denne Overgang er og fordum var —

En Landevej bøjer mod Øst gennem Plantage og Hede-strækninger efter *Hoven* og *Sndr. Omme* og videre mod Vejle.

Et Par Sogneveje kroger sig Syd paa, een mod *Aadum* og een mod *Ølgod*.

En anden Landevej svinger imod Vest — »om ad æ Vester-sown til«. — De, som har Ærinde til den Side, maa op over *Bøelbanke*, et Højdedrag, som gaar i et med den høje Bakkeknude, der som et Forbjerg skyder sig ud i Aadeltaet. — Her hvor *Lønborg* Kirke, hvidkalket og langtlysende, knejser som et Vartegn for mange Sogne inde i Landet og som Sømærke for de, der færdes ude paa Havet.

Vejen gaar gennem Smaabyerne *Lønborg*, *Vostrup*, *Hemmet*, *Nr. Bork* og *Sndr. Bork*.

Mellem de to Borkbyer staar et Vejskilt, der viser mod Vest og nævner *Fahlen Kro*. Den, som har god Tid, bliver ikke snydt for en Oplevelse, om han drejer med den brede, knudrede Vej, der fører ud mod Fjorden, der hvor »æ Fahl Kro« ligger ved Overgangen til et Stykke af Danmarks mærkeligste Natur: *Værnet* og *Tipperne*.

Men den, som maa fortsætte sin Vej lige ud, trøster sig med, at her har han endnu en rig og mærkelig Oplevelse tilgode. Og saa kører han videre imod Syd lige imod *Blaabjergs* kuplede Højde, der forude ligger svøbt i sin blaalige Eventyrdis.

Saa svinger Vejen ind gennem Stationsbyen *Nr. Nebel*. Og før man aner det, er man inde midt i det særegne vestjydske Landskab, der ikke uden Grund nævnes *Eventyrets Land*. —

Tinghøjene i Vestkær med gamle Vejspor.

H. ELLEKILDE FOT.

— — Men den vigtigste Vej, »Landevejen af uhr gammel Tid, saakaldet Herrestræde« fører fra Skjern Bro og Tarm By imod Syd til Varde og videre »sønderud«.

Ja, der gaar egentlig to sideløbende Veje her i Nord—Syd med omkr. en Mils Afstand. Begge Veje tydeligt afmærkede som Oldtidsveje ved Højækker og Oldsagsfund. Stednavne, Stedsagn og Tingsted.

Den vestligste Vej holdt sig længst i Brug. De ældste paa Egnen mindes endnu fra deres Barndom de store Studedrifter, der som sidste Udløber af en ældgammel Handelsform dreves imod Syd.

Og her langs denne Vejstrækning byggedes den Landevej, som Færdselen Nord—Syd i Dag følger.

Fra Tarm til Lyne gaar Vejen adskillige km. gennem Plantage og Hede.

Ud mod Vest breder sig den store *Tinghede* med Aaser og Højder kronet af Gravhøje.

Stadig ser vi Gravhøje langs Vejen. I Rækker og Grupper, lynggroede eller kun som overpløjede Højninger i den dyrkede Mark.

Ved Drivevejens gamle Studekro *Brosbøl*, der nu er almindelig Bondegaard, gror forkrøblet Egepur ned ad Skrænternes Østskraaning som Minde om Fortidens Storskov.

Ud til begge Sider for den brolagte Landevej ser vi i

Varde Aa, i Baggrunden Laksebanken.

JUKALS CO. FOT.

Heden Vejspor ved Vejspor, dybe og krogede, halvt eller helt skjulte i Lyngen.

Det er Fortidens Alfarvej — »saakaldt Herrestræde« — slidt af de gamle Slægter, flere end vi har Tal paa.

Her har de møjsommeligt aset sig frem: til Fods eller til Hest, med Studespænd eller Studedrifter. Derfor saa mange »Drivveje«.

I en dyb Sænkning mellem Hedebanker ligger *Starbæk Vandmølle*. Og *Sækbæk* og *Blaksmark* Kroer byder Husly og Vederkvægelse til de Vejfarende i Dag som til dem, der fordum sled de gamle Drivveje. —

Saa toner *Varde* frem med Spir og røde Tage.

Hinsides Varde er det ligesom Færdselstempoet sættes lidt op. — Man aner allerede nu Nærheden af den store energiske Havneby *Esbjerg*, der ved Bilernes og Landevejenes Hjælp stadig lægger større og større Opland under sig.

Vi lader dog den gamle Vej efter Hjerting og den nybyggede flotte Vej til *Esbjerg* svinge fra og fortsætter med den ældgamle *Ribervej*.

Ogsaa her ser vi i enkelte Hede- og Kær-Rester, gamle hulslidte Vejspor.

Men Heden bliver sjældnere og sjældnere paa disse Kanter. Hvor for blot faa Aar siden *Lifstrup* Hede bredte sig og gik i eet med Heden omkring *Rousthøje*, der ligger nu i Dag en hel Bygd af nydelige, havehegnede Nybyggerhjem.

Saa dukker Vejen ned over *Ølufvad* Bro. Det fordums Vadested har givet baade Navn og Plads til den smukke gamle Kro, som ligger lidt oven for Bækken.

I *Ølufvad Kro* er det gamle holdt i Hævd, og nymodens Paahit ilde set. Derfor er den værd at gæste for hvem, der ikke har altfor stærkt Hastværk.

Det gamle Bornholmerur inde i Skænkestuen har paapasseligt maalt over 100 Aar ud af sit knirkende Værk. Og den faste Vægbænk under Vinduerne er den samme, som i vore Bedstefædres Tid sledes blank af Studedrivernes Buksebag!

— — —

Korskroen en Mils Vej længere fremme, hvor Varde—Ribe Vejen slaar Kryds over *Esbjerg—Kolding* Vejen, har mere sit Præg af Nytiden og prøver at fange Færdselen ind fra begge de store Veje.

Fra Højdedraget lidt Syd for Korskroen ser man langt ude i Fjernhedens Gus Ribe Domkirke rejse sit mægtige Vartegn som en dissvøbt Fjældtinde op over Lavlandet..

Saa svinger Vejen mod Øst, slaar en lige Streg over en øde Kærstrækning, stiger op over et Højdedrag og gaar i et Fald ned over en anden gammel Grænseaa, *Sneumaa*: Grænsen mellem Skast og det gamle Malt Herred, der omkr. Aar 1300 deltes i Malt og Gørding Herred.

Den fremmede vil langs Vejen her nede i Aadalen lægge Mærke til høje okkerstrøgne Cementstolper paa begge Sider af Vejen. Det er Vejmærker under Stormflod.

For det hænder nu og da, at det i Magsvejrs saa tamme Vadehav omtrent to Mil borte derude bag *Darum* Enge og Havgige kan rejse sig i vildt, brølende Ondsind og tirre den ellers skikkelige Sneum Aa til Flodgalskab og Oversvømmelse. Da bliver Aadalen her en Sø, med rivende Strøm, hvor kun de høje Pæle viser Landvejens Retning.

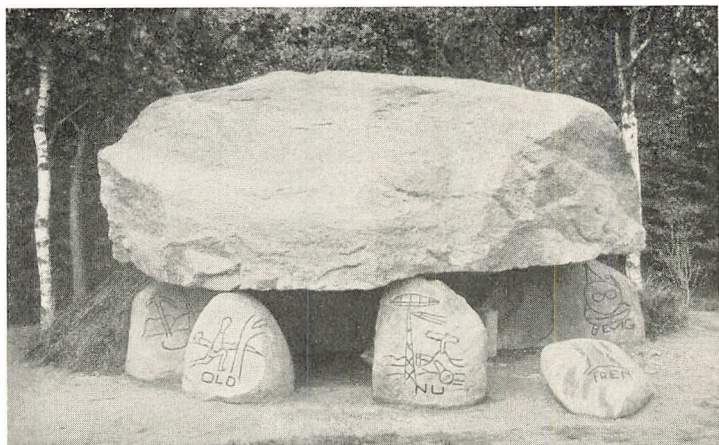
Lidt ovenfor Aadalen svinger en mindre Sognevej fra ned gennem den smukke gamle Landsby: *Tømmerby* og videre til den særprægede Marskby *Darum* med Feilbergs gamle Præstegaard og med Grandelav og Stormflodsminder. Og bag Byen de vidtstrakte, fede Marskenge, der nu ved det høje Havgige er værnet imod Havet.

Den, som giver sig Tid og svinger fra efter *Tømmerby* og *Darum* og ser sig vel for, vil opleve en Egn og en Landsby, som næppe kan findes andet Steds i Landet: præget baade af sønderjydsk Marsk og af nørrejydsk Levesæt. — En mærkelig Ening af gammeldags Landsbykultur og Nytids Former. — Men nu, den ny »Diagonalvej« *Esbjerg—Aabenraa* skæres midt gennem Byen, faar vel nok det ny Overtaget? —

Men vi gemmer *Darum* til en anden Gang og stiler mod *Bramming*.

Den er som By saa ny og i alt moderne, saa den af Historie og Tradition kun har Navnet paa sit smukke Hotel »Kikkenborg« — arvet efter den Studekro, som her havde Plads ved den gamle Drivvej.

Men *Bramming* føler tydeligt nok Savnet af en Historie knyttet til Jord og Sten og søger nu at skabe sig selv en saadan. Derfor har de driftige Borgere i Fællesskab ladet slæbe

Den store Sten i Bramming.

M. OLESEN FOT.

en mægtig Sten ude fra Omme Mose og ind i Byens Anlæg og givet den Navn af »Brammingstenen«.

Kan man ikke finde sin Bys Historie tilbage i de svundne Tider, da maa man skabe den frem i den kommende Tid!

Den samme Lod og Trang har adskillige andre af driftige vestjydske Smaabyer, der i Løbet af en Menneskealder eller to er groet op i en Udmark, hvor uventet en Bane trak Færdsel og Virksomhed hen.

Men den, som gaar ind i Anlægget for at se Brammingstenen, faar meget andet og smukt at se, som han kanske knapt havde ventet at finde her.

Det er veldyrket Land her fra *Bramming* til *Gredstedbro*: Nogle faa Minutters Sus for den hurtigtfarende. Men for den, som ser og skønner, en skiftende Række Indtryk af et frodigt, skønt vestjydsk Land med Oltidshøje og hvide Kirkers Ældetegn over Marker og Landsbyer.

—*Kongeaadalen!*— Der er i det Navn Klang af Grænse, af Smuglerkrønikers Spænding, af Vold og Urets Bitterhed. —

En fredelig dansk Aa midt gennem dansk Land, der af Regeringsmagts Begær efter Part i de store Studedrifter gjordes til Toldskel. Og siden ved Vold og Tvang blev tvungen Landegrænse.

Men det var den Gang. — Nu ligger det bag os som Aaen og Broen.

Grindsted Kirke.

Og det der foran os er Ribe med Domkirketaarnets stejle Fjældtinde skærmende og herskermægtigt løftet op mod Evigheden, højt over smaa Menneskehuse og Menneskers Smaasyssel med Dagen i Dag. —

Smaabyer i Vækst og Fremdrift.

Rundt om i det vestjydske som i det øvrige Land gror Smaabyer og Flækker frem af Bondejorden og vokser med en Fart og Fremdrift, der tit forbavser.

En Bane eller Vej drager Færdsel sammen. — En gammel Stævneplads ved Kirke eller Mølle faar ved Opblomstring af ny Virksomheder øget Værd i Samfærdselen. — De første Huse bygges, de første Haandværkere og Næringsdrivende strider for Udkomme og Fremgang. Flere kommer til. Og Byen vokser.

I meget ligner de hinanden disse vestjydske Smaabyer og Stationsbyer: I Tilblivelse, Fremgang og ydre Kaar.

Men hver By har dog sit Særpræg, dette eller hint, som især falder i Øjnene, eller Byens Borgere helst fremhæver. —

Midt i *Slavs* Herreds fordums øde Hedeland ligger Nytidens By *Grindsted* som en samlende Knude midt i et Net af Baner og Veje.

I Løbet af kun en Menneskealder er her op af lyngsprængte Sandagre vokset en moderne By, der allerede baade her og der har Købstadsfornemmelser.

Men snak med ældre paa Egnen, og de kan fortælle om den Gang, da Grindsted kun var en lille kullet Kirke, en Kro, et Apotek og en Lægebolig.

I Kroen bedede den gule Postvogn paa sin Bumlen mellem Varde og Vejle.

I Apoteket maatte man i Regnvejrs sætte Paraply over Medicinflaskerne, fordi det regnede ned alle Vegne!

Og Distriktslægen blev hentet to, tre Mil ud i Landet til alle Sider, naar nogen laa tæt for Døden. — Før var det jo nærmest upassende at hente Doktor! — Og mange holdt sig til gammel Skik og døde af sig selv! —

Men efterhaanden som Landet kom under Kultur, og Menneskene blev flere paa disse Kanter, lærte de ogsaa at ha Hjælp behov baade til at leve og dø.

Gennem det forhen banetomme Land slog nye Jernbaner Sving og Kryds. — Og Krydset blev *Grindsted*.

Og Husene groede op langs Landevej og Bane, saa gamle Folk korsede sig.

Kirken fik baade Taarn og Skib, som faa Kirker har smukkere.

Kroen blev til et Hotel, der kan pynte selv en Storby.

Og Distriktslægeboligen voksede ud til et stort Amtssygehus.

Saa hidsigt byggedes der, saa det nu og da kneb lidt at faa det rette Forhold frem. — Hotellet blev lovligt stort, og Torvet altfor lille!

Men den Slags kan hænde for en By, der har Fart paa og har sat sig som Maal i Løbet af en Menneskealder at gro op til en Købstad, fra en Kirke og en Kro og nogle Lyngtotter.

Spørg en Grindsted Borger, hvad en udenbys Gæst først og fremmest bør se i hans By? Og han vil sikkert nævne Kirken — »Hedens Domkirke!«

Skønt nej — de fleste vil sikkert ved Sommertid vise hen til det store Friluftsvømmebassin med tilhørende Idrætsplads, bygget ved alle Borgeres og Sogneraadets Samvirken. — Det er endnu saa nyt (indviet Sommer 1934). Og endnu kan det nævnes som det største i Jylland. — Hvem ved, om ikke en anden By en skøn Dag møder frem med et Bad endnu større! —

Men den, der følger Raadet og gaar en Tur ind i Kirken, fortryder det næppe.

Man forstaar, at Navnet »Hedens Domkirke« er ikke Forsøg paa en daarlig Vittighed, men sagt i ærlig Grebethed af det høje lyse Rum, hvor selve den gamle Kirke er indbygget som et højtliggende Kor. Her er de store, rene Linjer og den Harmoni mellem Flader og Lysvirkning, som kun den geniale Kirkebygger kan skabe.

Og er man ikke for stiv i Knæene, kan man gaa op ad Taarntrappen og oppe fra Taarnets Glughuller tage et Syn ud over det flade Land, der Mil bag ved Mil ligger bredt ud med Heder og Plantning, Marker og Menneskehjem.

Og den, som her oppe har ladet sit Blik vandre træt over saa vidtstrakt et Sletteland, han bliver knapt saa imponeret, naar hans Vært fører ham op paa Viadukten over de mange Banelinjer — den største Bakke i Mils Omkreds! — og viser ud over By og Egn:

Andelssvineslagteri, Andelsklædefabrik og andre Fabrikker. Og først og nærmest den store Stationsplads — den næststørste i Landet! hedder det sig. —

Grindstedfolkene har ligervis med Amerikanerne en Forkærlighed for det største. — I Mangel heraf hjælper man sig med det næststørste!

Derfor vil Grindstedborgeren helst faa den fremmede til at vende Ryggen til den usselige lille Trekant, der nævnes Torv, og i Stedet vise ham det store, flotte Hotel paa Hjørnet, hvor nu den skattede Koncertsanger Anker Olesen residerer som Vært.

Byens andet Hotel: »Hansens Hotel« er saavist heller ikke at kimse ad, men kan fuldt ud staa Maal med andre Byers moderne Hoteller.

Og »Bakkehuset« i Anlægget er fristende at gæste en Sommeraften. — —

Togene fløjter og larmer under Viadukten. Bilerne gungrer over. — Fart og Færdsel ud mod alle Himmelhjørner.

Og hvor Færdselen trækker ad Baner eller Veje, bygges og virkes der.

Langs Bramming—Grindsted Banen vokser nye Smaabyer frem: *Vejrup, Glejbjerg, Aastrup, Agerbæk*. Og gamle Kirkebyer, der har ligget ens fra Alders Tid, uden at Bostedernes

Sommer ved Kvie Sø.

Tal voksede, bliver forynget, saa endog Navnet bliver nyt, som *Starup*, der blev *Tofterup*. Og *Stenderup*, hvis Station nævnes *Krogager*.

Nybrud og Fremdrift er der i alle disse Smaabyer som i Hederne og Udmarkerne i deres Opland.

Ved Banen midtvejs mellem Grindsted og Varde ligger *Ansager*. En lille venlig By med Aaløb og Engdrag baade mod Syd og Nord, med gammel Mølle-dam og med det bugtede Aaløb ind mellem de yderste Huse.

Spørger man en Ansagerborger, hvad det mest seværdige er i hans By, vil han vel nok nævne den smukke gamle Kirke, det ny Andelssvineslagteri eller Anlægget —?

Og al Respekt for disse Ting, saa er det dog noget helt andet, der nu ved Sommertid lokker Biler med baade fremmede og hjemlige Kendingsbogstaver og Flokke af cyklende Ungdom til disse Kanter.

For se, knap 2 km Nord for Ansager ligger *Kvie Sø* kran-sat af Hede og Mosebrinker. En lille Hedesø uden Træ eller Busk til at lægge Skygge over det klare Vand.

Blot for tre, fire Aar siden laa den hen i sin Ensomhed, kun kendt af de nærmestboende.

Saa kom en tropisk Varmesommer og drev Folk med en aldrig før set Voldsomhed ud til Kyster og Badestrande. — Og da blev Kvie Sø opdaget!

Ved Kvie Sø.

Et kosteligt Fund her inde midt i Fastlandet, hvor der er 6—7 Mil ud til Stranden.

Det klare Vand, den hvide, bløde, ganske langsomt skraanende Sandbund er den herligste Badeplads. Hedebrinker og Mosegrønning giver fortrinligt Lejr- og Daseplads. En nydelig Restauration med en Birkeplantning som Baggrund er bygget paa Søbrinken.

Og nu giver i Sommertiden den forhen ensomme og ukendte Hedesø Plads for saa muntert og utvungent et Badeliv, som tidligere kun var kendt ved den frie Vesterhavsstrand. — En farveflimrende Tumbleplads for Ungdom og solglade Mennesker. —

Ellers er jo Kendetegnet for det vestjydske Land: mange Bække, megen Eng — men kun lidt Vand.

Ingen af de Byer, der er vokset op langs Vestbanen, fik fra Naturens Haand saa meget Vand, at der kan bades deri. —

Ølgod er en driftig, stærkt arbejdende Forretningsby midt i et stort og velhavende Opland. Blot en Tur gennem de velholdte Gader giver den fremmede Indtryk af en By i Fremdrift.

Nord for Byen ligger *Møgelbjerg* og *Ølgod Bjerge*: et Stykke magert Hede med Flyvesand og Lyngbrinker og en større Gruppe lave Stenaldergrave. Det er for mange Aar siden tilplantet. Og der gøres nu et stort Arbejde for her at skabe et smukt Anlæg med Sportsplads.

Men det smukkeste Anlæg her er dog Enkeltmands Værk. Boghandler *H. Nielsen* har gennem mange Aar af Hedejod og Fyrreplantning fremtryllet et nydeligt Anlæg. En hel Digtterlund, hvor Boghandleren har ladet rejse en Del store smukke Natursten med Indskrifter for Blicher, I. P. Jacobsen, Aakjær, Henrik Pontoppidan og flere andre kendte danske Digttere. —

Lidt Syd for Ølgod, lige ved Vejen efter *Gaarde* og *Tistrup*, ligger et lille Hus. Der er intet mærkeligt at se ved det Hus. Det ligner nærmest de første lidet skønne Statshusmandshjem fra omkring Aarhundredskiftet. —

Og dog er det en historisk Bygning!

En stor Mindesten ude ved Husets Gavl melder, at her begyndte i 1882 Danmarks første — det vil sige Verdens første! — Andelsmejeri: *Hjeding Mejeri*.

Den gamle Bygning er nu Arbejderhjem. Mejeriet blev 1905 flyttet til Ølgod By.

Lidt længere imod Syd med Vej eller Bane ligger *Tistrup*. Højskolehjemmet her har den største og bedste Mødesal mellem Varde og Ringkøbing. Vest for Byen er der af Granplantage skabt et sjældent smukt Anlæg, hvor et Engdrag med Vandløb og Dam indgaar som naturligt Led.

Sig ligger Varde lovligt nær til at kunne vokse som Forretningsby.

Lidt Sydøst for Byen, men hinsides Varde Aa i Øse Sogn, blev i Krigens sidste Aar den store *Karlsgaard* Kraftstation bygget.

Holme Aa blev ved Kanalanlæg ledet ind i en Lavning. En mægtig Dæmning byggedes tværs over Dalen, og Vandet stemmedes op til en kunstig Sø paa omkring 100 ha.

Det store vidtspændende Kraftanlæg, der er forbundet med Stærkstrømsanlæg i Esbjerg, har selvfølgelig virket med i Egnens Fremdrift — men desværre ogsaa virket en tyngende Gæld paa altfor mange Millioner.

Skal man i en enkelt Linje særtægne Vestkystens to Byer, *Varde* og *Esbjerg*, da kan man sige: De gamle Veje samles i Varde, de ny Veje peger imod Esbjerg.

Esbjerg er saa afgjort Nytidens By i Farve og Fart. Det mærkes allerede, før man endnu langt ude kan skimte Spir og Røg fra Staden. Mærkes paa Færdselens Tempo ad de nybro-

Mindestenen ved Danmarks første Andelsmejeri, afsløret 1932. H. OLLGAARD FOT.

lagde Landeveje og paa mange andre Smaating, ses paa de nybyggede Gaarde, de mange fint anlagde Haver — en mere grell Blanding af gammelt og nyeste nyt end andre Steder i Vestjylland. Flere og flere Steder ser man Tilløb til Gartneri.

Men i en Lavning kun kort fra Landevej og By ligger *Guldager Vandmølle* med Dam og Plantage som et lille Stykke Fortid og Natur.

Ogsaa *Spangsbjerg Vandmølle* hævder endnu det gamle. Men det er kun et Spørgsmaal om Aar, naar ny Veje og Byens Forstad favner her ud.

Oppe paa Bakken, synligt viden om, med Spir og Karnapper som et Herresæde ligger *Spangsbjerg Sanatorium*. Ny groende Skov og den stort anlagde *Vognsbøl Park* gaar her i eet.

Tæt her ved og allerede i Udkanten af Forstaden ligger *Spangsbjerg Forsøgsgaard*.

De, der tror, at en saadan Forsøgsstation kun har Interesse for Landboforeningsmedlemmer, kan lære meget ved at gæste Gaarden i *Spangsbjerg*. De vil her i de store Haver og Forsøgsanlæg møde en saadan Fylde af Frodighed og Skønhed, saa selv en Gæst uden Spor af faglig Forstaaelse ikke undgaar at samle ny og smukke Indtryk.

Den, som har Sans for de gamle jyske Kirkebygninger, bør gøre en lille Afstikker til den højtliggende og vidt synlige

Brøndum Kirke, en af de mest anseelige og smukkeste udstyrede blandt Egnens mange store og smukke Granit- og Tufstenskirker. — —

Dette Præg over Esbjerg Egnen af Tempo og Fremdrift er ogsaa fælles for Byerne langs Banen østpaa: *Bramming, Gørding, Holsted, Brørup og Vejen*.

Hver af disse Byer har sit eget Ansigt og sit eget Stræb.

Paa den fremmede virker de ligesom mere østjydske, lidt stærkere i Farven og lysere i Tonen end de øvrige vestjydske Byer.

Men baade her og der møder man det fælles stærke jyske Arbejdsmod, den stadige Fremdrift, det der her er Fællesmærke for baade By og Egn.

Tisbjerg Knap og Hedens Plantager.

Et Sted med Udsyn ud over det vestjydske Land? —

Ja, det kan vi finde mangfoldige Steder. — Er Højderne her kun lave, da er Sletterne brede, og Udsynet rækker langt fra en Kæmpehøj. —

Men i Dag vil vi se ud fra et Højdepunkt og føle Lavlandet under os vige ud imod Himmelranden — saaledes som det kan ses og føles paa *store Mjøl* ude paa Værnet eller paa *Blaabjerg*. Derfor stiler vi mod *Paabøl Plantage* for at se Landet oppe fra *Tisbjerg Knap*.

Vi sætter da Kaasen mod den lille hyggelige By *Hoven* og finder *Vejen* mod *Paabøl* og *Tisbjerg*.

Kommer vi Nord fra, kan vi tre, fire Mil ud i Landet øjne *Tisbjerg* som en mørk Knude paa en blaalig Streg i Kimningen. — Det er *Aadum—Ølgod Bakkeø*, der skyder et stejlt *Forbjærg* ud i *Sndr. Omme Fladen*.

Og saa staar vi da oppe paa *Tisbjerg Knap*, ser ud mod Nord og Øst og føler os smaa, fordi Rummet er saa stort, og *Synskredsen* saa fjærn.

Der langt ude i Nordvest skimtes svagt noget blankt og bagved igen en hvid *Bræmme*. Det er *Ringkøbing Fjord* og *Holmslands Klit*. Den mørke Højde yderst mod Nordvest er *Dejbjerg Banker*.

Saa runder vi *Kredsen* fra Vest imod Øst: *Tarm, Skjern, Borris, Trolldhede* og mørke Højder og hvide *Kirketaarne* langt inde i *Hardsyssel*.

Den bjærgfyrgørne Højde, der kupler sig op mod Nord-øst, er det gamle Helligsted »Svöllibjærg«.

Og er det klart og sommervarmt med Luftspejling langt ude i Flimmer og Dis, da ser vi kanske Lindeballe og Gødding Skove løftet op som mørke Skystrimer med ilende Solflimmer under som en Stribe af blankt Vand.

Mod Syd og Sydvest spærres Synskredsen inde af Paabøl og Hejmdal Plantager.

Nærmest dernede mod Øst ligger Paabøl Gaarde langs Hoven Aaens grønne Engdrag. Og hist henne Hoven By med Blink af Mølle-dam, med Kirke og røde Gavle op mellem Havernes Trær.

Ud over Fladerne: mørk Hede og grøn Fyrreplantning i Skift med brogede Felter af dyrket Mark. Og ind mellem Hegn og Plantage Glimt af Nybyggerhjem med blanke eller røde Tage.

Og her lige under os ved Bakkeskraaningens Fod ryger en Skorsten og breder sig en Gaard med mange og store, blanktagede Bygninger.

Det er Godsejer, Dr. Hasselbalchs Gaard »Hejmdal«. — Og nu ser vi ogsaa, at de nærmeste Marktaavl er brede og vidtstrakte som Herregaardsmarker.

Her paa disse Marker, der for største Delen er nyopdyrket Hede, og paa den Hede længere ude, som endnu ikke er taget under Kultur, forsøger Dr. Hasselbalch at virkeliggøre afdøde Professor Weiss Teorier om Hedeopdyrkning.

Ikke saaledes at forstaa, at disse Teorier er en ny skelsættende Opdagelse. — Langt fra. — Det er ikke noget Nyfund, men Forsøg paa en videnskabelig og teoretisk Udredning af Forhold, som Hededyrkerne forlængst havde erfaret sig til: At blot man kan faa Hedens Al brudt og skørnet af Sol og Frost, da bliver den opdyrkede Hede langt mere værdifuld Kulturjord, end der, hvor Alen bliver liggende.

Men de gamle Hededyrkere magtede jo ikke, saaledes som Dr. Hasselbalch, at spænde to svære amerikanske Traktorer for en enkelt Plov, saa Heden ligefrem kulegraves, og Alen løftes op i store Flager.

Men hvordan Hedeopdyrkingen kan moderniseres ved Hjælp af Nutids Teknik, det viser os Dr. Hasselbalch paa en ypperlig Maade paa sin store Gaard ved Tisbjergs Fod.

Den, som først byggede her og gav Stedet Navnet »Hejmdal«, var Grosserer Levison fra det københavnske Papirfirma, der som Varemærke fører Hejmdal med Luren.

Levison havde forelsket sig i den særegne vilde og stærke Natur her. Han købte Tisbjerg Plantagen, døbte den om til »Hejmdal Plantagen« og anlagde den efter sit eget og en københavnsk Overgartners Sind uden Hensyn til Pengeofre.

Og før sin Død skænkede Levison den smukt anlagde og ejendommelige Plantage samt en større Vedligeholdelsesfond til den danske Stat. —

Vi gaar en Tur ind gennem den smukke Plantage, hvor Gange, Udsigter, Trapper og Broer, Festplads og Mindesmærker er anlagt med klog Udnyttelse af Aasens stejle Fald, af Kløfter og gammelt Egekrat.

Paa et af Aasens Fremspring med mægtigt Udsyn imod Øst staar paa en høj Granitsokkel en Bronzestue af Kong Kr. d. 9. — Her staar den gamle fine Konge og skuer ud over det særegne jyske Land, han næppe nogensinde i Live har set. —

Plantagen gror frodig — i hvert Fald de Træer der føler sig hjemme. Adskillige sarte og forfinede Vækster vantrives og mosgroes. Men hvad gør det. — En fin Rosengruppe midt i en skøn, buet Lyngskraaning er dog en Misforstaaelse, som Naturen selv forstaar at rette.

Og selv den stort anlagde Festplads har ikke den naturskabte Skønhed, der gjorde den gamle Festplads saa tiltrækkende.

Da Folk her i Vestjylland i 70ernes Vækkelsestid lig Landsmænd i andre Egne stævnedes sammen til de første Folkefester, sat i Gang af den kendte Lærer og Højskoleforstander K. Kristensen, Hoven, da blev Stævnepladsen det afsides liggende Tisbjerg.

Festpladsen var en gammel kratgroet og tør Mærgelgrav ind i Bakkens Østskraaning. Her var Egekrat, og de høje stejle Skrænter gav dejligt Læ for Vestenvinden. Selve Pladsen havde det kraftigt klingende Navn: »æ Brændvinskammer«!

Syd for os og i eet med Tisbjerg Anlægget ligger den omkr. 1300 Td. Land store *Paabøl Plantage*.

For 60 Aar siden var der øde Hedestrækninger, hvor i Dag

Ny Hedeplantage. Paabol.

Skovridergaarden i Paabøl. I. C. Christensens Barndomshjem.

Storskovens Sus koger over Bankerne, og Øksehuggene svupper i svært Bygningstømmer.

Her i disse Heder, der nu er Skov, har *I. C. Christensen* som Dreng vogtet sin Fars Faareflok. — Og her har de fleste af Egnens ældre Folk som Børn været med til at plante de første spæde Fyrreplanter.

Den 14. September 1874 stiftedes Aktieselskabet Paabøl Plantage med det Formaal under Hedeselskabets Ledelse at tilplante to Hedegaarde i Paabøl med de tilliggende store Hedestrækninger.

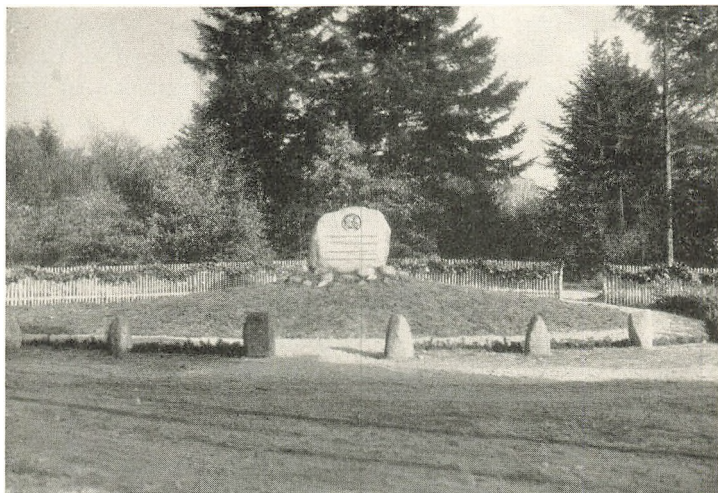
Den ene Gaard blev nedlagt. Den anden blev Plantørbolig og senere Skovridergaard under Hedeselskabet.

Og denne Gaard, der ligger i en Lysning i Plantagen ned mod Engen og Aaen, er netop *I. C. Christensens* Fødegård og Barndomshjem.

Stuehuset er endnu det samme som den Gang. Og paa den blanke, slidte Trappesten foran Stuedøren har — fortalte *I. C.* engang selv — Drengen *Jens Kristian* mangan Sommeraften siddet og læst, naar det gjaldt at nytte en sjælden og kort Fristund, og det var for dunkelt inde i Stuen.

Ude i Haven staar en mægtig Graapoppel, som *I. C.s* Mor har plantet og plejet som det første Træ ved Gaarden.

Det er forstaaeligt, at *I. C.* altid omfattede denne Gaard

Mindestenen for I. C. Christensen og Hustru i Paabøl. H. LUND, GRINDSTED. FOT.

og Paabøl Plantage med særlig Kærlighed og efterhaanden skaffede han sig Hovedparten af Aktierne. Venstrepartiet over hele Landet skænkede da I. C. Resten af Aktierne som en Hædersgave, saa han i sine sidste Aar havde uindskrænket Ejendomsret over sit gamle Barndomshjem.

Nu drives det gamle Hjem og den store Plantage af I. C.s ældste Søn, *P. Christensen*.

Som et smukt Udslag af Hoven Sognefolks Højagtelse for deres store Sognefælle rejste de i 1933 i Samling uden Hensyn til Partiskel en Mindesten i et Hjørne af Haven ved I. C.s Barndomshjem.

Denne Sten har ogsaa sin egen Historie. Det er en ældgammel Ting- og Stævnesten oppe fra Brandure.

Man kan paa Stenens Bagside, der forhen vendte opad, tydeligt se Mærker af Slid — Fødders Slid gennem Hundreder af Aar, naar Stævne var sat.

Et mærkelige Samtræf: Denne Sten, der gennem umindelige Tider har været et Led ind i jysk Folkestyre og Selvstyre, bliver rejst som Minde for en af dansk Folkestyres Førstemænd i Nytiden. —

I et andet Hjørne af Haven er rejst en Mindesten med Bronzerelief for Skovrider *Mads Holt*, der gennem mange Aar havde sin Gerning her som en af Plantningsagens bedste

Talsmænd. Hans Livsgerning er nu kendbart i Suset fra Plantager og Hegn over en stor Del af det vestjydske Land.

Den fremmede, der standser her ved Mindestenen en kort Stund, vil — om Vinden lufter Vest fra — mærke en syrlig skarp Duft af Trærøg og Bruntjære. Det kommer henne fra Tjæreovnene.

Paa en aaben Plads i Plantagen er bygget to svære Tjæreovne.

Mægtige Bjerge af Fyrretræsstammer bliver hvert Aar brændt til Trækul i disse Ovne. Under Brændingen udvindes der en stor Mængde brun Tjære samt Terpentin og Syre.

Det er en hel lille Industri. Og mange Arbejdsfolk er Aaret rundt beskæftiget med Planteskolearbejde, Hugning og Plantning i den store Plantage.

Og som i Paabøl Plantage arbejdes og virkes der i de mange andre store Hedeplantager omkring i Vestjylland: *Starup Plantage* i Starup Sogn. *Solbjerg* i Skast Sogn. *Gyttegaard* i Hejnsvig. *Hovborg, Stilde og Klelund* i Lindknud Sogn. *Hundsbæk* i Læborg. Og der er de store Plantager i Vorbasse: *Fromssejr* og *Høllund-Søgaard* med den smukke Skovridergaard og med en Granitstatue af Dalgas rejst paa Toppen af en Gravhøj.

Baldersbæk et Par km Vest for Hovborg By i Lindknud Sogn er som adskillige andre Plantager anlagt af en københavnsk Rigmænd: Grosserer *Holger Petersen*. Han har af Gaarden Baldersbæk skabt et smukt og ejendommeligt Anlæg, værd at rejse langvejs for at se.

Som flere andre Rigmænd saa Holger Petersen i Hedens Tilplantning en stor national Sag. Og som en god dansk Mand handlede han derefter.

I det trebundne Skel mellem *Slavs, Skast* og *Malt* Herreder har Holger Petersen paa en lille Ø i *Holme Aa* ladet rejse et Herredsmærke: en høj, tresidet Granitsøjle med Portrætmasker af Plantningsmænd, modeleret af Bundgaard.

Samvirkningen mellem Eng og Aa, Højder, Skrænter og Plantning gir Baldersbæk Plantage et eget Præg af Frodighed og Afveksling.

Ja, sandt er det, hvad Skjoldborg synger: »Der vokser Skov paa Heden —«

Gik noget tabt ved den stærke Plantning: De store Vidder,

de vældige Udsyn med Luftspejlingens Drømmesyn og Ensomhedens Almagtstale —

Saa blev andre Værdier vundet: frodige, læede Marker, trygge Hjem, Arbejde og Brød til stræbsomme Mennesker.

Og som de store Hedevidder har deres egen vilde og karske Skønhed, saaledes har ogsaa hver Plantning, stor eller lille, sin egen Skøndhed og Værd.

Og hvad enten vi ser ud vidt og langt oppe fra Tisbjerg Knap, eller vi færdes i Hedens Plantager eller ad de jydsk Veje mellem Skjerna og Kongeaa, vi sander det ideligt: Her er et Land i Grøde og Nyskabelse!

Skovsuset over de fordums Hedebanker, og alle de levende Hegn spændt ud over Sletterne lægger en ny og levende Tone ind i Landets Lød og Folkets Sind.

Letbæk og Nørholm og andre Stævnepladser.

Den fremmede, som færdes ad Landevejen fra Grindsted til Varde, bliver kanske ikke det første Par Mil overvældet af Landskabets Skønhed.

Mange vil sikkert finde det ret kedsommeligt, disse brede, svagt bølgede Sletter med Skiften af Kær og Eng, Hede og Ager, med Granhegn og mange Nybyggerhjem.

Men mærkeligt nok: Jo længere man her kører mod Vest efter Varde til, des mere østjydsk frodigt virker Natur og Landskab — *Aalling, Skovlund, Mølby og Hodde*: Gamle Bolav med veldyrket Jord og røde, nybyggede Gaarde.

Sletterne brydes af Skrænter og Aadale. Slugter med Vandløb og Eng bugter sig ud mod Varde Aa. Og Smaakrat og Storskov toner frem.

Har vi Tid og Lyst til at finde noget smukt, kan vi i den lille Landsby Hodde svinge bort fra Landevejen mod Nord. Bare et ganske kort Stykke.

Vi runder den lave Banke, hvor Hodde Kirke ligger. Og foran os ser vi et Landskab saa skønt og skiftende, som nogen Kunstner kan ønske til Studiefelt:

Slugter med Engdrag og Skrænter med Krat, og som Baggrund *Krærup Lund og Letbæk Mølle Skov*.

Den smukke gamle straatækte Gaard dér henne mellem de høje Træer er *Hodde Præstegaard*. — Er det ikke Landets,

Engen ved Krarup Lund.

WILLIAM JENSEN FOT.

saa er det i hvert Fald sikkert Vestjyllands skønneste Plads for en Præstegaard:

Den store Have med de vældige Træer paa Skrænten ned mod Engen. Engdraget med den bugtede Bæk rammet ind af Brinker med Gyvel og Lyng. Og bagved kupler sig Skoven, som her kaldes Lund.

Det er et Landskab, som skabt for Romantikkens Slægtled til at male og digte om!

Vi glider ned over det smalle Engdrag og ind gennem Skoven. Og dør foran os ligger med eet den rene Idyl: En Dam eller Skovsø, helt kranset af Skov. Gamle forvredne Ege lægger sig langt ud over Vandet, hvor Aakander blomstrer, og Svaner og Robaad trækker Striber af Ilninger over den blanke Flade.

Det er *Letbæk Mølle*: En gammel Vandmølle, som nu er Restauration og søgt Sommerudflugtssted.

I Nedløbsgruben, hvor forhen det store Vandhul drejede sin svære Egeakse og knirkede i sine talgsmurte Lejer, der ligger i Dag en stor og moderne Samlingssal.

Afløbet fra Mølledammen, der før trak Hjulet, er nu ført som et stadigt rislende Vandfald ned over en af Havens stejlt skraanende Græsplæner — En herlig Tumleplads for Børn! Og et skönt Hvilested i Foraar og Sommertiden.

Fra Haven ved Lethæk Mølle.

JONALS CO. FOT.

Men i Dag har vi ikke Tid til at dase i Havens Lysthuse eller paa en ensom Bænk under en Skrænt ved Mølledammen.

Vi følger i Stedet for Landevejen videre frem mod *Varde* gennem *Nørholm* Skovene.

Den fremmede, der har travlt, faar maaske kun Tid til at sanse Skovduften og undre sig over at finde saa stor og smuk en Skov her langt imod Vest.

Og er det i Forsommertiden, naar de store, krogede Hvidtjørn staar i Blomst, saa Hegnene langs Landevej og om Herregaardsmarkerne lyser hvide som af Rim en Vinterdag, da undgaar selv den travleste Bilkører ikke at faa sin Vogn og sine Lunger fyldt med en Duftbølge af Sommer og Sødme!

Men den, som gir sig Tid til at standse og se sig for, oplever baade et egenartet Stykke Fortid i den gamle Herregaard *Nørholm* og et skønt Stykke Nutid i dens smukke Omgivelser.

Vort Fodtraad runger hult under Porthvælvingen ind mod den store Avlsgaard, der er vidtstrakt som et Kæmpetorv, indrammet af Avlsgaardens tre lange Fløje, der er opført 1759. Som Gaardspladsens Lukke mod Østsiden løber *Varde Aa* og skiller mellem Avlsgaard og Hovedbygning.

Fra Porten og midt gennem den store Gaardsplads ned til Bro og Indkørsel til Hovedbygningen ligger i Gaardens Bro-

Nørholm. Indkørsel til Hovedbygningen.

JONALS CO. FOT.

lægning en banet Sti af svære tilhuggede Granitkvadre.

Sagnet vil vide, at disse tilhuggede Sten engang i Tiden har siddet i et Kapel ved Ølgod Kirke, men at Herremanden paa Lindbjerg tabte dem i Terningspil til Herremanden paa Nørholm.

Virkeligheden er dog nok, at alle disse banede Sten, Ledstolper og Afvisersten paa Nørholms Gaardsplads engang har siddet som Del af den store »Svinglingsten« paa Bække Mark i Anst Herred.

Denne mægtige Sten, som Etatsraad Teilman til Nørholm omkr. 1775 lod kløve og lod sine Bønder køre i 150 Læs den lange Vej fra Bække til Nørholm.

Den sønderlagne Sten flyttedes her til Herregaarden for at gøre Gavn som Truge, Trapper og Ledstolper.

Og Sagnet om Harald Blaatand, der prøver at slæbe den store Sten til Dronning Thyras Grav i Jælling, det Sagn, der fra ældgammel Tid var knyttet til Svinglingstenen, flyttes nu til den store Sten i Tirslund Krat.

Men endnu i Dag gir Svinglingstenens Rester et eget Præg til Nørholm Avlsgaard.

Saa længe den gamle Frøken I. K. Rosenørn-Teilman levede som Ejer af Stamhuset Nørholm, holdtes de gamle Traditioner omhyggeligt i Hævd.

Nørholm.

JONALS CO. FOT.

Selv Gaardens Avlsbrug dreves, som gængs var for omtrent et halvt Aarhundrede siden — Egnens Fremskridtsbønder rystede paa Hovedet og fik sig en billig Morskab over den Fortidslevning, Herregaardens Avlsbrug efterhaanden syntes.

Men Gaard, Park og Skov og alt, hvad dertil hører, blev plejet og holdt i mønsterværdig Orden. Det var synligt for alle, at her holdtes Hævd over gammeldags Fornemhed og Krav til Skønhed og Harmoni.

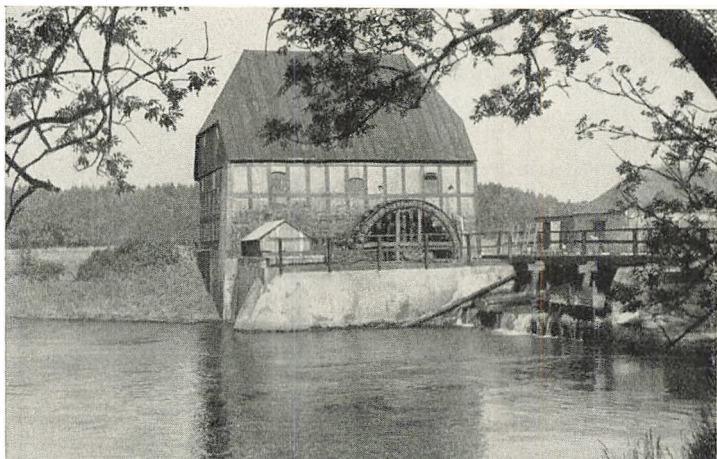
Da Frk. Rosenørn døde, og en ny Ejer overtog Godset, blev Landbruget moderniseret — Men Skov og Park og de gamle, fornemme Bygninger er i sørgeligt Forfald.

— Nytiden paa godt og ondt er skaanselsløst rykket ind paa Fortidens aristokratiske Enemærker —

Hovedbygningen er opført 1780 i nyklassisk Stil. Gennem den store Have bugter sig en Gren af Varde Aa. Paa en Høj i Haven er opstillet det Brudstykke af en Runesten, som indtil 1872 sad i Horne Kirkegaardsdige. — Runerne melder: »Ravnunge Tove gjorde denne Høj efter —«

Bag Gaard og Have ligger den gamle, herlige Vandmølle, der vel nok de utalte Gange er ridset op paa Lærred og Skitsebogsblade. — Det ældesorte, svære Vandhjul er nu gaet i Hvil og staar stille som et fredet Fortidsminde.

Vandmøllen ved Nørholm.

JONALS CO. FOT.

Kværnene derinde bag Møllehjulets Bindingsværk durrer endnu. Men Kraften, der drejer dem, er ikke længere Vandhjulet. Det er kun to Kobbertraade fra Turbineanlægget paa den modsatte Aabred.

En Tur ind gennem Nørholm Skoven er en stadig Gaaen paa Opdagelse og Møden Overraskelser.

Saa skiftende og sammensat en Natur, som vi faa eller ingen andre Steder i vort Land kan finde.

Høje Bøge og ældgamle, krogede Ege, der luder ud over Eng og Aa. Stejle Skrænter og dulgte Gangstier med Broer over bugtede Aaløb. Rislende Kildevæld ud af Skrænterne. Og inde midt i Skoven en stor Eng helt kranset af Skov: En læet, solbagt Tumbleplads for søndagsglade Mennesker.

Og bedst, som man vandrer ind gennem Skoven, aabner sig her og der Udsigt ud over Park og Eng med en vidtstrakt mørk Hedestrækning tæt bag ved.

Alt det, der kan synes en modstridende Natur: Skov, Eng og Hede, Bakkeskrænter og Sletteland, det er her samlet til en egenartet Harmoni.

Lige Vest for Nørholm Skovene ligger *Lindingbro*.

Her ved Linding Aa har en Del vestjydske Ungdomsforeninger deres ejendommelige Sommerfestplads.

Hver Sommer den første Søndag i August strømmer Ungdom sammen her i Flok og Følge. Ude i Engen, næsten helt

Nørholm. Port, Gaardsplads og Bro.

JONALS CO. FOT.

ude paa Aabrinken, er Talerstolen rejst. Tilhørerne lejrer sig ud over den bløde Engbund eller op ad en stejl, skovklædt Skrænt, der lærer for Vestenvinden.

Og med ind i Sang og Tale rinder Aaens Kluk og Engens Duft — Den Festplads glemmer vist ingen Taler, som her har ført Ordet. —

Ogsaa mange andre Steder i Vestjylland er der ejendommelige og smukke Stævnepladser.

Den gamle Kro »Skovlyst« og »Enighedslunden« lige uden for Varde har ganske vist ikke nu i flere Aar været brugt til Folkefest, men er derfor ikke mindre søgt baade søgn og helg — Her »gaar man i Skoven to og to —«.

I *Grimstrup* Sogn i Skast Herred ligger det ret udstrakte *Grimstrup Krat* som et Minde om Fortidens vældige Egeskove paa disse Egne. Her har Sognets Ungdom i de senere Aar anlagt en smuk Festplads.

Og den gamle Herregaard »*Endrupholm*« i Vester Nykirke Sogn, tæt ved Esbjerg—Kolding Landevej, er nu — som saa mange andre gamle Herregaarde — Sommerrestauration, og næsten for en eneste stor Festplads at regne.

Somren igennem stævnes her sammen til Fest omtrent hver Søndag, og tit midt i Ugen med! — Det gamle Herresæde aabner gæstfrit sine Døre for hvem-som-helst.

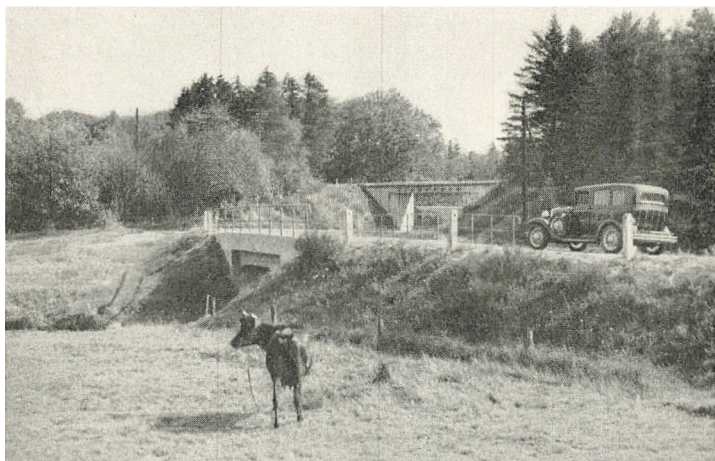
Festpladsen her er den gamle Borgtomt, overskygget af mægtige Træer og hegnet af brede, vandfyldte Grave.

Den store, gamle Have er nu Tumleplads for Børn og Ungdom. Og Omgivelserne virker paa den fremmede som en vidtstrakt Park. En stadig Skiften af Eng og Skov og Græsgange med Aaløb igennem gør det vanskeligt at afgøre, hvor Parken hører op, og Nyttejorden begynder.

Ogsaa ved *Endrupholm Mølle* er Festplads og smukt at raste.

Og hvor mange Tusinder er ikke gennem Aarene stævnet sammen til Fest i *Tirslund Krat* ved den store Sten og Dalgas-Mindet. — —

Jo, der er nok af Bedesteder og Stævnepladser, skønne og egenartede, langs vor Vej, hvor saa vi end færdes i det vestjydske Land mellem Skjerna og Kongeaa.

Linding Bro.

JONAS CO. FOT.

II. EVENTYRETS LAND

Porten.

Eventyrets Land!

En Digters Ord taget op og udnyttet i Turistsagens Tjeneste — Ja, hvad saa — Stærke Ord har vi hørt før. Og Digterord og Udraaberord gør man bedst i at ta imod med et vist Forbehold —

Men alligevel — De Landsmænd, der kender lidt til det vilde og herlige Vestkystland mellem Skallingen og Ringkøbing Fjord, de vil sikkert sande: Det er ikke for stærkt et Udtryk for at særtægne dette Land! — Digteren og Turistfolkene har Ret:

Her er virkelig Eventyrets Land!

Og *Varde* er Port og Indgang til dette Land, som Thomas Lange gav Navn.

Med aaben Favn ud mod Sydsol og Engduft ligger Varde og samler Færdselen ind fra Veje og Baner for igen at formidle den ud over Sogne og Herreder.

Fra gammel Tid er Varde Vejenes og Hjemstavnens By, der samler.

Og i nyere Tid blev Byen Gennemgangsled for Sommerens hastende Færdsel ud til Eventyrlandet og Vesterhavsstranden bag ved. —

Varde. Den Kampmannske Gaard.

JONAS CO. FOT.

— Over Døren til gamle Bønderhuse er tit med snørklet Skrift prentet et Velkomstord:

»Trød ind i Fred og far med Held«.

Det samme kunde godt tænkes over Indgangen til Varde. Læser man det ikke, saa føler man det i hvert Fald: En venlig Hygge og Gæstfrihed, ikke formet i Ord, men udtrykt i Byens Præg og Væremaade.

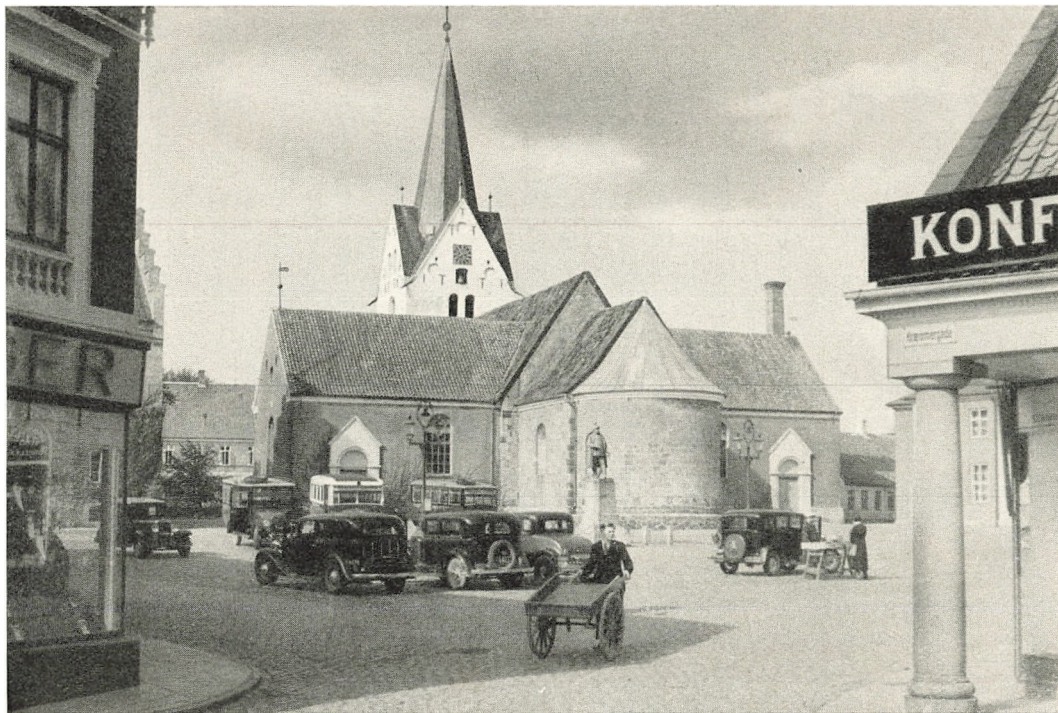
Hver By har sit eget Ansigt, der allerede paa Afstand virker paa den fremmede med Førstehaandsindtrykkets Styrke: Rastløshed eller Kulde, Fortid eller Nybrud. —

Saadan har ogsaa Varde sit Ansigt vendt ud mod de kommende. — Se blot Byen fra Jernbanetoget, det være sig fra Syd eller Nord, Øst eller Vest:

En Klynge af røde Tage og grønne Træer samlet om Kirkespir og Dampskorstene. Høje kuplede Træer bagved. I Synskredsen yderst ude Lynghedens mørke Tone. Men foran ligger den grønne Eng med den bugtede Aa, hvor de yderste Huse ligesom staar paa Spring til at sætte over og gaa den kommende i Møde.

Et tilforladeligt, venligt Smil og en lun Hygge er Førsteindtrykket ude fra. — Og kun faa bliver vist skuffede ved at træde indenfor.

Varde er en ældgammel By — men uden gamle Huse!

Vardø. Torvet.

JONAS CO. FOT.

Blandt Landets Købstæder en af de ældste. Dens Udspring taber sig ude i Fortidens Dunkelhed. Engang i Tiden er den vel groet frem her, hvor et Udskeibningssted havde gunstigt Leje, og en stor Alfarvej vovede Overgangen over Aaen.

Her lagdes en Borg som Værn imod Sørøverpak og som Lukke for Vadet. Og i Læ af den groede Byen frem — kan-ske allerede i Vikingetiden? — Eller før? —

Borgen, hvis Voldrester endnu er synligt som en stor Høj ude i Engen, blev ødelagt og brændt under et Bondeoprør 1439. Og samme Lod fik Byen.

Borgen blev ikke opbygget igen. Men Byen rejste sig stadig med en ukuelig Livskraft af alle tunge Tilskikkelser: Plyndrende Fjendehære, Pest og Ildsvaade.

Vardes Historie gennem de sidste 500 Aar er en lang Række af Ulykkesaar: Bondeoprør og Hærgning 1439. Ny Hærgning under Klemmentsfejden 1534. De store Brande 3. Pinsedag 1551 og Sct. Dionysi Dag 1590. Kejserkrigen og Svenskekrigene med en blodig Brandskatning af Byen. — I Anlægget »*Arnbjerg*« vises endnu Stedet, hvor Wallensteins Tropper lod opgrave en Skanse som Trusel mod Byen.

Og Gang efter Gang skyllede et brølende Flammehav hen over de ludende Straatage og lagde Byen i Aske. Sidste Gang 1821.

Derfor saa faa gamle Huse i den gamle By.

Den »Kampmannske Gaard« fra 1781 paa Hjørnet af Storegade og Kræmmergade er en af de faa Bygninger i Varde, der vidner om Fortidens fornemme Bygningskunst. — Lidt paagaende skyder den sin høje dobbelte Stentrappe med Jernbalustrade ud i den ikke altfor brede Hovedgade og klemmer Færdselen end mere sammen.

Ogsaa Sillasens Hus ved Torvets Sydvest Side hører med til det ældste og smukkeste Varde.

Men vil man mødes med Fortiden her, da maa man søge til Kirken og Museet.

Sct. Jacobi er saa gammel, som de jyske Kampestenskirker er flest, men er udvidet og istandsat flere Gange. Det er nu en anseelig Korskirke med en Del gammelt værdifuldt Inventar. Saaledes har den en sjælden Malmdøbefont fra 1437. — Kun Ølgod Kirke ejer en lignende Font. —

Museet er nyt, skænket Byen af Grosserer *Cornelius Stau*

og bygget 1914. Men inde bag de røde Mure gemmes mange Stumper Fortid og Historie.

Det er en ret stor Samling, spredt over mange Felter — lovligt mange, vil kanske nogle mene. —

Det værdifuldeste er en stor Samling Jydepotter. Og tør man ikke paastaa, at det er den bedste Samling, der findes, saa kan man dristigt sige, at Varde Museum har de bedste Muligheder for at faa den fine-

Fra Varde Museum. P. FRIIS FOT.

ste Samling Jydepotter i Verden. Museet har jo sin Plads midt i den gamle Jydepotteegn, her hvor dette Landets ældste Haandværk omtrent uændret rækker fra Stenalderen til Nutiden! —

Det var her paa Egnen, man i ældre Tid havde sin egen Værdimaaler, naar man skulde ud at fri.

Jo se, naar Sjællænderen tænker paa at fri til et Kvindfolk, saa spørger han: »Er hun go' til at lave Mad?»

Fynboen ser mere paa det pyntelige og spørger: »Er hun pæn?»

I Jylland derimod siger Frieren forsigtig med Tanke paa Medgiften: »Haar hun nowd?»

Alle Vegne i Jylland — undtagen i Potteegnen, for der var Frierens første Spørgsmaal altid: »Er hun gue i æ Lier?»

God i Leret: Dygtig som Pottepige til at gøre Potter, det var her regnet for den bedste Medgift i den Tid, da Pottebrændingen noget nær var den eneste Næringsvej, der paa disse Kanter kunde bringe fremmede Dalerstykker tilhuse i Bondens Hængeskab.

Det var den Gang, Varde og Fanø Skuder fragtede hele Last af Jydepotter fra Varde og Hjerting til tyske og hollandske Havnebyer. Mens Pottemændene med høje Læs af

deres skrøbelige Varer godt pakkede i Lyng kørte langvejs sønderud gennem Holsten og tit langt ned i Tyskland.

I hin Tid var det især Jydepotterne, der førte Vardes Ry uden for det hjemlige Herred og Syssel.

I vor Tid er det særligt de store Kreaturmarkeder og saa de store vestjydske Skolemøder, der bærer Vardes Navn langvejs. — Ja, og »Varde Æblet!« Og saa nu Sommerens hastende Færdsel vesterud: Turiststrømmen gennem Porten her til Eventyrets Land. — —

Spørg Egnens ældste ad, hvad de regner for deres Ungdomstids festligste Sammenkomster, og vær forvissat om, at de næsten altid først vil nævne Midsommermarkedet i Varde.

Midsommermarkedet og Mikkelsmarkedet i Varde var i Datiden Egnens to store Folkestævner, hvor Folk fra hele Varde Syssel stævnede sammen. Det var ikke Markeder med Heste og Kvæg. Kun Kramboder og Forlystelser, og saa Dans alle Vegne, hvor danses kunde.

Der siges, at man dansede mest ved Midsommermarkedet, men drak tættest ved Mikkelsmarkedet. —

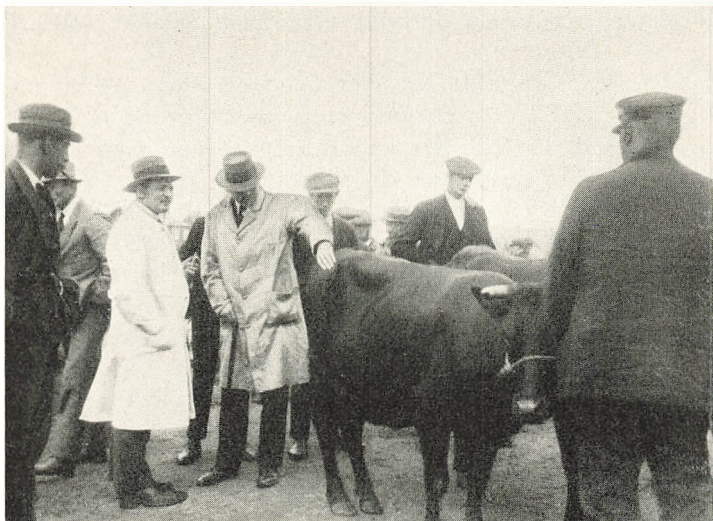
Selvfølgeligt! fristes vi til at sige — Midsommerfesten er først og mest Ungdommens og Livsglædens, hvor skulde man vel danse om ikke der. Ved Mikkelsmarkedet fejrede man derimod den bjærgede Høst og satte Smag paa dens Gaver. Det var, som den Slags burde være.

Naar Folk fra Egnens spredte Bygder og Bol drog til Midsommermarked, ikke for at handle med Kreaturer og prange, men kun for at feste, mødes i Flok med andre festglade Folk fra andre Bygder, da var det kun gammel Sæd, der fulgtes. — I Folkesindet en ældgammel Trang til ved Midsommertid, naar Solens Vælde kendtes stærkest, da at lade Livsglæden vederfares Ret og feste — ikke i Gildeslav eller Sognevis, men i Samling.

Og da Midsommermarkedet havde levet sin Tid ud, blev Skolemødet dets Afløser som Sommerens samlende Fest.

Det store vestjydske Skolemøde er landskendt. Hvert Aar tredje og fjerde Pinsedag stævner der Tusinder sammen til dette Møde, saa den store Arnbjerghal, der kan rumme 3000 Mennesker, endog tit er for lille.

De ældre kommer første Dag. Ungdommen Andendagen.

Fra Varde Marked.

P. FRIIS FOT.

Det er paa Egnen en Fridag, omtrent som Midsommermarkedet var før i Tiden.

Og med al mulig Honnør for de udmærkede Mænd, der fører Ordet paa disse store Møder, og al skyldig Respekt for de mange trofast lyttende, der i Timevis trodser Solens Hede og de haarde Bænkes ryglænsløse Pinagtighed. — Det er døg ikke dem, der samler Mødet stort eller gør det til Fest. —

Det er selve Solen, Sommeren og Livsglæden, og saa Folkesindets aldrig slettede Trang til i Samling at fejre Skærsommeren!

Læg Mødet paa en anden Aarstid, og det vil skrumpe ind til det, Navnet dækker.

— Men Ungdom og solglade Mennesker vil stedse stævne sammen til Fest, naar Solen og Sommerens Grødetid gør Menneskesind levende og attraafuldt. — —

Jo vist, Varde er ikke blot et Stykke Fortids Historie, saaledes som det taler til os fra Slotsbanken, Kirken og Museet og i de gamle, krogede Gader: *Grydergade*, *Spegerborggade* og *Fiskergade*.

Ejheller er Byen kun smilende grøn Hygge, som det møder os i »*Arnbjerg*« og »*Lunden*«, smiler til os fra blomstrende Hyld i Smøgenes Krinkelkroge eller fra Stokroserne op ad

Muren, eller giver sig Udtryk i selve Byens Samhør med Eng og Aa.

Men den fremmede har ikke behov at være ret længe i Byen, før end han fornemmer den særegne Rytme af Tempo og Travlhed, der fortæller, at Varde ogsaa lever med i Dagen og er indstillet paa at øve sin Indsats i Nytiden.

Dette Indtryk kan yderligere fæstnes ved at vise hen til Fabrikker og Virksomheder, der rækker langt ud over Vardes hjemlige Opland: Staalværket, Svineslagteriet, Krølhaarsfabrikken. Eller en Storvirksomhed som »Varde Bank«, der regnes med til Landets største og solideste Banker.

Og en Tur omkring i Gaderne vil ogsaa snart vise Gæsten, at Vardes Ry fra gammel Tid som en god Handelsby ikke er sat overstyr i Nutiden. Her er Forretninger og Virksomheder, som enhver By kan være stolt af at vise frem.

Og Byens Hoteller kan tilfredsstille ethvert rimeligt Krav—ja, de urimelige vel med!

Men denne Byens Vilje til at indstille sig efter Nytidens Krav har dog maaske fundet det stærkeste Udtryk ved Bygning af den ny Gade og Vej med Bro over Aaen.

Se, Varde er i Dag det samme, som den var i ældgammel Tid: Et Vejknudepunkt.

Her søger Færdselen sammen til Overgangen over Aaen og Engdraget for saa igen at spredes ud over Egnen.

Banerne prøver at holde fast paa deres Andel i Færdselen, baade Statsbanen og de to dygtigt ledede Privatbaner: Varde—Grindsted mod Øst, og Varde—Nr. Nebel mod Vest. — Særlig den sidste Bane er ledet ud fra en tydelig Forstaaelse af Tidens og Folks ændrede Indstilling.

Færdselen søger dog mere og mere over til Landevejene. Det er Nytidens og Fremtidens.

Men Varde Gader er ikke anlagt med Tanke for Bilkørsel! Denne voldsomme Færdsel fra de mange Veje presset sammen i de smalle Gader, der fører til Broen, viste større og større Ulemper.

»Godt —« siger da Byens Styre — »Saa bygger vi en splinterny Gade med Vej og Bro, saa der kan blive Plads at færdes!«

Og knapt 4 Aar efter, at Planen første Gang blev fremsat, bliver den nye Bro med Vej og Gade indviet (d. 14. Okt. 1934).

Indkørsel til Varde fra Syd.

Det er som Borgerskabets imødekommende Smil udad mod
Vejenes hastende Færdsel:

Værs'go', I fremmede, fri Bane ind gennem vor By!

Hvad andet vel end de gamle Indgangsdøres Velkomst:
»Trød ind i Fred og far med Held!« — udformet efter en
ny Tid.

Og ved dette Nyanlæg har Varde Borgere i endnu stærkere
Grad end før gjort deres By til det, den fra Naturens Haand
er dannet til:

Porten ind til Eventyrets Land!

III. PAA VEJ MOD EVENTYRET

Vi kører Vest ud af Varde.

Med Varde—Nebel—Tarm Banen, der i Sommertiden
fragter os hen, omtrent hvor vi ønsker —

I Luksusvogn — Eller paa Allemandshjul — Lige meget:
Vi sætter Kaasen mod Vest og er spændt paa at møde det
eventyrlige, Digteren og Turistfolkene ynder at snakke om.

Men foreløbigt tegner det meget tamt og dagligdags —
En jævn god Landevej over jævnt frodigt Sletteland. Mod
Syd Varde Aa og dens brede Engdrag. Mod Nord et stigende

og skiftende Landskab med mørkere Tone af Hedestræknin-
ger ind imellem Plantage, Nybyggerhjem og gamle Bolav.

Og den fremmede trækker kanske paa Skulderen og snøf-
ter lidt haansk: Eventyr! — Dette her —!

Ja, ja, giv Tid og lad os se, hvad der videre kommer.

— Hør, for Resten, kender De en Bjergfyrreplantage? —

Naa, saadant forvredet Buskvækst. Grønt foroven, men
vissent og udgaaet forneden, uden en ærlig Stamme eller
blot Tilløb til en Flagstang — Jo, af den Slags har vi dog
set en Del! —

Godt, saa svinger vi fra ved næste Bivej mellem *Tænd-
pibe Kro* og *Hyllerslev* — Bare lige en lille Afstikker.

Vi ser den Fyrreplantage dør — I Frastand ligner den,
som disse Hedeplantninger er flest — Ikkesandt.

Men saa gaar vi ind. Jo, der er en ret pæn Indgang. Og
det begynder at se mere spændende ud.

Og saa, før vi aner det, staar vi midt i Farvehandler Han-
sens berømte Frugtplantage »*Elkærdam*«.

Foraar — Sommer eller Høst — her er smukt til enhver
Tid. Alle disse frodige, velplejede Frugttræer, der i Vaar-
tiden staar hvide af Bløster som snepudrede Vintertræer.
Og hen mod Høst bugner og bøjes de af Frugt!

Mon nogen har set et mere yppigt Syn: En Frugtbar-
hedens Oase!

Og saa er dette her ikke fed, fynsk Muld under et milde-
ligt Øklima — Nej, det er en Plantage i raa Hedejord med
Vestenvindens Pres og Havgusens Gys over sig.

Som Læ ud til Siderne og i Bælter ind mellem Frugt-
plantningen staar Fyrrene med Lyng om Roden — Hugget
ud i Kulisser, som det hedder i Fagsproget — Et Anlæg paa
10—12 Td. Land — En lille Sø eller Dam med badende
Børn gir Liv i Billedet.

Saa frodig en Plet skabt af Fyrreplantage paa Hedejord,
naar den rette Mand kommer til! — Er ikke ogsaa det lidt
af et Eventyr?

Det er i hvert Fald det første og vanskeligste Nybrud for
Frugtavlens i Vestjylland. — —

— Saa følger vi atter Landevejen. Det vil sige, her ved
Tændpibe Kro deler Vejen sig. En sydlig gaar gennem *Jan-
derup*, *Billum* og *Oksbøl* efter *Vejrs* og *Blaavand*. En anden

gaar mod Nordvest gennem *Outrup* og *Nr. Nebel* til *Nymindegab*.

Men nu har vi altsaa valgt den sydlige, og saa fortsætter vi.

Et ret smukt og ret typisk vestjysk Landskab — siger De — men dog ikke noget saa helt for sig selv, noget, man ikke kan opleve andre Steder. —

— Naa, ikke, saa svinger vi fra Landevejen ved *Billum* og kører ned til Færgestedet ved *Terphage*, saa skal De dog opleve noget, der vanskeligt opleves noget andet Steds i Danmarks Rige.

Her, lige før *Varde Aa* og *Ho Bugt* gaar i

eet, ligger *Terphage Færgested*. Aaen har Flods Bredde her. Og der maa raabes kraftigt for at kalde Færgekaren hid fra den modsatte Bred. Bedre virker et Bilhorn.

Færgen er nærmest en Mellemting mellem en stor Pram og en Tømmerflaade. Ikke helt fri for lidt Hjertebanken kører man Bilen ud paa Kaagen og gir sig Strømmen og Færgekaren i Vold.

Han stager, ror og trækker, som bedst han kan — Og havde der paa Færgens frønnede Planker staaet et Studespænd for en Kærre i Stedet for en ny Ford, da kunde vi let ha troet os flyttet hen i Middelalderen et Sted — Overfarten her er ens den Gang og nu!

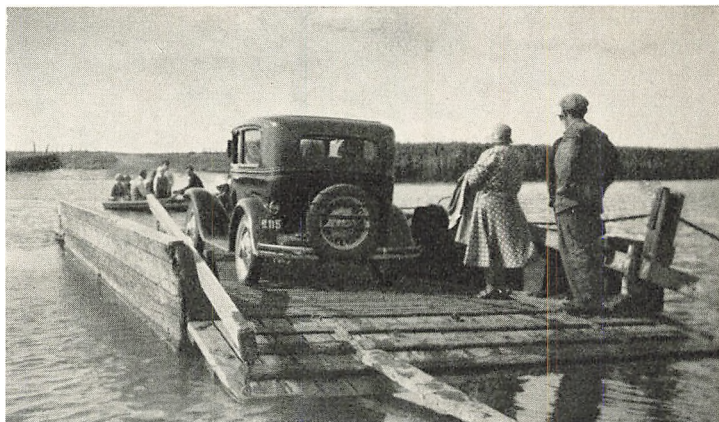
Men over kommer vi i god Behold som alle andre, der prøver denne ejendommelige Vej og mærkelige Færgefart.

Og saa har vi kun godt 4—5 km Vej langs *Ho Bugt*, før vi naar det lille Fiskerleje *Sjælborg*.

Blot for faa Aar siden et lille, bortgemt og afsides Bolav.

Frugetost i Heleplantagen •Elkerdam•.

Færgen ved Terphage. Middelalder og Fordbiler mødes P. GRAVERSEN FOT.

Nu et søgt Badested i Sommertiden. Langs Stranden en tæt Række af Sommerhuse, Sommerrestaurationer og Isboder. Og i Læ af Plantage og ved Hegn Snesevis af Telte.

Her er ogsaa alt, hvad man kan ønske sig til Sommerbo og Lejrplads: God Badestrand ved den ikke altfor voldsomme Ho Bugt. Grønne Skrænter, Lavninger og Fyrreplantage.

Lidt længere fremme ligger det ældgamle Udskibningssted *Hjerting*: En lille venlig By, hvor gammelt og nyt mødes og blandes paa en mærkelig Maade. —

Havn og Handel og Storhedsdrømme gik til Esbjerg. — Men Sommerens Ferie- og Badeliv gik til Hjerting!

Se Stranden her en Sommersøndag i Badetiden: Et Overmaal af Ungdom, Skønhed og Livsglæde samlet paa den flade Strand!

Ved Hjerting glider vi ind paa den brede Strandvej. Og før vi ret aner det, er vi tæt ved *Esbjerg*. — Den By, der ogsaa er noget af et moderne Eventyr. Men det er ikke den, vi i Dag søger.

Derfor vender vi igen Køleren mod *Terphage*, prøver Færgen endnu engang og finder Landevejen, vi slap. Og kort efter toner den lille Stationsby *Oksbøl* frem.

Her svinger Vejen mere mod Syd. Fortsætter vi lige ud, er vi i Løbet af et Par Minutter ved *Aal Kirke*. En stor, smuk Kirke, bygget dels af Kamp og dels af Tuf. Paa Skibets Væg er afdækket sjældne Kalkmalerier fra Valdemar Sejrs Tid.—

•Stampemøllen*, nu Overkommandoen.

JONALS CO. FOT.

Men vi kan ogsaa gemme Aal Kirke til en Regnvejrsdag og i Dag fortsat nyde Fartens Spænding fremad.

Og nu kan der sættes Fart paa! Fra *Oksbøl* og ud til Militærlejren ved Stampemøllen er bygget en fin, bred Vej, der faar Bilmotoren til at knurre veltilfreds som en Kat, der snuser Sødmælk! —

Nu begynder ogsaa Landskabet at skifte Karakter. Mange Smaating lader ane, at nu nærmer vi os Vesterhavsstranden.

Havernes Træer er lave og blæsthøvlede i Vindsiden. Og mellem Bjergfyv og Lyng stikker hist og her Marehalm og Hjelmgræs frem.

I et Sus naar vi Stampemøllens Korsvej.

Den poppellæede *Stampemølle* ligger ved Vejen som et lille venligt Smil ind i et blæsthærgat Landskab. Den lille Strøm, som forhen gav sparsomt Vand til Stampeværket, er nu omtrent udtørret. — Kun Navnet er igen af tidligere Tids Virksomhed.

Da Staten købte den store *Karlsmærsk Hede* til Skydebaner for Artilleriet, blev den venlige lille Gaard gjort til Bolog for den tilsynsførende, og de smukke gamle Bygninger fikset op.

Her ved Stampemøllen er et Vejkryds.

Lige ud, er til *Vejrs*. Og der kører vi en anden Dag.

Til Højre er ind paa Lejrens Grund og videre til *Faarsøen*. Og der melder store Plakater om »Adgang forbudt!«

Ok,by Plantage.

JONALS CO. FOT.

Er det i Lejrtiden, staar der tilmed en drabelig Skildvagt med Staalhjeml og oplantet Bajonet.

Vi skimter bag Pigtraad og Fyrreplantning store Lastvogne i lange Rækker, Traktorer og sorte, truende Kanonløb. —

Saa svinger vi fra mod Syd, der hvor Vejskiltet viser *Blaavand*.

Og nu glider vi ind i Eventyrlandet. — Er der, før vi tænker det. —

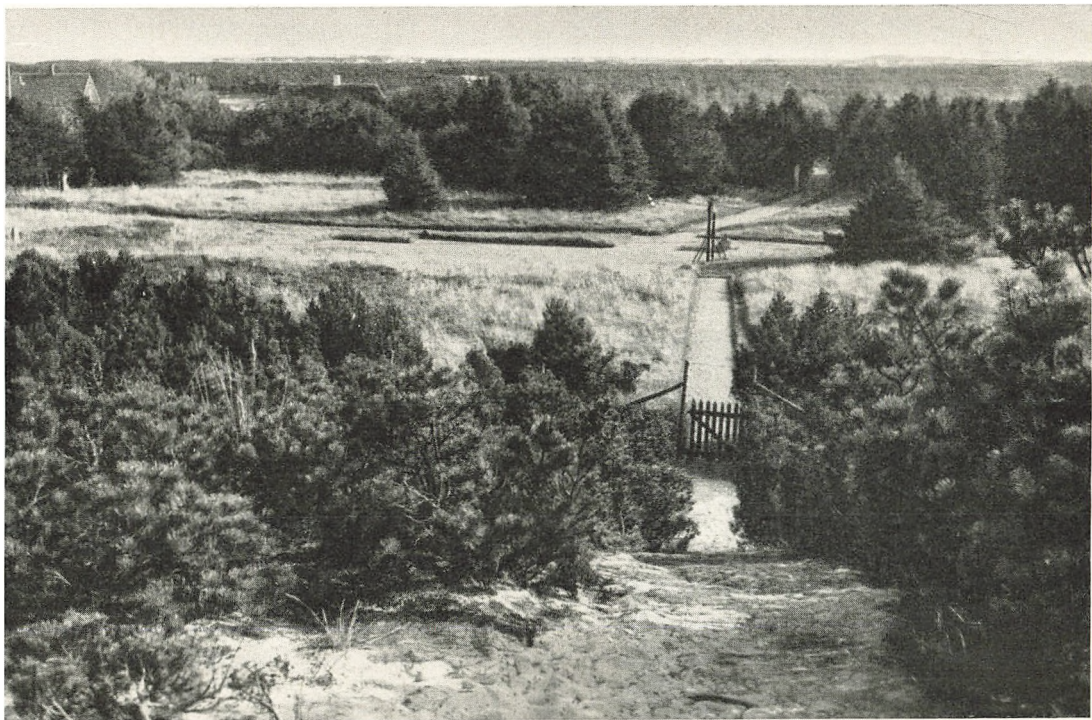
Til Venstre har vi nu *Ho Bugt*, og til Højre en Del af *Karlsmærsk Hede* og Klitplantager: *Mosevraa*, *Bordrup* og *Ok,by*.

Der ude midt i Heden med et Par enlige Ejendomme i Nærheden ligger en lille Kirke. Det er *Mosevraa* Kirke. Den ligger egentlig nu inde paa Militærets Skydebaner. Og hen over den i høje Buer gaar i Skarpskydningstiden de svære Haubitzergranater og fløjter som Efteraarets Hjejletræk.

Her er mægtigt Udsyn! Et øde og herligt Land og dog skiftende: De store Hedeflader, hvor en Højde syner som et Bjerg, og Luftspejling løfter fjærne Smaahuse op og skaber dem om til svømmende Byer.

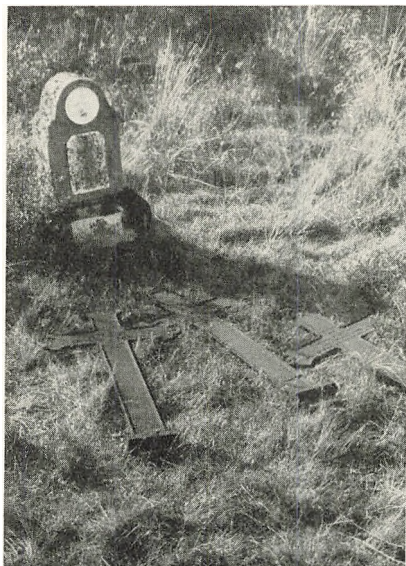
Ude mod Vest løfter Klitlandet sig som en forreven Bjergkæde med Takker og langtlensende Sandmiler.

Saa lukkes Udsynet inde af vidtstrakte Plantager. Og enkelte tænker maaske med et Suk paa hin Tid, da intet rejste

Her laa Okshy gamle straatækte Kirke.

JONALS CO. FOT.

Oksby gamle Kirkegaard.

JONALS CO. FOT.

Hindring for Synet uden Havs og Himmels Uendelighed!

Men kun de boende ved og kan fuldtud vurdere, hvad disse Klitplantager her langs den yderste Vestkyst gavner Landet og yder af Læ og Værn mod Havgusen.

Ved *Snurom* deler Vejen sig. Een fortsætter lige ud mod *Ho*. En anden svinger fra efter *Blaavand*. Og den følger vi.

Her tæt ved *Snurom* ligger den gamle Kirkegaard, hvor *Oksby* gamle straatækte Kirke havde

sin Plads indtil 1891, da en ny byggedes et Stykke herfra.

— Danmarks eneste Kirke med Straatag, om den var bleven fredet i Stedet for skaanselsløst revet ned! Hvilket enestaaende Gudshus i Samhør med det fattige Land og de nøjsomme Bofolk, det tjente. —

Fredet er dog den gamle Kirkegaard, hvor Lyng og Glemsel nu gror over væltede Gravkors og mossede Ligsten.

Det hvisker gennem Marehalmen og sukker om de heldende Kors. — En Præken om Død og Livets Forkrænkelighed saa gribende stærk som kun faa Steder hørt. — Muldet! — Glemte! — Liv slettet ud som et Fodtraad i Klitsand! —

— Og dog stedse nærværende i Landets og Menneskers Samfærd og i Folkets Sind —.

»— For evigt gror Livet af spirende Frø og mønter af Sollysets Guld —«

Vi nynner, da vi gaar herfra. Nynner trods Suset og Sukket gennem det stride Klitgræs over glemte Grave. — Nynner i Glæde over Livet, vi ejer, og Solen, vi sanser!

Og nu ser vi Solen lyse over Havet forude, over blændende

Skallingen.

JONALS CO. FOT.

hvidt Sand. Og der mellem en lille Samling Huse et slankt hvidt Taarn. Det er *Blaavand Fyr*. Og ved Siden er høje Mæster til Radiostationen.

Nu er vi yderst ude mod Vest, hvor alt er større i Formerne og strengere i Linjerne end noget, vi før saa. — Og dog med en egen skær Ynde i Farver og Solflimmer som et blysomt Ungpigesmil.

Og Synskredsen er fjærn og uvirkelig som en Drøm eller selve Uendeligheden. —

For rundt om os ligger nu Eventyrets Land! —

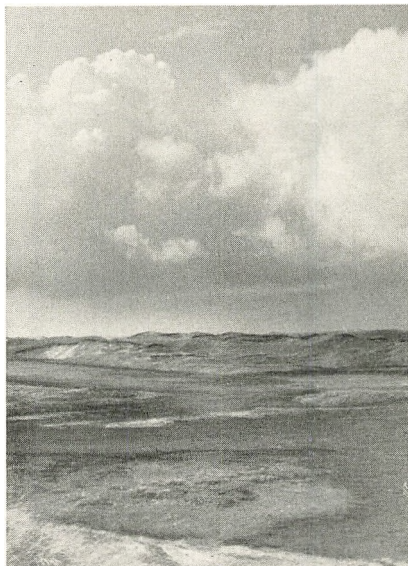
Danmarks vestligste Vej.

Spørg een af de faste Gæster her ude ved *Blaavand*, hvilket Sted der er skønnest her i dette mærkelige Vestkyst Land. Og han vil uden at vakle nævne *Blaavand*.

Eggen her har sine faste Gæster og trofaste Elskere, som Aar efter Aar vender tilbage. Men det store Træk paa Fart eller de, der kun har en enkelt Fridag tilovers, søger til de lettere tilgængelige Pladser som *Vejrs* og *Henne*.

Dette giver Badestedet *Blaavand* ligesom et eget aristokratisk Tilsnit lidt mere stilfærdigt og afdæmpet i Tonen end de store festlige, internationale Stævnepladser ved *Vejrs* og *Henne Strand*. —

Her fra *Blaavand* — ligesom fra Smaabyerne *Oksby* og *Ho* — er ogsaa Udgangssted for en Tur til *Skallingen*. Denne

Sommerhyger over Skallingen.

JONALS CO. FOT.

mærkelige øde Sandørk, der som en 10 km lang Halvø skyder sig ud i Havet og Ho Bugt.

Og den, som ønsker at kende Hvælvet over og de endeløse øde Vidder om sig, han ofrer en Dag af sin Tid, tager Stok i Haand og giver sig paa Vandring langs Havet og gennem Klitterne: Benknolde, Højenknolde og Svenskeknolde.

Sand og Hav til alle Sider, men hverken Træer eller Menneskevaaninger. Kun inde midt paa Halvøen enkelte store Fenner med Faar og Kreaturer.

Til sidst er ogsaa de bag os, og vi naar ud i »Sibirien«. — En vidtstrakt, nøgen Sandslette, det fuldkomne Øde! hvor kun Havet og Ensomheden synger.

Og hvor kan vi vel stærkere føle Almagts Vingesus over vore Sjæle end her, hvor Sand og Hav og Himmel gaar i eet! —

Jo, Thomas Lange har Ret: »Her er Eventyrets Land!«

Men den, som ikke har Tid eller Gaakraft til en saadan Tur, han styrer sit Køretøj — det være sig Bil eller Cykle — mod Nedkørselen til Stranden ved Blaavand.

For Nedkørsel er der gennem det løse og dybe Klitsand, der her næsten altid røres: rislende, glidende, fygende, og hvisler en egen fin Evighedstone hen over den brede Strand.

Derfor kan det nu og da være vanskeligt at køre op gennem Sandet, om man kører Turen den modsatte Vej: Fra Vejrs til Blaavand.

Sandet er løst og ligger i Driver. Det har føget i Gaar, og fyger i Dag. Motoren hoster, hvæser arrig og hakker, sættes saa ned paa lavt Gear og hiver med et Ryk Vognen løs af Sanddyngen.

Ved Blaavands Huk.

JONAS CO. FOT.

En Skovl er velvilligt anbragt her ved Nedkørselen for paakommende Tilfælde. Og det er synligt i Sandet, at der for ikke længe siden har været god Brug for den! —

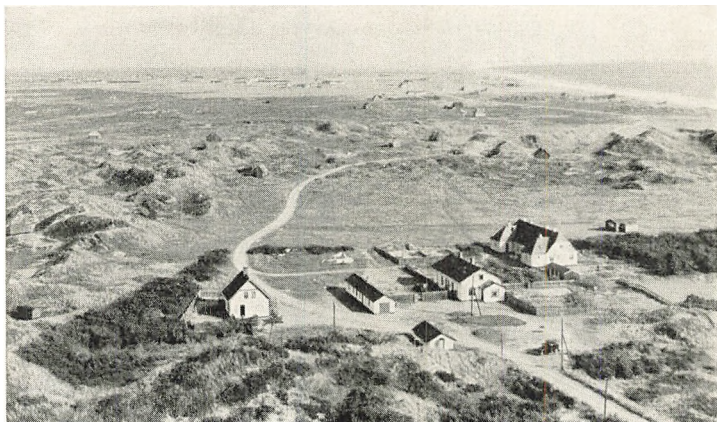
Og saa staar vi da her paa Stranden paa Danmarks yderste fremspringende Hjørne mod Vest. *Blaavands Huk*, Hornet, der skyder sin frygtelige Spids, *Horns Rev*, omtrent 40 km ud i Havet som en stadig Trusel imod de søfarende. Mangen Sejler og mangen Sømand har her brat endt deres Rejse. Ikke saa underligt, at Hollænderne i gammel Tid med et Gys kaldte Revet for »Duyvels Horn«.

Men Stranden her er bred og glitrende hvid! Fra Blaavand til Vejrs og Henne vel nok den bredeste Strand i Danmark, næsten kilometerbred paa sine Steder. Og hvad mere er, den er yderst ude ved Havstokken fast og jævn som et Dansegulv.

Og ikke et Sted i vort Land har Teknik og Ingeniørkunst endnu magtet at bygge en Vej saa bred, saa banet og jævn som denne naturskabte Bilvej. — Danmarks vestligste Vej mellem Blaavand og Vejrs. —

Man hører det paa Bilmotorens veltilfredse Kattespiden, at her er Bil og Bane afstemt sammen. Og man fornemmer det i den glidende bløde Fart, der halvvejs føles som at svæve.

Slaa kun Vinduet ned og lad Fartens Sus skylle ind om os! — Det er ikke isnende Gus eller klam Havkulde, men

Udsigt fra Blaavands Fyr.

JONALS CO. FOT.

frisk, solmættet Havluft, saa iltet og salt, at den føles ud i Aarerne som en svalende Drik. —

Jager vi frem i et brølende Sus af 100 km Motordrøn, eller glider vi afsted, sagte og blideligt, mens vi med Syn og Lunger suger ind af den friske Brise og de egenartede Indtryk. — Vi aander ud i et frydeligt: »Det er alligevel skønt at være til!« —

Det er en Oplevelse, denne Fart ad Danmarks vestligste Vej. — En Biltur saa egenartet og betagende, som det næppe kan opleves andre Steder i vort Land. —

Til Højre har vi den hvide, takkede Klitrække. Og ud mod Vest har vi Brændingens ustandselige Bryden over Revlerne og Skyllen op over Havstokken.

Og om os toner det evige Dur af Hav, der ligger over og bag alt herude, som om selve Luften synger. —

Vi kører helt ude paa det vaade faste Sand, hvor Dønningerne næsten kan slikke op om vore Hjuleger, svinger uden om en Lagune i Strandkanten, saa Vandet sprøjter, tager saa til en Afveksling et Sving ind ad mod Klitrækken, hvor Sandet bliver løsere, og saa igen udad til den faste Bane.

Andre Vogne med eller mod stryger os forbi. Der er Plads nok til alle her — om saa var, hver i sit Spor og sin Gangart.

Der kommer imod os en stor Vogn, alt hvad de seks, otte Cylindere magter at trække.

— En Streg! — Et Brøl af Kraft og Fart! — Og i Køl-

Danmarks vestligste Bilvej.

JONAS CO. FOT.

suget en hvislende Piben som af et Projektil paa Vej mod Maalet.

Var det 120 eller 150 km? — kanske mere? Det er ikke let at skønne. Vognen er allerede kun en Prik mod den hvide, flimrende Synskreds.

Andre glider jævnt frem som vi selv og nyder det sælsomme og uvante.

Vi suser uden om en Hob Pælestumper, der rager op af Sandet. — Hvad var det? — De efterladte Pløkker fra et Kæmpetelt? — Eller hvad?

Nej, det er saamænd Spanterne af et strandet Skib, der her rager op af Sandet.

Det er »Memoranda« af Tvedestrand, der i Snetykning en Oktobernat 1890 strandede her og af Brændingen kastedes højt op paa Stranden.

De frønnede Spanter staar nu her som Ligsten over en Grav og melder os om Havets Vælde og Livets Forkrænelighed. — Og vi mindes igen de rustne, væltede Jerngravkors paa Oksby afbrugte Kirkegaard. —

Men den sol- og sandhvide Bane foran os fører videre frem.

Og nu bliver der flere Biler. Og der er mange Mennesker, badende, legende, hvilende og gaaende.

Biler staar i Rækker eller Grupper kørt op mod Klitterne, hvor de syner som smaa Legetøjsvogne, eller de staar drysset

Vejrs Strand.

ud over Stranden og bruges som Badehuse. — Men hvad syner eller fylder et Par Hundrede Vogne vel her paa denne Strand!

Selv de store Sommersøndage, naar hen ved Tusinde Biler eller mere spredes ud over Stranden, gør det slet ikke Indtryk af at være overfyldt.

Vi er nu i Nærheden af Badebyen *Vejrs*, derfor dette brogede, festlige Folkeliv. Der oppe over Klitrækken ser vi enkelte Huse dukke frem og hist og her Glimt af et vajende Dannebrog.

Saa standses vi i vor Fart videre frem — ikke af den lille Strøm, »Aalestrømmen«, der har skaaret sig en dyb Rende gennem Klitterne og risler ud over Forstranden. — Den gik Vognen let over og fortsatte videre imod Nord.

Men nogle store Advarselstavler melder med deres røde Skive kort og godt: Bilkørsel forbudt!

Her ender da foreløbig Danmarks vestligste Vej og svinger over en plankebygget Opkørsel op over Klitterne.

Og vi er, før vi aner det, inde midt i Badebyen »Vejrs Strand«.

Badebyen og Militærbyen.

I et Eventyrland maa jo alt, selv det utænkelige være muligt. —

Hvorfor da bruge flere Menneskealdre til at lade en By

Vejrs.

LOXALS CO. FOT.

vokse frem, naar det kan ske i samme Antal Aar? — Eller fra Saatid til Høst. — Vis os det. Og vi vil kalde det et Eventyr.

Godt! — Det *er* sket!

Ser I dette golde, forrevne Klitlandskab: Yderst ude Sandmiler, Toppe og Gryder med Marehalm. — Længere inde Lyng og Rævling, engelsk Visse og østrigske Bjergfyrrer mellem Klitterne.

For kun ganske faa Aar siden var her ikke andet. Saa kom det første lille Hus herude — hvornaar er allerede glemt. — Det laa og dukkede sig halvt frygtsomt i det vilde Klitland, hvor der forhen ikke kendtes andre Huse end et enkelt lyngtækket Spændhus til Fiskerbod.

Her var øde og ensomt for dem, der ønskede Ro. Og Stranden var vild og skøn som faa andre Steder.

Derfor søgte flere her ud. Det første lille Hus fik Fæller, der laa og krøkkede i Lyng bag Klitrækkerne og keg undseeligt med en Gavl eller et Stump Tag op over en Klitryg.

Vejrs Strand var opdaget.

Og saa en Sommer, før nogen anede det, laa her en By, der stadig større og for hver Sommer mere folkerig favner ud over Klitlandet.

Og nu. — Ja, se Jer ud over Sandmiler og Klittoppe! — Huse alle Vegne nu. I alle Farver og alle Former. Nogle i Læ i Lavninger og Klitgryder. Andre er kravlet til Vejrs i Blæstsuset paa høje Toppe. Andre igen har fundet en Lyngbrink eller en Marehalmsskrænt at hage sig fast i.

Paa »Nordstranden« er Klitterne vildere og uden Plantning. Paa »Sydstranden« er lav Bjergfyrrerplantage, der saa lav og forkrøblet den end er dog virker til, at det her ligesom føles lunere og mere læt.

Men over alle Byens Huse suser den salte Havblæst. Og mellem dem flyger det hvide Klitsand. Naturen her er ens i Dag og forhen, lige havfrisk og utæmmet vild. —

Og i denne vilde, stærke Natur er Eventyrbyen groet frem og vokser fra Aar til Aar.

En By, der byder alle Bysamfundets Fordele og dog Naturens ubundne Frihed.

I faar Eders Rundstykker, Bøfkød og Persille ind ad Døren som hjemme paa Østergade. Og et Par Timer efter, at

Fra Klitterne ved Vejrs.

JONALS CO. FOT.

Dagbladet »Vestkysten« er trykt i Esbjerg, stikker Postbudet det ind ad din Dør i en Klitgryde i Vejrs. Og alt, hvad Du kan ønske eller savne, købes i Strøgets Butikker mellem Klitterne langs Aalestrømmen! — Her er intet at savne af, hvad Du regner for Kulturens Goder!

Og dog lige uden for din Dør ligger Naturen saa karsk og fri, som var al Menneskevirke og -Værk Milsvej fjærnet herfra.

Du kan i Klitsandet udenfor din Dør, hvile, dase, dyrke Idræt, som Du lyster — i mindre Tøj end lidt — eller i slet ingen Ting, som nu Vejrs og Humør er til!

Og Du kan i den aarle Morgen under fløjtende Spovetræk vandre ud gennem Klitterne til Stranden og i en kaad Leg med Brændingen hente Dig Styrke og Livsmod til Dagen.

Eller Du kan i Eftermiddagstimerne paa Stranden leve med i et Badeliv saa friskt og frit, som ingen andre Steder i vort Land kan opleves — Hundreder eller Tusinder af Mennesker her — Hvad fylder det paa saa mægtig en Strand! Du kan være midt i den solglade, legende Flok — og dog ene og eet med den vilde, karske Natur omkring Dig! —

Jo, Vejrs Strand er en Eventyrby! — Og som den gror der nu andre frem.

Hvor man for blot 5—6 Aar siden kunde vandre i Ensomhed og Øde mellem *Henne Strands* vældige Klitter, de største

Ind over Karlsmærsk Hede.

JONALS CO. FOT.

paa hele Kysten, og drømme, at man var det eneste Menneske i en vild og skøn Verden af Hav og Himmel og Sandbjærg — der ligger nu en vidtstrakt Badeby med Pensionater, Købmandshandel og lignende som ved Vejrs.

Og *Grærup* og *Børsmose*, *Kærgaard* og *Houstrup* Strande, der endnu ligger i deres Tornerosesøvn, ligger blot og venter paa at blive opdaget og knyttet med ind i Eventyrringen af Vestkystens Sommerbyer, der lig Grøftekantens vilde Blomster lokkes frem af Solen.

En solbagt Varmesommer — og en ny By er spiret og groet frem her ude i Eventyrets Land!

Ja, i endnu kortere Tid kan det ske.

Inde i Lyng og Plantning ved den lille venlige *Faaresø* gror hver Sommer frem en hel By af hvide Teltrækker og røde Barakker. Det er Militæret, som her har sin Lejrplads et Par Høstmaaneder, mens Skydeøvelser og Ballonøvelser foregaar her ude paa den store Karlsmærsk Hede.

Der er Dage med hele Folkevandringer her ud til Egnen, naar den store Observationsballon hænger oppe mellem Klodeskyerne som en afbidt Ende af en bayersk Pølse. — Eller naar Kongen er her ude at hilse paa Officererne eller se paa Øvelserne med de svære Haubitsere. Da kan selv Badebyens Folk svigte Stranden og søge østud mod Militærbyen. —

Men Eventyrbyer er de jo begge: Badebyen og Militærbyen, begge groet op af Ødemarken i usandsynligt kort Tid, lokket frem af Solen og de store Vidders frie Tumbleplads. —

Blaabjerg og Nymindegab.

Jævnt og slettefladt er det danske Land. Mest jævnt her vesterude, hvor Jordbølgerne er lave, og hvor Synet kan række de mange Mil.

Og dog maa vi her ud yderst mod Vest for at opleve vor eneste virkelige Bjerghøjde med det videste Udsyn, vort Land kan give.

Blaabjerg! — Alene Navnet giver Indtryk af Eventyr og Storhed: Det blaanende fjærne og Højden, der stiger til Bjerg.

Det Navn maa være formet ikke af de nærboende, men af Sognefolk langt østerfra eller af farende Folk, som langvejs fra paa Vej mod »æ Gaf« eller Fil Sø stævnede frem mod den dissvøbte Højde, der som en mørk, dunkel Knude løftede sig op over Slettelandet.

Hvad Vej man end følger inde fra Øster Herred og udad »æ Vestersowwn til«, de sidste 4—5 Mil har man stedse for Øje forude, denne dristigt stigende Bjergknude, altid svøbt i en blaalig Eventyrdis, der giver den en æggende Tone af Fjærnhed og Uopnaaelighed.

Blaabjerg. — Navnet former sig selv, mens man spejder frem mod den taagede Højde, der endnu er saa fjærn, at man knapt ved, om det er en Bygesky, eller det er selve Landet, der løfter sig op over Kimmingen. —

Men efterhaanden, som man kører mod Vest og kommer Maalet nærmere, da løfter sig Uvirkelighedens Drømmedis, og Højdens Linjer bliver faste og svungne og faar Virkelighed.

Og vi opdager, at det, vi før havde tænkt os som et goldt Klitland, det er Skov! — Blaabjerg og det stigende Land, der løfter det frem, er nu grønt Skovland: Høje Graner eller krogede Bjergfyr, som nu Jordbund og Læ giver Vækst til — et vidtstrakt Skovland helt ud til Kystens yderste Klitbælte.

Og mærkeligt nok: jo mere Blaadisen toner bort, og Højden træder frem, des mindre synes den os! — Hvad enten saa Højden svinder ind og bliver mindre, nu vi er den nær. —

Blaabjerg Plantage

JONAS CO. FOT.

Eller ogsaa den er saa storladen, at vi tæt ved ikke formaar at overse dens Storhed?

Men vi fortsætter frem mod det Maal, vi nu adskillige Mil har haft for Øje. Langsomt stiger Vejen opover. Saa glider vi ind i Plantagen, og Træerne lukker af for al Udsigt.

Og stejlere bliver Stigningen. Var der ikke dybe Bilspor forude, var vi kanske vendt om igen. Men hvor andre har kørt, kan vi vel ogsaa naa frem.

Saa endeligt glider vi op over sidste Stigning og ind paa en aaben Plads, hegnet af Ege og store Graner. — En stor, læt Festplads øverst paa Blaabjerg.

Smuk og ejendommeligt! — Vist saa. — Men alligevel. — Vi er skuffede! Vi har allerede anet det lidt. Og nu kan vi ikke længere holde vor Skuffelse for os selv.

Er dette her det hele! — Dette Fjærnhedens blaanende Eventyrbjerg, vi Mils Veje har spejdet frem imod — blev det bare til en stejl kroget Vej op til en indelukket Festplads!

Og den, som gennem Barndommen og den første Ungdomstid har spejdet ud mod det blaanende Bjerg der fjærint ude i Soldisen og drømt det ind i Digt og Eventyr, han føler Skuffelsen dobbelt her. — Er det hele Eventyret!

Men se, der er en bred Gang, der fører opad og ender i en høj Trappe op ad en stejl Top. Vi er altsaa endnu ikke helt ved Vejs Ende. — Maaske dog alligevel —?

Vi haster videre, glemmer at tælle de mange Trappetrin opover. For nu har Spændingen grebet os: Hvad er der mon øverst oppe? —

Og saa naar vi op. Og bliver tavse og grebne. — Grebne,

saa vi længe glemmer at stave os gennem Indskriften paa den store Bauta, der er rejst her oppe for Kammerherrede Thygeson, der i 44 Aar ledede Klitplantningen.

Skuffelsen, vi nys følte, er hvirvlet bort som Fiberøg i Blæst. For alt, hvad vi langvejs borte har anet og tænkt os, det favner vi nu ind med Syn og alle Sanser!

Vi staar øverst oppe paa Blaabjerg og ser os ud mod alle Verdenshjørner. Og ser os svimle i Jords og Himmels

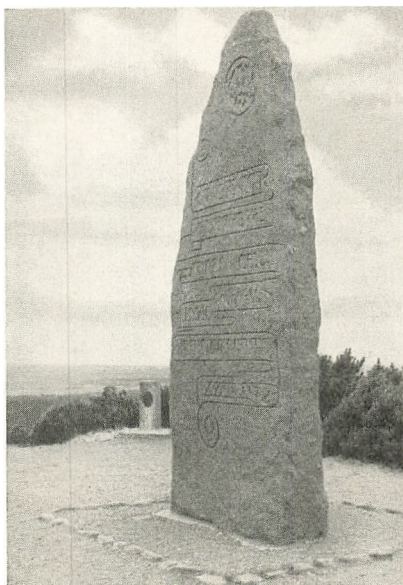
Uendelighed. — Mest Himlens! — Mægtig ligger den over Havet hist ude og over det flade Land, der bare viger ud og ud mod det fjærne uden at skyde Højdedrag eller Skove frem til at indsnævre Synskredsen.

Vi prøver at tage Kending af Landet og finde os Mærketegn og Holdepunkter: Møller, Kirketaarne, Smaabyer, Søer og Høje. — Der siges, at man med de blotte Øjne i klart Vejr kan tælle 50 Kirker her oppe fra. Ja, selv Ribe Domkirke skal kunne øjnes her fra Blaabjergs Top! Saa mægtigt er Udsynet her!

Der nærmest mod Nordøst har vi *Nr. Nebel* Stationsby, længere ude *Lydum* og *Lunde* og mange andre Smaabyer, hvis Kirketaarne glimter frem af Disen som smaa hvide Prikker.

Mod Øst toner det skiftende Landskab bort i udvisket Fjærnhed langt inde i Øster Herred.

Saa drejer vi os mod Syd. Ogsaa der Glimt af hvide Kirketaarne nærmere eller fjærnt ude. Stærkere glimter dog *Fil Sø*, denne mærkelige langstrakte, fligede Sø, der her oppe fra ser

JONAS CO. FOT.
Paa Toppen af Blaabjerg.

Engdrag ved Fil Sø.

JONAS CO. FOT.

ud som en hel Samling af Smaasøer med grønne Engflader ud til Siderne.

Og der toner saa Klitlandet frem: nøgent og øde eller bjergfyrryklædt. Set her oppe fra, et sært uvirkeligt Bjergland. Og aldrig før saa vi et dansk Landskab, der lignede dette. — Et helt norsk Landskab! siger de, der har Kendskab til at snakke med om udenlandske Egne.

Der ligger *Henne* Badeby. Og der *Vejrs*. Vi mærker os de smaa mørke Punkter i Klitterne, det maa være Huse. Og der maa Byerne ligge.

Under os breder sig en grøn Sø af Fyrreplantning, der stiger og falder i Bølger efter Klitlandets Højder og Slugter.

Og under Plantagen og dybt nede under det stride Klitsand, der ligger gammel Bondejord og glemte Byer, som Sandflugten engang for længe siden har kvalt.

Disse fattige Sogne her langs Vestkysten har engang i Tiden været langt mere veldyrkede og velhavende ligesom saa mange andre af Vestkystens Sogne, indtil Sandflugten som en snigende hvid Død, lumsk og naadeløs, kom vandrende Vest fra og lagde øde: Velstand, Hjem, gode Bondebyer og hele Kirkesogne. —

Kun Sagn og gamle Tingsvidner nævner nu Navnene. Og over de glemte Byer og over Sandet, der for Hundreder af Aar siden kvalte dem, der gror nu de grønne Naaletræer.

Nymindegab. Vejen ud mod Holmslands Klit.

JONAS CO. FOT.

En grøn Fyrresø, der ujævnt bølger ud mod de yderste nøgne Havbjerge, der som et højt takket Dige synes at dæmme op for Havet histude. At se til er der ikke saa farligt langt, bare et lille Svip lige til ind gennem Plantagen? — Og saa er der dog nærmere en hel end en halv Mil!

Saa lokkende nær synes os Havet her oppe fra. Det glidrer af Solblink eller mørknes under Skyhveger. Og Suset, vi hører, er ikke Skovkogen, men Havdur.

Med Blikket følger vi Kysten mod Nord: *Houstrup Strand, Lønne Strand og Nyminde Plantage.* —

Og den Samling Huse der halvt skjult af Plantning, det er *Nymindegab.* — Og der længst mod Nord, et grønt fladt England med Blink af Vand hist og her. Det er *Værnet og Tipperne.* — Eventyrlandets mest eventyrlige Afslutning imod Nord!

Og igen runder vi Synskredsens mange Mil: Land og Hav, Smaabyer og Kirkesogne, frodige Bondemarkers med læde Hjem, brede Engdrag og Klitøde. — Alt kan vi finde, nær eller fjærnt, i Udsynet fra Blaabjergs Top.

— Og vi mindes Dejbjerg Banker eller Store Mjøl ude paa Værnet som de Højder der i Vidsyn kommer Blaabjerg nærmest.

Saa løj Navnet alligevel ikke. — Det er dog et Bjerg! Et

blaanende Eventyrbjerg med videre og større Udsyn, end vi nogensinde før saa fra nogen Højde i dansk Land!

Hvad var vel mest spændende at se deroppe fra Blaabjerg? —

Nymindegab hist ude? — Det mærkelige Sø- og England omkring *Fil Sø*? — Eller det vilde Klitland mellem *Fil Sø* og Havet? —

Ikke nemt at sige. Hver har sin Mening om Sagen. — Saa vælger vi *Nymindegab*.

Der er et Par Mil at køre fra Blaabjerg. — Men Landskabet er i alt saa egenartet, saa vi helt glemmer Vejlængden.

Vi kører gennem *Lønne*. Den smukke lille Kirke, bygget 1904, ligger lige i Udkanten af det næsten milebrede Klitbælte, som her skiller os fra Havet. Kirkegaardens Grave i det hvide Sand ligger i Læ af høje marehalmgroede Klitter.

Men det var *Nymindegab*, vi stiledede mod. Og den sidste halve Mil gaar Vejen paa Grænsen mellem Klitlandet mod Syd og den dyrkede Jord, der i Nord gaar over i de store Engdrag ud mod Værnet.

Nymindegab har oplevet en mærkelig Skiften mellem at være søgt Stævneplads og bortgemt Idyl.

I vore Bedstefædres Dage var *Nymindegab* et stort og stærkt brugt Fiskerleje. Langt inde fra Landet kørte Bønderne hver Sommer en Tur til »Æ Gaf« efter et Læs Fisk. En saadan Tur tog sine to, tre Dage. — Nu køres den samme Tur hen og hjem mellem Middagen og Eftermiddagskaffen!

Og i hin Tid husede den gamle Kro et saa broget og stærkt levet Liv som faa andre Steder.

Da Fiskeriet senere delvis gik til andre Pladser, blev Stedet opdaget som Badested. Det laa vel lidt afsides, men havde netop derfor det bortgemtes Oprindelighed og særegne Tiltrækning.

Her var alt, hvad man kunde ønske til Ferie og Hvile: Klitter og Strand, Plantage og Engdrag.

Saa blev *Hvide Sande* skaaret igennem som Udløb for Ringkøbing Fjord. Og det gamle Udløb ved *Nymindegab* blev lukket.

Herved skifter Stedet igen Karakter. *Nymindestrommen* bliver nu en indelukket Lagune. Og Havet bliver med eet flyttet et godt Stykke længere mod Vest.

Hvor for faa Aar siden Havbølger skyllede, ligger i Dag en vidtstrakt Sandslette, der minder om »Sibirien« ude paa Skallingen.

Den gamle *Nymindegab Kro*, der nu er et søgt Badehotel og viden om kendt som et særligt godt Madsted, er med eet flyttet et godt Stykke fra Kysten og ind i Landet — endda Kroen ligger, hvor den alle Dage havde sin Plads, med Havnen lige neden for Skrænten.

Et Aars Tid saa det ud næsten, som skulde baade Fiskeri og Turistliv trækkes bort fra den gamle Samlingsplads.

Saa skifter det igen. Ny Færdselslinjer trækkes ind gennem Landet og fører Færdselen ad nye Strøg, man aldrig havde drømt om.

Da Gabet lukkes, aabnes Vejen langs Holmslands Klit. En af Danmarks mærkeligste Veje at fare.

Og nu ligger saa *Nymindegab gamle Kro* ved en af Turiststrømmens Hovedruter og med faste Bilruter baade mod Nord og Øst.

Og *Nymindegab* har ligesom *Blaavand* sine faste Gæster, der Aar efter Aar vender tilbage hertil og finder, at netop her er den bedste Plads for Hvile og Ferie.

Eventyret om Henne Strand.

Midt i Eventyrets Land mellem Hav og Sø ligger Henne Strand som et helt Eventyr for sig selv. —

Og den, som vil kende Vestkystens mægtigste Klitter og brede Strand, se store hvide, rislende Sandmiler med takkede Vandreklitter og Gryder dybe som Kratere — han maa finde Vejen til Henne Strand!

Og mange har allerede fundet Vejen.

Men i gammel Tid — det vil sige for fem, seks Aar siden, da Stranden her endnu ikke var opdaget, laa det vilde, øde Klitland hen, kun kendt af de boende og af enkelte Jægere og Vandrere, der søgte Ensomheden.

Og hvad dette karske, skønne Land her ude ved den yderste Kyst, langt fra By og Alfarvej kunde give af Glæde og Sundhed til Tusinder af Mennesker, det forstod kun ganske enkelte den Gang.

Og de enkelte, der saa og forstod, hvad Henne Strand kunde yde, de savnede en Vej her ud.

Der blev snakket og forhandlet. — Jo, en Vej var nødvendig, for ellers fik Folk aldrig opdaget, at her laa den skønneste og mest storslaaede Strand langs hele Vestkysten.

Stranden, Klitterne, hele Eventyrlandet mellem Havet og Fil Sø laa her og bød sig til. — Blot der var Vej!

Men Snak banede ingen Kørevej ind mellem Henne brede Klitbælter, dertil maatte en rask Mand, som ikke blot snakkede, men handlede.

Og denne Mand var Skatteraadsformand P. Gammeltoft, Henne, der aldrig har været bange for at gaa foran og bane Vej selv ad helt ny Baner.

Da Vejdrøftelsen trak i Langdrag, tog han for egen Regning og Risiko og anlagde et Vejstykke ud mellem Klitterne mod Stranden. — En bred lige »Autostrade« ud gennem Klitlandet forbi den knejsende høje Tuttbjerg, der som et Mærketegn løfter sig op over de øvrige Klitter.

Det var den første vanskelige Indledning. Et Par Aar efter kom der saa et Samarbejde i Stand mellem Grundejerne her ude, de havde af Proprietær Nissen, Hennegaard, købt 4,600 Tdr. Land Havklitter for at udstykke disse til Sommerhuse Bebyggelse. Og i 1929 gennemførtes da Gammeltoftvejen helt ud til de yderste Klitter, hvor nu Badebyen i Løbet af 4—5 Aar er groet frem med Hotel og Restauration, 5 Pensionater, Købmand m. m. og allerede over 100 Sommerhuse. Og Byen vokser fra Sommer til Sommer. For her er endnu Plads til Hundreder og atter Hundreder af Sommerhuse. —

Da Vejen trak sit Baand ud mellem Klitterne, var Henne Strand opdaget og taget ind til Gavn og Glæde for de Tusinder, der siden har gæstet Stedet. — — —

Ogsaa vi er nu med i Trækket mod Henne Strand.

Vi har gæstet Blaabjerg. Nu runder vi Kløvbanken paa Vej mod Stranden. Foran os ligger Kirkeby med Henne Kirke, en smuk og anseelig Granitkirke, der nok kan friste til et Besøg, nu vor Vej falder lige forbi.

Er Kirken anseelig af Ydre, er den fuldt saa ejendommelig indvendig. Og i meget har dens gamle Præg overlevet Reformationen. Blandt dens værdifulde Inventar er en fin og sjælden Mariafigur, der alene — det vil Kendere hævde — er et Besøg værd. —

Vejen videre frem mod Vest har her gaaet langs Nord-

siden af Fil Sø. Siden Søens delvise Udtørring 1848, er selve Søen rykket et godt Stykke imod Syd og har givet Plads for Engdrag og store Græsgange. Men de høje Søbrinker er her endnu.

Her oppe paa Brinken ligger en enlig Gaard med lange, lave Længer og et stort, herskabeligt Stuehus. En stor Have med blæstbøjede, forvredne Træer ligner en Stump af den krogede Troldeskov ude fra Løvklitterne flyttet her ud lige i Blæstsuset. — Ser

Mariabillede i Henne Kirke.

vi lidt nøjere til, finder vi Spor af Volde og store Grave.

Det er Hennegaard. Sikkert i ældgammel Tid bygget som en rigtig Røver- eller Vikingerede her ved Nordspidsen af den store Sø eller Fjord. — For uden Tvivl har Fil Sø langt tilbage i Tiden været en aaben Havfjord i Lighed med Ringkøbing Fjord. Stedlige Sagn melder endnu om hin Tid, da der var Sejlads fra Havet og ind i Fil Sø.

Siden kom den faste Gaard i Bispeje. Den nævnes 1145 under Ribe Bispen Eskild. — For den havde i hin Tid Strandret helt fra Blaavandshuk og til Nymindegab. — Og, »den blaa Ko« var saa god at malke, saa baade Prælater og Konger gad være med! — —

Udspring dunkel og bundløs som en Høstnat mellem Klitterne. Lang Tid i Bispernes Eje. Ved Reformationen lagt under Kronen. Siden Adelsgaard. Nu almindelig større Bondegaard. — Det er i to Linjer Hennegaards Historie gennem henved Tusinde Aar.

Som en Rest fra Fortiden og den gamle Gaard er der under Stuehuset store, kampestensmurede Kældere, hvor Sagn og Uhygge hvisker, og den hvide Dame spøger. — Jo, for her er engang Jomfru Inger muret inde! — —

Klitter og Sandmiler ved Henne.

JONALS CO. FOT.

Og indtil Udstykning og Bortsalg skete, hørte der under Gaarden meget store Landstrækninger baade ind ad i Landet og ud til Havet.

Strandretten især var god. For Vorherre hørte jo dog af og til Kystboernes fromme Børn:

»Worherre bewaar æ Skiif udd o æ Haw fræ Stranding o Forlis. Men ska di strannd, saa læ dem i Miskundelighed strannd i wor Len!«

Jo, efter Stormvejr var det godt at malke »æ blo Kuw«!

Fra gammel Tid havde Kystboerne ikke det bedste

Lov paa sig af de søfarende. Og det var ikke blot »Djævlhornet« og Revlerne, Sømændene frygtede. —

Men det blev anderledes.

Gang efter Gang gaar nu Vestkystens Mænd ud i Redningsbaaden for trods Storms og Brændings Overmagt at bjærge nødstedte Medmennesker ind fra Døden derude.

Jo, Havet baade giver og tager. Den var alle Tider Klitboerne en striks og vanskelig Nabo.

Og da Strandretten overgik til Staten, blev de vældige Klitstrækninger — der nævnes omkring 10,000 Tdr. Land! — der hørte til Hennegaard noget nær værdiløse. De var saa vidtstrakte og vildsomme, at baade Folk og Fæ kunde forville sig her. Og de gav højst nødtøftig Føde til nogle store Faareflokke.

Ja, alle disse Tusinder af Tdr. Land Klitsand var egentligt ringere end værdiløst, for de medførte Forpligtelse til Dæmpning af Sandflugten.

Og selv om Hennegaards Ejere var nok saa lovlydige overfor det, Forordningerne bød, saa var det dog ganske uover-

kommeligt at dæmpe eller standse det vilde Klitsand paa de vældige Strækninger, der hørte Gaarden til. Helt fra Henne Mølleaaens Udløb i Syd til Hovstrup Skel i Nord. Langs Stranden en Strækning paa over 5 km.

Baade Nord og Syd for fik de forskellige Bolav efterhaanden Bugt med Sandflugten og Klitterne nogenlunde i Ro.

Men Hennegaard magtede ikke sine. Derfor er i Dag Klitterne her ved Henne Strand de største og vildeste langs hele Kysten. Her er endnu store, aabne Sandmiler og rygende Vandreklitter, som ingen har magtet at tæmme eller binde.

Og derfor er Henne Strand i Dag den vildeste, mest pragtfulde og storslaaede Strandnatur, vi ejer.

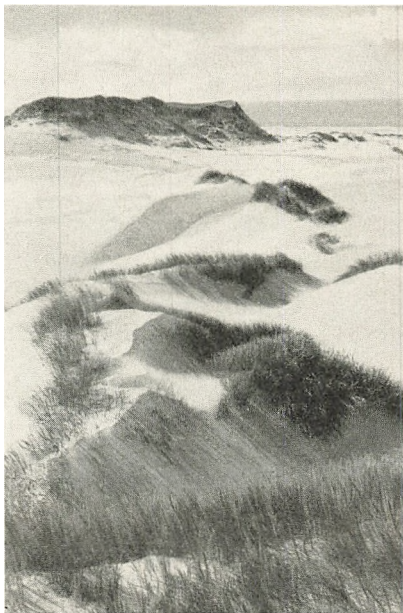
Og her ude er i disse faa Aar Badebyen groet frem. Den er allerede stor, men vil om faa Aar være langt større.

Vi ser ud til Siderne fra den brede Vej. Jo, her er endnu Plads til mange Hundrede Sommerhuse! —

Hvilke herlige Pladser for et Sommerbo, her i dette mærkelige Land mellem Hav og Sø! Frit og ensomt er her som ingen andre Steder. Og dog nær Vej med Bilrute, Købmand og Post og alt det, vi saa nødigt savner.

Bare nogle Minutters Gang ind mellem Klitterne, og man er ude ved Vestkystens brede Strand. Staar man tidligt op og tager sit Morgenbad, da kan man med lidt Held ude i Havstokken finde Ravstykker, nogle smaa og grumsede, andre gyldne og skinnende som Morgensol. Og nu og da et stort pragtfuldt Stykke, der gør Finderen ør af Ejerglæde.

Og hos den gamle Ravsliber oppe ved Hotellet — han, der

Klitter. Henne Strand. JONALS CO. FOT.

Henne Aaens Udlob.

JONALS CO. FOT.

i sit Fag mere er Kunstner end Haandværker — kan man faa sit Fund formet til et fint og ædelt Smykke. —

Men den, for hvem Strand og Klitter er for goldt og øde, kan søge imod Øst ind til de store Engstrækninger omkring Fil Sø. Her er et herligt Land for alle Jægere, Lystfiskere og Fuglekendere — ja, for Malere og Digtere med.

Til hvilken Side man end vandrer her fra Henne Strand, bliver Vandringen en Oplevelse og en Overraskelse — noget for sig selv, som kun kan opleves her!

Mod Nordøst har vi Blaabjerg og den store Blaabjerg Plantage. Nærmere Hennegaard og Henne Kirke.

Mod Øst Fil Sø, hvor Brasen springer, og de vilde Svaner ruger. Et Jagtfelt saa rigt og vidtspændende, at det for alle Jægere er den store, straalende Drøm!

Og mod Syd i Løvklitterne i Kærgaard Plantage er maaske noget af det allermærkeligste: En tilsandet Egeskov, der endnu gror og grønnes.

Her har engang i Tiden ligget en stor Egeskov. Men Sandet kom. Og Skoven blev til Klit.

Egene giver dog ikke fortabt, saa længe de magter at række en Gren eller nogle Topskud op over Sandet.

Stammen og Rødderne er dybt nede i Klitten. Men Egenes Toppe gror stadigvæk. — En mærkelig kroget og forvreden

Troldeskov helt ud mod de yderste Klitrækker. Frodig grøn i Læ og Lavninger. Blæsthøvlet og kravlende paa vredne Knæ, der hvor Læet slipper, og Havblæsten hersker.

Op og ned ad Stier og Trapper eller helt uden kan Du vandre i denne Troldeskov med Blæstus og Havdur over dit Hoved, saa Tid og Sted tilsidst hel kan glippe for Dig, og Du knapt ved, hvor Du stedes. — Om Virkelighed eller Eventyr? — — — Jo, vist er det et sælsomt Eventyrland her ude —!

JONALS CO. FOT.
Fra Leuklitterne ved Kærgaard Strand.

For den, som første Gang færdes her, er det Oplevelse paa Oplevelse, ny og egenartede. Og den, som een Gang har holdt Ferie her, vil altid, saa tit gørligt er, søge tilbage hertil.

Nødigt river vi os løs for igen at drage imod Øst.

— Vi staar oppe paa Tuttesbjerg og ser ud over Henne Klitter — over smaa fristende Sommerhuse og Plads for Tusinder andre! — Det er vel ikke et Udsyn som oppe fra Blaabjerg, men dog et vidt Skue ud over Hav og Klitsand.

For Gæsten er det Ferielandet, et frit og sælsomt skønt Land med Hvile og Ferieglæder.

For den boende er det Hjem og dagligt Brød: haardt Stræb, Slid og Afsavn, og tit en karrig Høst og ringe Løn for Stræbet. —

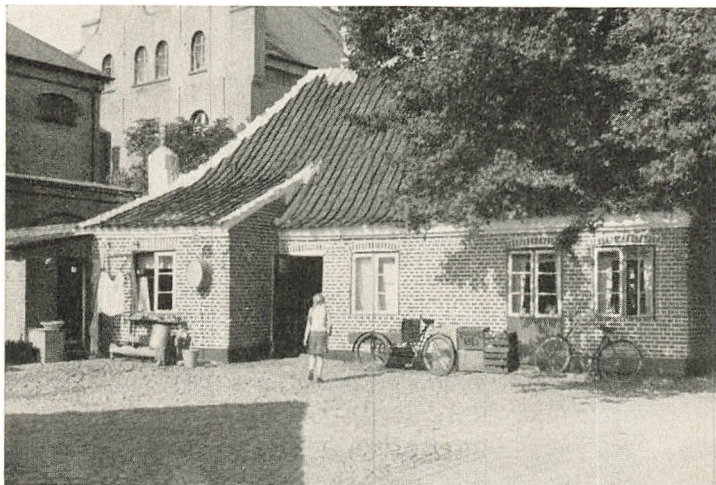
Men det er Hjemmet og Hjemstavnen, hvor Far og Mor i flere Led, end vi ved, har levet i stadig Strid med Hav og Flyvesand, Lyng og Vestenstorm. Og her har de med Livet som Indsats bjærget de skibbrudne ind fra Havet

og ny Plovjord fra Lyngen, har ørket og avet dette vilde stædige Land her yderst mod Vest.

Og baade Gæsten og den boende vil med hver sin Tydning nikke samtykkende til Digteren og Turistfolkene:

Jo, vist har I Ret: Her er Eventyrets Land! — Hvor vel ellers? —

Varde. Sillusens Hus. Torvet.

JONAS CO. FOT.

HJEMSTAVNENS BY

Af SALOMON J. FRIFELT

Varde, Sommeren 1934.

*En Klynge af Tage med Kirkespir rakt
 mod Sky som en manende Finger.
 En sivkranset Borgtomt for Minderne Vagt
 i Engen, hvor Hjærtegræs svinger.
 En Aa, der kan svulme saa bred som en Flod,
 men oftest har mumlende Stemme.
 Og Enge, saa bløde som Fløjl under Fod!
 — Langs Fjærnet gaar Lynghedens Bræmme.*

*Det sker vel, at Havet kan aande sin Gus,
 lidt skarp er og Blæsten fra Vester.
 Men Engen gaar tæt til det yderste Hus,
 som Viber i Vaartiden gæster.
 Og vel staar her Abild med krogede Knæ,
 lidt knudret af Gigt vokser Bøgen.
 Men Hylden gror frodig i Gavlenes Læ,
 saa Blostersne drysser langs Smøgen.*

Og færdes vi langt fra den hjemlige Stavn,
hvor Skove vil Udsynet stænge,
da nager os lønligt i Hjertet et Savn
mod Heden og Aaen og Enge.

— Vi vandrer i Mindet ad Ungdommens Sti
til »Lunden« og Arnbjerg Kilde.

Og Parrene hvisker og tripper forbi
som forhen, vi gik her lidt silde.

— Du Hjemstavnens By ved den glidende Aa

— for os engang størst mellem Stæder!

Nu finder vi Gaderne snævre og smaa
og toppede Sten, hvor vi træder.

Men hjemlig er Duften af Mados og Stald,
og hjemligt hvad Skiltene melder.

Og Svalerne svitter mod Portenes Hjald,
hvor Børnetøj nyvasket smælder. —

Det lufter af Brise og gryende Dag
fjernt ude fra Viddernes Buer —

— Graa Røgstriber vimpler som flossede Flag
om Tagenes kurrende Duer.

Ny stiger en Sang fra Maskinernes Jag,
den Fremtidens Hymne, vi følger.

— Men Aaløbet mumler i glidende Mag
om Slægtled, der skifter som Bølger.

Fra Soulerho.

P. J. LUND FOT.

Fra Badestranden. Nordby.

FANØ OG MANDØ

Af N. M. KROMANN

FANØ

FØRSTE Gang vi træffer paa Navnet Fanø er i Kong Valdemars Jordebog af ca. 1231, da Navnet staves som nu. Øen har i tidligere Tider været Krongods og underlagt Riberhus Ladegaard. Beboerne ernærede sig da kummerligt ved Fiskeri ved Siden af, de kæmpede en fortvivlet Kamp mod Sandflugtens Hærgning og Stormflodernes Ødelæggelse af Kysterne og tilgrænsende Jorder.

Men i 1741 købte Beboerne Øen, der er ca. 52 Kvadratkilometer stor, af Kronen med Strand- og Jagttrettigheder for 97 Rdl. K. pr. Tønde Hartkorn. Ribe havde fra ældgammel Tid Eneret paa Sejlads og Skibsfart paa de udenfor liggende Kyster og Strømme, og Fanøboerne var det af den Grund forment at ernære sig ved Skibsfart. Først da Beboerne i 1741 blev Selvejere, fik de Ret til at drive Skibsfart, og det varede nu ikke længe, inden de, skønt fattige, navnlig ved Hjælp fra Holland, hvor de unge Mænd i mange Tider havde været forhyret med Skibe og var kendt for Dygtighed og Sparsommelighed, efterhaanden fik skabt en større Flaade, ganske vist til en Begyndelse kun smaa Skibe paa 6 til 18 Kommercelæsters Drægtighed. Med disse smaa Skibe befor de Landene paa alle Sider af Vesterhavet, og da vi naaede til omkring 1806, paa hvilket Tidspunkt Øens Befolkning var omtrent dobbelt saa talrig som Ribes og Vardes tilsammen, var der almindelig Velstand blandt hele Øens Befolkning; men denne fik desværre en brat Ende. Krigen med England 1807—14 standsede al Skibsfart, og Regeringen beordrede hele Fanøs Skibsflaade til at sejle med Fødemidler til det nødstedte Broderland Norge. Paa denne farlige Sejlads

blev mange Skibe kaprede af Englænderne, og over 200 af Mandskaberne sad i kortere eller længere Tid i Fangenskab —»Prison« — i England, mange i flere Aar, og tabte derved alt, hvad de ejede. Englænderne forsøgte ogsaa flere Gange at gøre Landgang paa Øen; men Angrebene blev hver Gang tilbageslaaet fra Batterierne, af hvilke der fandtes 3 ved Nordby og 3 ved Sønderho.

Det tog mange Aar efter Fredsslutningen, inden Fanø fik sin gamle Velstand tilbage. Af Mangel paa Skibe, hvis Antal var gaaet ned til omkring en Trediedel før Krigen, og hvoraf mange gik tabt ved Forlis i Aarene derefter, maatte Beboerne optage den gamle Næringsvej Fiskeriet, der dog kun gav et ringe Udbytte. Efterhaanden fik de dog bygget nye Skibe, og omkring Midten af forrige Aarhundrede var Øens Tonnage vokset til at være den næststørste i Danmark uden for København, og nu flød der altsaa stor Velstand til Øen. Skibsbyggeriet florerede og gav Arbejde til mange Hænder. I et Tidsrum af godt 125 Aar er der bygget over 1000 Skibe paa Fanø, hvoraf mange store og smukke Barkskibe, der gik i Fart over hele Kloden. Nu er Fanøs Sejlskibstid forbi. Dampskibene har erobret Herredømmet over Fragtfarten. De sidste Sejlskibe fra Fanø forsvandt under Verdenskrigen. Men rundt omkring i Husene findes Minder fra denne Stortid, da Øens Barker og Fuldriggere viste Flaget omkring paa Alverdens Have. Der er her smukke Konkylier fra Vestindien, Koraller fra Sydhavet, Vaaben og Brugsgenstande fra Vestkysten af Sydamerika, Porcelæn og Silketøjer fra Kina og Japan o. m. a., der giver de lavloftede, sirligt holdte Stuer et Museumspræg. Paa Væggen illustreres Skibsfartens Udvikling; her findes Tipoldefars lille Jagt, Oldefars Galease, Bedstefars Skonnertbrig og Fars Bark eller Fuldrigger. Alt gemmes og værnes der om med den største Pietet, men forevises gerne de fremmede, der besøger Øen; og faar man Lejlighed til at komme i Samtale med en af de gamle Sejlskibsførere, fortæller han ogsaa gerne om sine mange og interessante Oplevelser paa Havet og i de fremmede Lande, ikke »Skipperhistorier«, men tilforladelige og selvoplevede Tildragelser. — — —

Den typiske Fanø-Kvinde er ved at forsvinde. Mens Manden var paa Søen, passede Kvinderne Hus, Hjem, Mark-

Gadeparti i Nordby.

arbejdet og Fiskeredskabernes Udredning samt Fiskens Behandling, og det gjorde de med den største Dygtighed. Det meget Udendørs Arbejde, alt dette fordrede, nødte dem til at være varmt og godt paaklædt. Som Følge heraf opstod i sin Tid den ejendommelige, men smukke Dragt, de bar, og som nu kun bæres af de ældre Kvinder. Typisk for Dragten var de Masker, der toges for Ansigtet — Strude kaldet — ved Arbejdet ude. De beskyttede Ansigtet mod den haarde Vinds og Sandflugtens Paavirkning. Fanø-Kvinden har derfor altid været kendt for sin smukke naturlige Teint. Hænderne blev heller aldrig grove eller haarde ved det slidsomme Arbejde, da man under dette bar Halvhandsker — Snubber kaldet — paa Hænderne. I Foraarstiden kunde man forhen se Kvinderne med smaa spidse Spader grave og tilsaa Agrene og i Høstens Tid afskære Kornet med Segel. De unge Piger fulgte altid med i dette Arbejde, der forøvrigt gik med Liv og Lystighed. Den unge Sømand valgte fortrinsvis sin Brud blandt de dygtigste Piger.

Nogen Variation i Dragten var der. Der var Forskel i den daglige Dragt og Søndagsdragten i Henseende til Stof og Farver. Altersdragten var noget for sig, og Enkerne gik altid mørkkklædt. Smuk var Konfirmandindens Dragt, og endnu smukkere var Bruds og Brudepigers. Indtil omkring 1807

gik Skipperne i korte, brune Fløjlsbenklæder, gul Silkevest og brun Klædesfrakke med Sølvknapper, og de fornemmeste bar Paryk og høj Silkehat.

— — —

Naar Færgen lægger til ved Nordby, Fanøs største By, er man kommet til en Plet, der for 60—70 Aar siden næsten var ukendt uden for dens nærmeste Omegn eller de Pladser, hvortil Fanøskibene ankom, men som nu næsten har opnaaet Verdensberømmelse for sin paa visse Omraader storslaaede Natur, sine fortrinlige Badeforhold og sin friske Luft. Nordby har endnu Præget af at have været en smuk Fisker- og Skipperby, derom vidner bl. a. den ejendommelige Bygningsstil, en Stil, der er hentet fra de frisiske Øer og Holland. De fleste Bygninger er tækket med Rørtag, har Tavlemur og ligger for det meste med Enden til Gaden. Af Bygninger lægger man straks Mærke til den gamle Krogaard ved Havnen, opført 1686 og med Krobevilling fra samme Tid. Den og Hotel Nordby samt en hel Række Pensionater inde i Byen er altid belavet paa at have Badegæster og Turister. En Spadseretur omkring i Byens snirklede og smalle Gader og Stræder lønner sig. Man undres over, at næsten ingen Huse i en saadan gammel Skipperby ligger kompasrette, men ligger, som var de rystet ud af en stor Sæk og derved faaet en tilfældig Beliggenhed; men netop dette Virvar gør Byen hyggelig og interessant for Turister. Midt i Byen findes et Museum installeret i et originalt Skipperhus, hvor de gamle Stuers Beliggenhed og forøvrigt hele Husets Indretning er bevaret i sin oprindelige Skikkelse og er altsaa et typisk Skipperhus med Møbler, Køkken- og Landbrugsredskaber, Alkovesenge og Dragter o. m. a., som det var for mange Aar tilbage. Alt af stor lokal- og kulturhistorisk Interesse.

Kirken er opført 1786, efter at den gamle — omkring 1530 opførte og i Rindby beliggende Kirke — var bleven saa gammel, at den maatte nedbrydes. Døbefonten er det mærkeligste, der findes i Kirken. Et Sagn fortæller, at den skal være skænket af Thyra Danebod, et andet at Dronning Dagmar skal være Giveren. Den er af Metal med en mærkelig Indskrift, der først tydedes for ikke mange Aar siden. Indskriften er Minuskler i Spejlskrift, der staar paa Hovedet og er

Gadeparti i Nordby.

tydet som: »Dette er Omvendelsens Døbefont«. Den menes i alt Fald at være fra første Halvdel af det 15. Aarhundrede. Stedets daværende Præst, N. H. Friis, skriver i *liber daticus* i Midten af det 18. Aarhundrede om Fonten, at »det Vand, som nu er deri, og hvori Børnene døbes, har været der i over 100 Aar; dog er det saa friskt og klart, som det var kommet deri i Dag«. Og efter ældre Folks Udsagn skulde Vandet endnu 100 Aar derefter have været i Fonten, der havde den Egenskab, altid at holde Vandet friskt. Under

Fra Badestranden. Nordby.

Hotel Kongen af Danmark, Fano Vesterhavsbad.

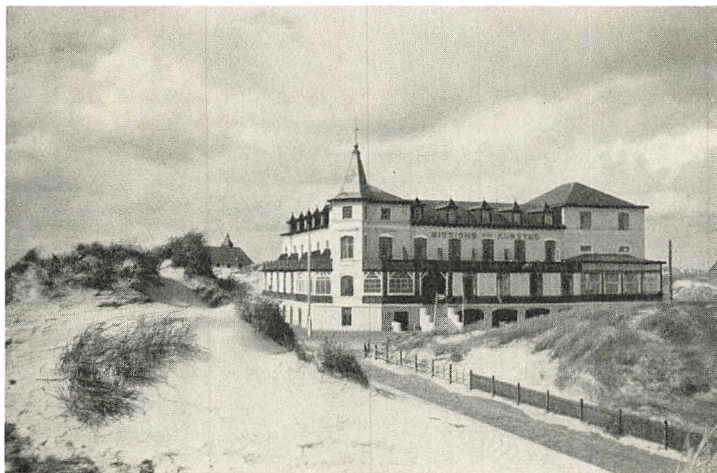
Loftet i Kirken hænger flere Skibsmodeller, forfærdiget af og skænket Tid efter anden af Byens Sømænd.

Byen har desuden Navigationskole, Læge og Apotek, Posthus, Toldsted, Telegraf, Elektricitets-, Vand- og Gasværk, Ting- og Arresthus, Epidemihus, Missionshus, Teknisk Skole, Mejeri, Sparekasse og Banker, Boghandel, Fotograf og flere Købmænd, tre Kirkegaarde. Paa vestre Kirkegaard er rejst et Mindesmærke over de under Verdenskrigen (ialt 20) for-

Kurhotellet, Fano Vesterhavsbad.

C. J. KROMANN FOT.

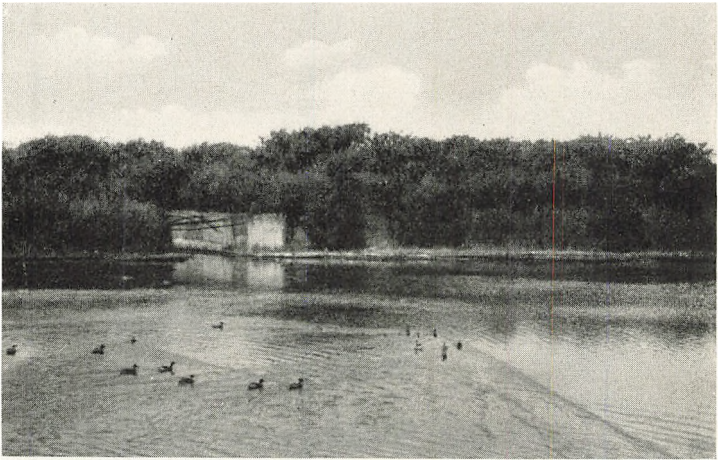
Missionskurstedet, Fano Vesterhavsbad.

ulykkede Søfolk fra Nordby. Paa den søndre Kirkegaard er der engelske og tyske Krigergrave.

Paa Øens Vestside, et Par Kilometer fra Nordby, ligger det saa berømte Fanø Nordsøbad. Begyndelsen til dette Bade-sted blev gjort i Midten af forrige Aarhundrede, men det dreves i mange Aar under ret beskedne Forhold. Nu er der ved Badestedet vokset en hel lille By op med tre store Ho-teller: Kurhotellet, Kongen af Danmark og Missionskurste-

Fra Badestranden. Nordby.

Fuglekoje.

det, omgivet af en Mængde Privatvillaer og Pensionater. Rundt omkring i Klitterne har private Folk opført Smaahuse, Bungalower, Blokhuse o. l. Sommerboliger. Adskillige af disse kan lejes for kortere eller længere Tid.

I hele Klitrækken fra Nordby Badested og til Sønderho er der mange smukke Partier og »Gryder«, der yder Læ for Vind og Sol. Adgangen til hele Klitrækken er fri. Af Højdepunkter i Klitterne kan nævnes Vagtbjerg, Sydvest for Rindby Redningsstation. Det er 22 Meter højt, Pælebjerg paa Grænsen mellem Nordby og Sønderho Sogne er 21 Meter højt og Mosdalbjerg ved Indkørselen fra Stranden til Sønderho er 20 Meter højt. Fra disse Punkter har man en herlig Udsigt over Øen og hele Kysten fra Hjerting til Syd for Ribe. Vidunderlig skønt er det at iagttage en Solnedgang fra Klitterne. I Dalene mellem Klitterne vokser der mange Steder Tranbær, Blaabær og Revlinger. De to sidste Slags modnes i Juli og Tranbærrerne i August og senere. Som Regel lægges der ikke Badegæsterne Hindringer i Vejen for Indsamling af disse Bær.

Inde i Statsplantagen omtrent midt paa Øen findes flere store Maagekolonier. En Udflugt hertil, langs Stranden pr. Bil, Cykle eller til Fods i bære Ben, lønner sig. Hele Sommeren igennem ruger Tusinder af de store Havmaager — tre Kuld Æg i Løbet af Sommeren — og morsomt er det at ind-

Klitter ved Stranden.

fange de store Maageunger, hvilket især er en Fryd for Børnene.

Saa er der Fuglekøjerne paa Øens Østkyst. Der er tre af dem, — de eneste i Danmark. Det er smaa Oaser med frodig Vækst af høje Træer og midt i Plantningen en Dam med Lokkeænder, der drager de trækkende Vildænder ned for at blive et Bytte for Fangemesteren. I det hele taget findes der et enestaaende Fugleliv paa Fanø, der nok er værd at iagttage.

Vi maa nu ikke glemme det smukkeste, herligste og mest tiltrækkende af alt paa Fanø: Den vidunderlige Strand. Den er bred, jævn og glat, haard og fast som en asfalteret Vej. Sandet er fint og hvidt, frit for Sten og Støv, og Bølgeslaget er vidunderligt forfriskende. Badningen er styrkende og farefri, da der ikke gaar nogen Understrøm langs Land, og Bunden kun skraaner jævnt ud uden Huller. Vandet er klart og kraftigt salt, frit for Tang og bærer godt op for Svømmere. Skiftet mellem Ebbe og Flod er interessant. Badningen er fri undtagen paa et mindre Stykke, som ejes af Badet, og hvor der bades fra Vogne, der køres ud i Havstokken.

Paa Sydspidsen af Fanø ligger den lille idylliske Sønderho By. Den har endnu mere end Nordby bevaret den gamle, originale Stil i Bygninger og disses Omgivelser, og enhver Turist, der besøger Fanø, bør ikke undlade at aflægge Sønderho et Besøg. Der er mange Gange daglig Forbindelse der-

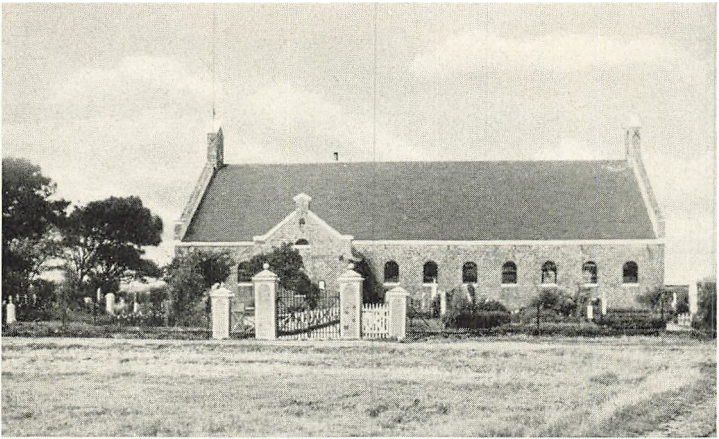

Gade i Sønderho.

til med store komfortable Rutebiler; i Løbet af $\frac{1}{2}$ Time føres den Rejsende gennem smukke Klitpartier og Statsplantagen til Sønderho. Særlig interessant er det dog at gøre Turen dertil langs Stranden enten pr. Cykle, Motorcykle eller Bil. Stranden er altid fast og haard samt fri for Kviksand. Kun maa man ikke parkere Bilen lige i Havstokken, men et Stykke ovenfor, hvortil dagligt Højvande ikke gaar. Har man Tiden til sin Raadighed, lønner det sig, forsynet med en Madpakke, at gøre Turen til Sønderho spadserende langs Stranden. Med Paalandsvind er der altid en Afveksling til Stede i mangt og meget af fra Havet inddrevne Genstande, og saa er der en Rigdom af Skaller af Muslinger, Konkylier og Sneglehuse i alle mulige Størrelser, Farver og Faconer samt Rav. Turen kan gøres paa 2—3 Timer og virker altid oplivende og nervestyrkende, særligt paa en solbelyst Dag.

Drachmann, som engang besøgte Sønderho, kalder den »den lille snurrige By, som man endelig kommer til, uden at man ret kan skelne Husene fra de omliggende Klitter — men den ligger der, saa elskværdig, liden og beskeden, pillen og pæn, hvad Huse, Døre, Vinduer, Stakitværker og Bukketjørnshegn angaar — ganske i Kahytsstilen, helt som en lille hollandsk Klitby — lavt ved Jorden og dog med Selvfølelse, stejlt afgrænset mod Indflydelse fra det moderne. Omgivet og beskyttet af Øens højeste Klitrække — med de rødmalede

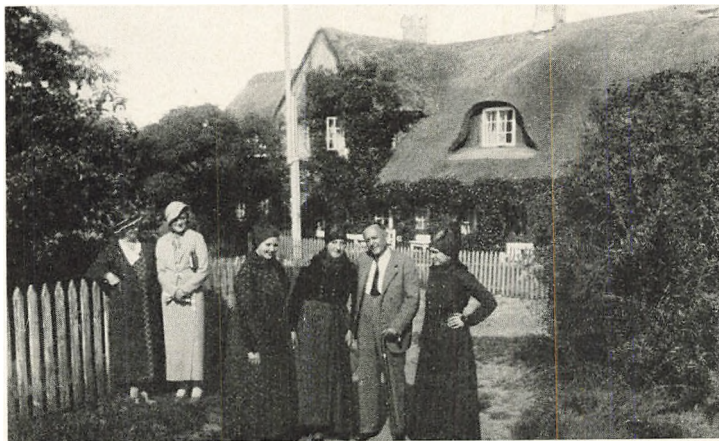

Kirken i Sønderho. Opført 1782.

Sømærker over de hvide Sandkamme — tyst og stille, venlig, men unægtelig lidt ensom ligger den der og tærer paa Fortiden.« —

Paa Vejen fra Stranden ind til Sønderho, omgivet af smukke Klitter, ligger en lille nydelig Pavillon, hvor der som Specialitet serveres den lækre »Fanøkringle« til Kaffen. Og inde i Sønderho ligger den gamle ærværdige og minderige Kro, Exners Kro kaldet, fordi Maleren Julius Exner boede og havde sit Atelier her om Sommeren i snart 35 Aar. Kroen er opført 1722 og er bevaret i den samme smukke og originale Stil, som den, hvori den oprindelig er opført, og besøges i Sommertiden af mange Tusinde Gæster, der her bliver beværtet paa bedste Maade i god gammel Stil.

Alle de gamle, men vel vedligeholdte straatækkede Huse med Tavlemur, grønmalede Vinduer, Døre (mange »Halvdøre« med Klinker) og Trægavle, liggende i et Virvar, omslynget af labyrintagtige Gader og Stræder, er en ren Lækkerbidsken for Kunstmalerne, hvoraf der i Sommermaanederne i Sønderho findes en hel Koloni. Ejendommeligt for Husene paa Fanø er de halvrunde Kviste paa disse — »Arkengab« kaldet. De er særlig fremtrædende i Sønderho, ligeledes de mange smukke Bukketjørnshegn om Haver og Tofter. Kunstnerne udtaler, at Sønderho er uudtømmelig for smukke og originale Motiver.

Sønderho Kro. Opført 1722.

F. J. LUND FOT.

Foruden den gamle hyggelige Kro, der kan huse en Mængde Gæster, er der flere fortrinlige Pensionater, ligesom der ogsaa hos de joviale Beboere kan lejes et eller flere Værelser med Køkken eller Adgang dertil, hvis man ønsker selv at føre Husholdning under Opholdet dør.

Sønderho har Badestrand baade mod Syd og Vest, og Adgangen dertil er fri. Der er i Byen Elektricitetsværk (og Vandværk under Opførelse), Apoteks Udsalg, Læge, Mejeri, Post, Telegraf, Telefon og flere Købmænd m. v.

Kirken er opført 1782 paa en ældre nedbrændt Kirkes Plads med Prædikestol fra 1661. Pulpituret, der er fra den gamle Kirke, er ejendommeligt og smukt med særegen Maling. Der er flere gamle Lysekroner og Lysearme, deriblandt to fra det 16. Aarhundrede, mange Skibe under Loftet og Stolestader hidrørende fra Ribe Domkirke. Inde i Kirken og udenfor er flere gamle og ejendommelige Gravminder over afdøde Skippere m. fl. samt tyske og engelske Kriegergrave med Mindetavler paa.

Øens eneste Vindmølle findes i Sønderho, den er erhvervet af »Fonden Gamle Sønderho«, hvis Formand er en af Sønderhos Veteraner blandt Badegæsterne, Operasanger Max Müller. Det er Fondens Formaal at søge bevaret alt det smukke og gamle originale, der findes i Sønderho. Midler hertil faas ved Afholdelse af »Sønderho-Dagen«, der som

Teltlejr i Klitterne ved Sønderho.

P. J. LUND FOT.

Regel afholdtes den 3. Søndag i Juli. Paa den Dag plejer der at stævne flere Tusinde Mennesker til Sønderho for at overvære et nyt af hjemlige Forfattere til hvert Aar skrevet lokalhistorisk Friluftsskuespil og se det smukke Optog, hvori deltager Byens Befolkning i de gamle originale Dragter; der sluttet med Opvisning af de ejendommelige gamle Brude-danse til en egenartet Musik af hjemlige Spille-mænd, m. v.

En Oplevelse, der ikke bør forbigaa, er at overvære en Øvelse med Redningsbaaden. Der findes baade i Nordby og Sønderho Redningsstationer, og Formændene plejer gerne at vise Badegæsterne den Opmærksomhed at lade foretage Øvelser een Gang i Badesæsonen. Øvelserne sker gerne, som det sig hør og bør for at være af praktisk Betydning, en Dag, naar Havet er i stærkt Oprør. Publikum, der overværer en saadan Øvelse, faar da en levende Forstaaelse af Mandskabets farefulde, men heltedige Gerning. Mange af Mandskabet er da ogsaa dekoreret for heltedig Optræden og Redning af Skibbrudne. —

MANDØ

Mandøs Navn findes første Gang nævnt i Kong Valdemars Jordebog ca. 1231 og staves dér paa to forskellige Maader. *Mannø* og *Mannødø*. I de sidste 400 Aar er Navnet stavet

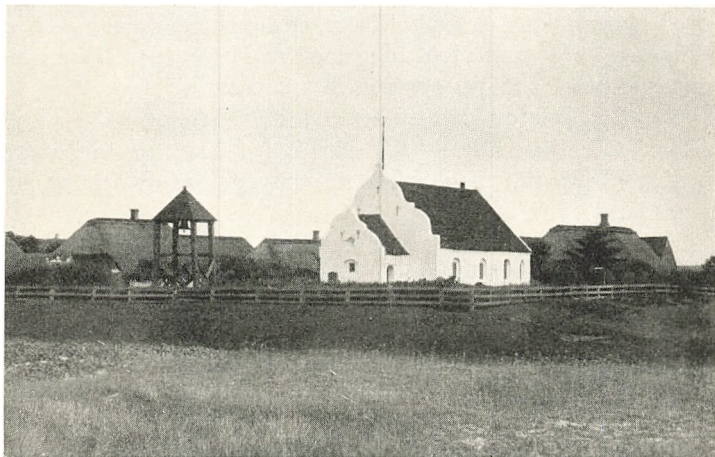

Mandø-Ry.

Mandø. Mandø er en lille Ø paa godt $6\frac{1}{2}$ Kvadratkilometer, beliggende mellem Rømø og Fanø med ca. 7 Kilometer til hver og henved 5 Kilometer i Vest for Fastlandet. (Vedsted). Indbyggerantallet er omtrent 200, der saa godt som alle ernærer sig ved Landbrug, lidt Fiskeri og lidt Søfart.

Mandø har ligesom Fanø oprindeligt tilhørt Kronen, der solgte den til Beboerne tillige med Jagt- og Strandrettigheder i 1741 for 864 Rdl. Sagnet vil vide, at Thyra Danebod paa en Rejse led Skibbrud paa Øen, og at hun blev reddet ved Hjælp fra Beboerne, hvem hun som Tak derfor skænkede en Del store Engarealer Vest for Ribe, kaldet Mandø Hølade. Ogsaa Dronning Dagmar skal efter Kæmpevisen være landet paa Øen paa sin Rejse her til Landet.

Om Mandøs Størrelse i Fortiden haves flere fantastiske Sagn, hvoraf dog intet er historisk bevist. Øen skal saaledes en Gang have haft 7 Sogne med 7 Kirker, der alle er blevet bortskyllet af store Stormfloder, og Øens Omkreds derved indsnævret til dens nuværende Areal. At Øen har lidt betydeligt ved mange Stormfloders Ødelæggelser, er en Kendsgerning. Det er saaledes uden for al Tvivl, at der har været Bebyggelse og ligget en Kirke paa den Del af Øen, der kaldes Gammel Mandø, og hvis Plads endnu kunde paavises 1756 efter Stedets daværende Præst, Pastor Thornings Beretning. Matrikelen af 1683 nævner ogsaa »Gamle Manør Byes Øde-

Kirken.

plads«. I den store Stormflod 11. og 12. Oktober 1634 led Mandø stor Skade, da hele Øen var oversvømmet, saa Beboerne maatte opholde sig i den lave Klitrække paa Øens Vestside.

Som Turiststed har Mandø hidtil været ukendt, ikke mindst paa Grund af dens afsides Beliggenhed og dens Utilgængelighed. Skønt en Ø, kan der dog ikke sejles dertil, da Vandet rundt omkring den er lavt med store Sandflager, der er tørre under Ebbetiden. Paa den Tid skal man køre dertil fra Vedsted ud over Vaderne, en Strækning paa ca. 5 Kilometer. Denne Køretur er for Resten meget interessant og noget af en Oplevelse.

Mandø har heller ingen Kro eller Hotel; dette har maaske ogsaa afskrækket Turister fra at tage derover, men hos Beboerne, der alle er joviale og gæstfrie Mennesker og gerne vil gøre det hyggeligt for de fremmede, kan man altid leje sig ind for kortere eller længere Tid til en rimelig Pris.

Husenes Udseende minder om Sønderhos og ligger alle saa venlige og pyntelige langs Klitrækken mod Vest.

Til Beskyttelse for Øen, der har udmærkede Jorder, hvorpaa der endog kan avles Hvede, er der i 1887 opført et Dige, der desværre dog er for lavt, da de store Stormfloder 1911 og 1923 gik over det.

For hvem, der kunde ønske at leve en Tid i uforstyrret Ro

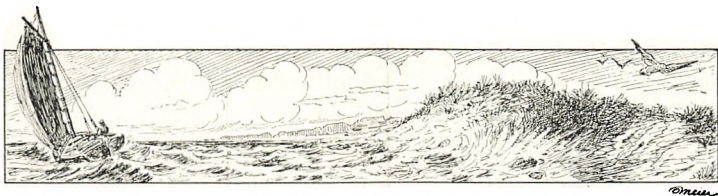
og Velvære, kan et Ophold paa Mandø anbefales. Her er tillige en dejlig frisk Luftning ind fra Havet, der virker velgørende paa trætte og nervøse Mennesker.

Øen har Telefon, Mejeri og Redningsstation.

Kirken er kun lille — »17 Skridt fra Alter til Kirkedør«, opført af Mursten og bekostet ombygget af Stiftamtmand von Gabel 1727.

Kvinderne paa Mandø bar i tidligere Tider en Dragt, der havde Lighed med Fanø-Kvindernes. Nu er der kun et Par enkelte, der bærer denne gamle Dragt.

RØMØ

Af THADE PETERSEN

MENS Dele af Sild, Før og Amrum er Istidsdannelse, der viser talrige Spor af Bebyggelse i Oldtiden, er Rømø ligesom Fanø og Manø en forholdsvis sen Dannelse. Intet som helst viser her Tegn paa Bebyggelse i Bronze- end sige Stenalderen. Da den store Sænkning standsede en Gang i Bronzealderen, laa paa det nuværende Rømøs Plads en syd-nordrettet Bakkekam i Form af en Sandbanke, maaske lige i Vandspejlet ved dagligt Højvande, maaske lidt over det. Som Resultatet af den daglige Kamp mellem Strøm og Bølgeslag paa den ene og Sandflugt og Vegetation paa den anden Side, dannedes saa i Aarhundredernes Løb paa denne Banke Rømø som en lang, smal Rem, der senere voksede stærkt i Bredden. I Tidens Løb blev ogsaa Slikaflejringen — navnlig i Øst og Nord — en stærkt medvirkende Faktor ved Opbygningen af Øen.

Ved Gravninger og Boringer har man faaet et lille Indblik i Gangen i denne Kamp. Marsken, der er særlig udstrakt ved Østsiden af den nordlige Trediedel, er dannet i en Periode, hvor Slikaflejringen har været fremherskende og har kunnet ske i Fred paa det Omraade Marsken *nu* indtager, men saadan har det ikke altid været. Mange Steder findes der et ret tykt Lag Klæg, dels som færdigdannet Marsk, dels som Aflejring, der endnu ikke har naaet den Højde, hvor Vegetationen har kunnet tage fat, dækket af et indtil tre Meter tykt Lag Flyvesand, Resultatet af 3—4 Sandflugtsperioder, adskilt af tilsvarende Hededannelser, der nu er kendelige som 1—3 Tommer tykke Lyngskjold.

Paa den allerstørste Del af Øen har Sandflugten imidlertid været eneherkende, og raset uhindret, indtil den havde givet

sit Jagtomraade den Højde, hvor Vegetationen kunde begynde at tæmme den vilde Jagt, idet den gav Anledning til Dannelse af de mange Klitter, der nu til Dels i flere Rækker, aarhundredgamle, sammensunkne, lyng-, marehalm- og graarisklædte, dækker hele det Indre af Øen og giver det Præg af et trøstesløst Øde. Somme Steder har Mennesker prøvet Kræfter med Vildskaben, under utroligt Slid budt den Holdt og endog flere Steder søgt at genvinde noget af, hvad den tøjlesløse Fjende havde frarøvet dem.

Saaledes bød Juvre i det 17. Aarhundrede ved Hjælp af Diger og Hegn Sandflugten Holdt umiddelbart Vest for Byen, hvor nu Gadeslagsbjergene ligger i en lige Linie. Maaske har Toftum gjort det samme med Dyssebjergene. Øst for »Høst« laa et Par store Tofter i Bolilmark oversandede; men Sandet blev skovlet, baaret og kørt sammen til næsten hushøje Diger rundt om dem. Syd for Kirken ligger der ligeledes 3—4 m høje Diger om en $7\frac{1}{2}$ Tønder Land stor Toft, kaldet Aales Toft. Den gamle Adelheid, den har Navn efter, har ingen Møje skyet.

Bebyggelsen af Øen synes — efter de ældste Bynavne at dømme — at være foregaaet i Vikingetiden. 1291 ser Toftum og Juvre ud til at have haft ret betydeligt Landtilliggende. De øvrige Byer er derimod vist nok yngre. Mens Bebyggelsen paa Fanø klumper sig sammen ved begge Ender af Øen — i Nordby og Sønderho — og paa Sild væsentlig findes paa Midterpartiet, strækker den sig paa Rømø langs Øens Østkyst næsten lige fra den ene Ende til den anden, dog ikke i sammenhængende Række, men — navnlig paa Nørlandet — i tydeligt adskilte Bylag. Øens ca. 700 Mennesker er i det hele fordelt paa 19 Bylag. Dertil kommer som det 20. det forholdsvis unge Badested Lakolk, der fuldstændig bryder det naturlige Bebyggelsessystem.

Fremmede, der kommer til Rømø, søger tit straks ud til Lakolk. Vil man bade, er det vel nok rigtigt, da det er det Sted, hvor Menneskeboliger ligger nærmest ved det aabne Hav, kun rigelig en km fra det; men vil man have et Indtryk af Øens Natur og kulturelle Ejendommelighed, er der kun meget lidt at søge dør, kun et Opholdssted, hvorfra man kan gøre sine Udflugter.

Er man kommet i Land i Kongsmark, skal man derfor ikke

Parti fra Romø.

følge Skinnevejen, men gaa — og man skal helst færdes til Fods — i vest-sydvestlig Retning ud gennem Byen. Allerede derved faar man et Indtryk af Sandflugtens Rasen. Hele den spredt liggende By er bygget paa og mellem sammen-sunkne Klitter. Man føler ligefrem hele Byen som forjaget af Flyvesandet og spredt til alle Sider.

Fra de sydvestligste Huse gaar man over Hedesletter og Smaaklitter i ret Sydvest ud mod en ved sin Højde og Stejlhed let kendelig Klit, Spidsbjerg, Nordvest for Kirken. Fra dens Top har man en ypperlig Udsigt over et af de største, endnu til Dels levende, Klitpartier og over trøstesløst øde Hede med lyngklædte Klitter og hist og her en opdyrket, mager Mark. Gaar man derfra i ret Vest over Hede, Klitter og Strandenge ud til Sanden Sønden for Lakolk, bliver man dér Vidne til Kampen mod Flyvesandet, som den maa føres endnu i vore Dage. Ved at danne Ris- og Halmgærder til Læ for Sandet, dannes Begyndelsen til en lang snorlige Klit, der ved Plantning af Marehalm stadig vokser i baade Højde og Bredde og saaledes med Tiden vil blive et Dige, der ogsaa værner Strandengene mod Oversvømmelse. Dette Dige, der først blev paabegyndt for nogle faa Aar siden, er allerede et Par Meter højt paa en Strækning af ca. 2 km. Følger man det mod Syd, faar man ved Enden af det Indtryk af, hvorledes Mennesker ved planmæssigt og ihærdigt Arbejde har kunnet tæmme endog en saa vild og uberegnelig Fjende som

Flyvesandet og faa det til at bygge Værn mod baade dets egen og Bølgernes Ødelæggelseslyst. Paa en Strækning af ca. 4 km har man nemlig her ved lignende Plantning faaet det til at bygge 5—6×8 m høje Volde i 2—3 Paralleller paa et ca. 50 m bredt Bælte. Et saadant Dige formaar nu hverken Flyvesand eller Stormflod noget imod. Men Mennesker maa dog stadig vaage over deres Værk.

Herfra har man uhindret Udsigt over Havsanden — en Del af Danmarks største Ørken — saa jævn som et Gulv og uden Spor af Planteliv, og bag den ses List og Listerdyb. Herfra vilde man i 1643 have kunnet være Vidne til Slaget i Listerdyb, hvor Christian IV skød Hollænderne »ind ad Boven, saa det røg agter ud af dem«.

Er man gaaet omtrent halvvejs langs ad Sandflugtsdiget mod Syd og har mættet sit Blik med Havsandens Øde og Digets Vidnesbyrd om Menneskets Magt over Naturen, saa kan man følge en Vej — den anden, man passerer — indad over Strandengene og ind gennem Klitterne. Man naar saa op til Sønderlands højeste Klitparti ved Vraaby, Stagbjerg. Derfra tager man et Overblik over Sønderlandet, hvis Bebyggelse lige som Kongsmark ligger spredt for alle Vinde og — Sandflugtsluner. Gaar man derfra mod Sydøst gennem Sønderby til Havneby, vil man faa en Følelse af de onde Kaar, Sandflugten for Aarhundreder siden har beredt de nøjsomme, men genstridige Beboere. Gang efter Gang ser man Haver og Smaamarker beliggende i Huller mellem sammensunkne Klitter. Da Ødelæggelsen standsede, har man taget fat paa at rydde, hvad ryddes kunde — i Reglen kun en mager lille Plet, dog nok for en Sømænd, der hentede Guld hjem fra fjerne Lande og Have. At der trods Jordbundens Fattigdom var Velstand til Stede, vidner de Huse om, der er bygget i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede. Nu er Kaarene imidlertid trange. Kommer man ned til Havneby, der før var Øens Rhed, saa ser man 6—8 tarvelige Huse, der endda ikke alle er beboet, men i 1795 var her 31 Huse. Mere end tyve er altsaa sunkne i Grus siden da, og noget lignende er sket andre Steder paa Sønderlandet. I et af de faa Huse har den nordslesvigske Kvindeforening siden Genforeningen drevet et Hvilehjem for overanstrengte Kvinder.

Fra Dunby, Nord for Havneby, gaar man ned over Engene

Hvilehjemmet Havneby. Romo.

mod en Høj lige ved Havet. Paa denne Tur passerer man et Hus og Tomten af et andet. I det sidste fødtes Skibsrhederen P. Mærsk Møller, Fader til A. P. Møller. Højen er et Voldsted, fra hvilken Tid ved man dog ikke. Man stiler derfra lige mod Kirken, hvis mange Tilbygninger — tre Sidebygninger, Taarn og en Forlængelse af Koret — taler tydeligt om den stærke Befolkningsstilvækst i Glansperioden, det 18. Aarhundrede, da Øen havde 15—1600 Indbyggere. Mange Gravminder over Grønlandskommandører vidner om det samme.

Mellem Kirken og Kongsmark er i sin Tid en bred Vandrekliit gaaet tværs over Vejen, saa at man maatte køre Østen om den. Først for ca. 90 Aar siden blev den nuværende Kirkevej banet bag om Klitten. Midt i Kongsmark, en halv km Syd for Hotellet, kan man endnu se lidt paa den nordligste Gaard i den Husklynge, der ligger Øst for Vejen. I den spiste Frederik VI Frokost, da han i 1825 besøgte de af Stormfloden hjemsøgte Øer og Kyststrækninger.

Naar man efter yderligere 10 Minutters Gang er naaet tilbage til Hotellet, har man vist nok for denne Dag.

Næste Dag gaar Turen nordpaa. Der er ogsaa Heder og Klitter nok, men da man har faaet et Indtryk af dem, kan man godt følge Landevejen gennem Tvismark og Padborg til Bolilmark. Nær op ad denne By ligger Rømøs højeste

Klit: »Høst«. Fra dens Top har man en smuk Udsigt over Øens nordlige Halvdel, meget forskellig fra den, man havde fra Stagbjerg. Rundt om Tofterne Østen for Høst ligger de høje før omtalte Volde. Dem har Mennesker bygget op ved at bære og slæbe Sandet bort fra Tofterne. Indtil for en Menneskealder siden laa der en lignende Vold langs Vestersiden af Vejen. Hele Toften har altsaa været sanddækket.

I Toftum fanges Blikket af den nordøstligste Gaard, der er højere og større end de andre. Den er — vistnok 1747 — bygget af en rig Kaptajn, senere ombygget og forsynet med Avlsbygninger. Endnu er der Rester tilbage af fordums Pragt, ogsaa en Del Brugsgenstande fra Øens Velstandstid. Træffer man nogen hjemme, kan man godt faa det at se.

Her begynder Marskengene at faa antagelig Bredde. — Vil man nyde de store, jævne Enges ejendommelige Skønhed, skal man Øst for den sydligste Husgruppe i Juvre følge en Markvej til højre tværs over tre Marker, derefter en Engvej, stadig mod Øst, indtil den ender i en nordgaaende Vej. Den følger man saa nordpaa og østpaa ned til Slusen. Paa hele denne Vandring har man de store parketgulvjævne Enge til begge Sider. Stiger man saa ved Slusen op paa Diget, faar man dertil Udsigten over Havet, der ved Ebbetide rigtignok ikke ligner noget Hav, men en Tundra. Saadan saa hele vort Land ud, da Isen for Aartusinder siden trak sig tilbage fra det. Er man heldig, bliver man maaske Vidne til, at en Snes Tusind Graagæs ude ved Dybet flyver op i samlet Flok og med et frygteligt Skvalder.

Fra Slusen kan det anbefales at følge Digekammen op til Digets Nordvesthjørne. Kast derfra et Blik tilbage over de fede Marskenge i Øst og Syd — de er nu sikrede mod Oversvømmelser — derpaa mod Nord, Vest og Sydvest, ud over de udstrakte, men magre og ubeskyttede Strandenge. Alt hvad man her ser i de nævnte tre Retninger, er i de sidste halvtredie Hundrede Aar vokset op af den golve Sandflade. Følg saa det første, bedste Hegn, helst mod Nordvest, men har De Lakske paa, maa De hellere tage dem og Silkestrømperne af, især i en fugtig Tid. De skal nemlig her og der over Dælder, flakke Vandsteder med raa Bund. Hvor Stranden ender, finder De maaske Sandflugten i Færd med at gøre Begyndelsen til en Klitrække til Værn om Strandengene. Her

staar De nu over for en Ørkenslette paa 3—4 Kilometers Bredde. De saa den i Gaar fra Sandflugtsdiget paa Sønderland, men her er den endnu bredere end dèr. Vov Dem kun ud paa den. Der er intet lumsk ved den, med mindre det er Paalandsstorm og Oversvømmelse. I saa Tilfælde skal kun Folk, som kender det, gaa der ud. Men det er naturligvis en stille, solvarm Sommerdag. Saa retter De Kursen mod et Stil-lads, der rager op dèr yderst ude i Nordvest. Det er den ene af de to

C. J. KROMANN FOT.
En Pige i Romo Nationaldragt.

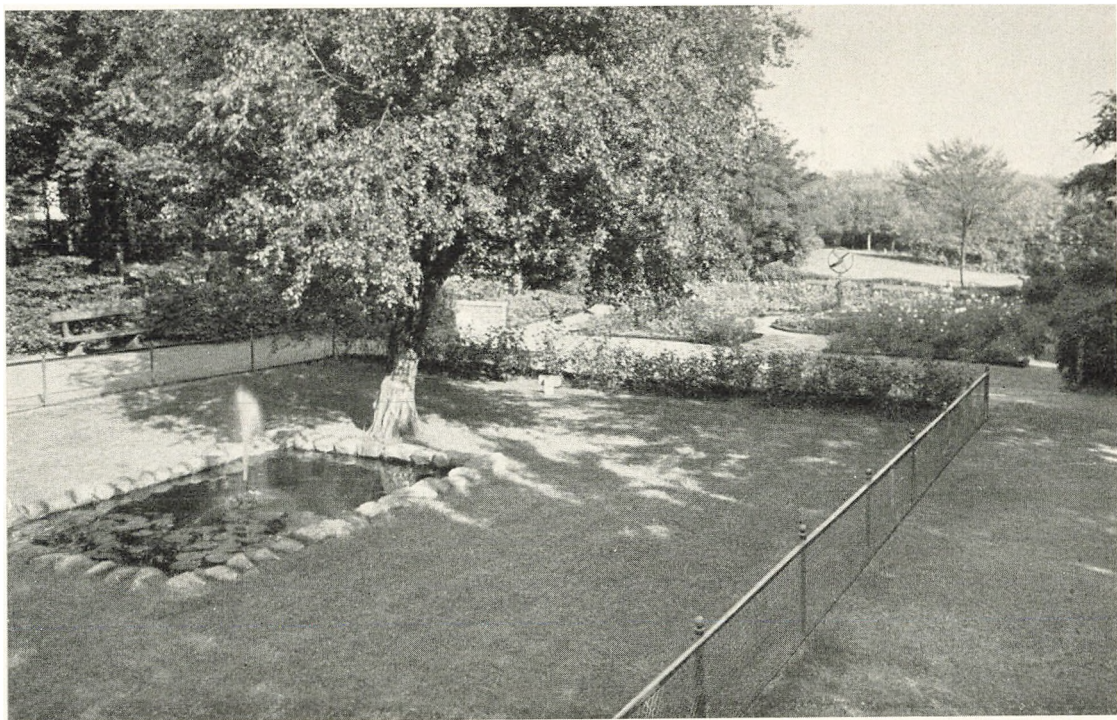
store Baaker, der indtil 1920 angav, hvor Preusservold havde sat Grænsen mellem Danmark og Tyskland i 1864. Nu tjener den som Sømærke for Redningsvæsenet.

Er De ene i denne Ørken, skal De ikke give Dem til at raabe. De kan let blive bange for Deres egen Røst. Her hersker nemlig Døden. Der gror ikke en Græspil, og man hører næppe en Fugl, men ser De ude fra Baaken ind mod Land, kan det i Sol og Stille let hænde, at De ser Klitter og Huse fjerlette, næsten gennemsigtige svæve i Luften, mens et spejlblankt Hav ligger og flimrer ved Foden af dem. Kun ikke bange. Det forsvinder nok, naar De igen nærmer Dem til det. Faar De en saadan Dag Øje paa et Køretøj herude i en halv Mils Afstand, antager De det ved første Øjekast maaske for et Fortidsuhyre — saa stort og uformeligt ser det ud. Og oplever De endelig at se et Tordenvejr trække op over den vredt blinkende Smaabrænding, kan det godt hændes, at jublende Fryd og panisk Skræk jager igennem Deres Sind i samme Øjeblik — især hvis De er ene derude.

Har De oplevet det, kan De godt paa maa og faa vende

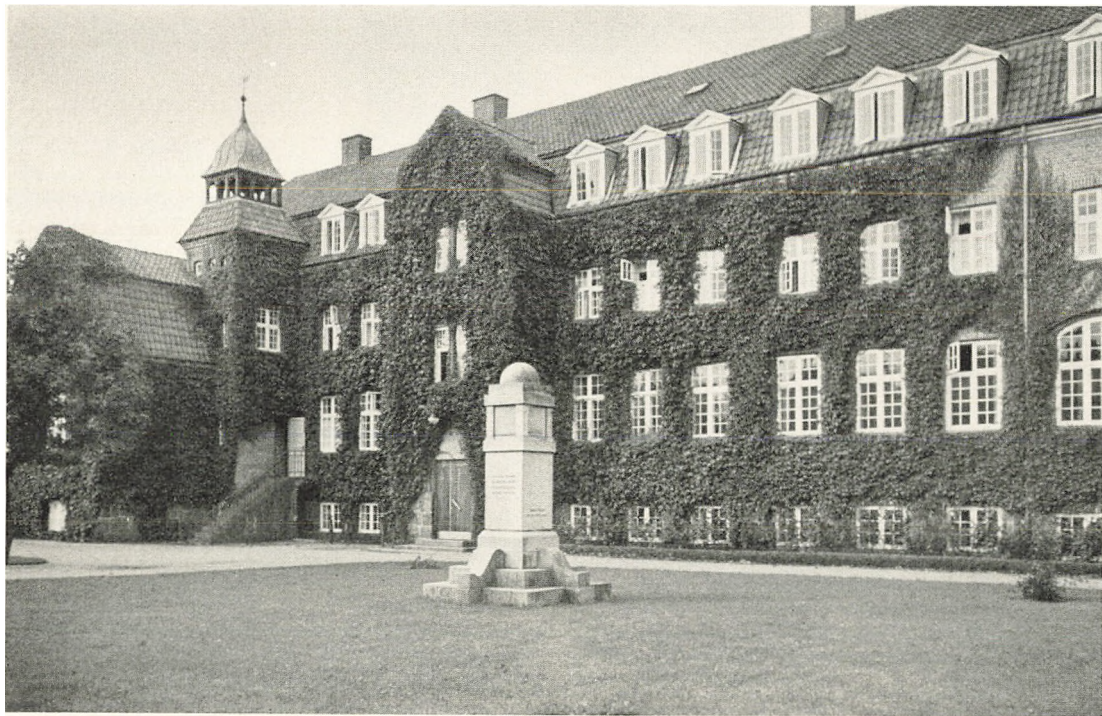
tilbage til Hotellet og tage med Færgebaaden. Noget større og smukkere har Rønmø ikke at byde paa. Det skulde da være en lys Sommernat langs ad Diget fra Odden til Slusen, men den skal jeg ikke beskrive. Den skal opleves. — Og jeg ved jo slet ikke, om De har Øre til det, nemlig Øre til at fange det tusindtallige Mylder af Lyde, der suser og bobler og pibler og smelder og gurgler og piber og jamrer og klynker og snærrer derude fra Vadderne med deres Millioner af flyvende, svømmende, vadende, krybende og rodende Beboere — fange det saadan, at det slet ikke forstyrrer den ubrydelige Stilhed og Fred, der aander Dem i Møde inde fra Engene, men bliver til et vidunderligt Akkompagnement til den.

Esbjerg Bypark paa Skraaningen ned mod Havnen.

Arbejderhøjskolen i Esbjerg.

ESBJERG BY OG HAVN

Af KNUD REJ

HISTORISK set er Esbjerg en overkommelig By. Dér, fattige Hedegaarde paa nogle forblæste Brinker ud hvor Esbjerg nu ligger, laa endnu i 1860'erne kun to til Farvandet mellem Fanø og den jyske Halvø. Saa kort er Esbjergs Historie — skabt som Byen er af og om sin Havn og præget heraf i hele sit Anlæg og hele sit Udseende.

I Aarhundreder var Handelen fra Vestjylland og ud i den store Verden orienteret Nord—Syd. I den Retning gik de gamle Handelsveje — i den Retning blev de store Stude-drifter drevet, og den jyske Vestkyst med dens tredobbelte Revlerække laa som en næsten uoverstigelig Hindring for alle dem, der vilde søge andre Veje udad end ad de gamle.

Hovedhandelspladsen for Vestjylland — ja, vel egentlig for hele Jylland — var *Hamborg*; denne By var faktisk i Jylland bedre kendt end København, og Forbindelserne derved langt, langt stærkere og livligere end til København, Rigets Hovedstad. Ogsaa med *Husum* var Handelen ret betydelig.

Den ulykkelige Afslutning paa Krigen i 1864 med de store Landafstaaelser mod Syd ændrede fuldstændig dette. Det blev simpelthen en Livsbetingelse for Danmark paa Jyllands Vestkyst at finde et Sted, hvor der kunde bygges en Havn — skabes en Udfaldsport ud til den store Verden — om Danmark og dansk Erhvervsliv ikke skulde spærres inde og berøves væsentlige Dele af sine Produktions- og Eksportmuligheder.

Og da Nødvendigheden var over os, blev Bedriften øvet — for det var en Bedrift paa den barske, ugæstmilde Vestkyst, i Kamp med det stærke, lunefulde Vesterhav at bygge en stor

Havn, der kunde besejles i al Slags Vejr og under alle Forhold, selv i de koldeste Isvintre. Havnen — Esbjerg Havn — blev bygget, og samtidig blev Stødet givet til en ny, betydningsfuld Æra i Vestjyllands Historie.

Naturligvis havde der ogsaa før den Tid været talt om en Havn paa den jyske Vestkyst, og vidtløftige Undersøgelser var Gang paa Gang blevet foranstaltede for at finde den bedst egnede Plads; men det er en Historie for sig, indeholdende Kapitler, der giver et Billede baade af Vestjydens Vovemod og Vestjydens Sejghed. Først med Tabet af Sønderjylland kom der, som man forstaar, for Alvor Kraft i Planerne, og saa hurtigt, det lod sig gøre efter Freden, forelagde Indenrigsminister *Tillisch* 14. Februar 1865 et Udkast til en Lov om en Jernbane fra Vamdrup til *Strandby* (Overfartsstedet til Fanø, nu beliggende i Esbjerg Vesterby).

I Bemærkningerne hedder det udtrykkeligt:

»Med Hertugdømmet Slesvig har Danmark mistet Raadigheden over de for den danske Handel saa vigtige Veje igennem dette Hertugdømme. Regeringen har derfor straks maattet tage det Spørgsmaal under Overvejelse, om der ikke maatte kunne aabnes nye Veje for den danske Handel.«

Forslaget gaar derefter ud paa at bygge en *aaben Søhavn* ved Strandby af Størrelse 8000 Kvadratfavne, sat i Forbindelse med Land ved en lang Dæmning.

Forslaget fik dog en krank Skæbne, idet Folketingsudvalget fraraadede at anlægge Havnen, medens Flertallet i Udvalget dog gik med til Banen, idet man havde den Opfattelse, at en saadan Bane vilde faa saa stor Betydning for Jyllands Opkomst efter den ulykkelige Krig, at man ikke burde sky Omkostningerne ved Anlægget heraf.

Men fordi Sagen saaledes i første Omgang blev henlagt, blev den ikke glemt. Befolkningen i Vestjylland pressede paa; der blev foretaget nye Undersøgelser, navnlig af Graadyb (d. v. s. Farvandet mellem Fanø og Halvøen Skallingen), ligesom den Opfattelse efterhaanden fæstnede sig, at hele det jyske Vej- og Statsbanevæsen ikke vilde faa en fuldstændig Karakter, med mindre man fik en Havn paa Vestkysten.

Alt dette bevirkede, at Regeringen paa ny tog Sagen op, og den 6. Januar 1868 forelagde *Estrup* Udkast til Lov om Anlæg af en Havn ved Esbjerg.

Hovølgade. Kongensgade.

I Bemærkningerne til Lovforslaget blev der gjort udførligt Rede for, hvorfor man havde valgt at anlægge Havnen ved »et Punkt ved Fanø Dyb« og hverken ved Ribe, Hjerting, Ringkøbing eller paa Skallingen.

Folketingets Behandling af Forslaget blev baade langvarig og meget bevæget. Nu, da det skulde være Alvor, viste det sig rigtigt, hvor ringe Tro de fleste havde til, at det vilde tjene et fornuftigt Formaal, at der blev anlagt en Havn ved Esbjerg.

Modstanden rejste sig navnlig fra Købstædernes Repræsentanter, og da især fra Københavns Repræsentanter, der i deres Indlæg gav Udtryk for stor Foragt for den Betydning, Projektet kunde faa — og ogsaa viste stor Ukyndighed angaaende vestjyske Forhold.

Men Lovforslaget havde ogsaa Fortalere; foruden Estrup saaledes navnlig den jyske Bonde *Niels Jochum Termansen*, der i en stor Tale stærkt og afgørende gik i Breschen for Lovforslaget, idet han — med ikke ringe Fremsyn — ganske særligt fremhævede, hvilken Betydning det vilde faa for hele Landet, at der blev aabnet for denne nye Handelsvej til Verdensmarkedet, til England.

Trods al Modstand og alle Spydigheder blev Lovforslaget imidlertid gennemført. Det blev i Folketinget vedtaget med 71 Stemmer mod 12 og i Landstinget med 41 Stemmer mod 3.

Den 24. April 1868 stadfæstede Kong Christian IX derefter Lovforslaget, og Stødet var hermed givet, ikke alene til Anlæget af Esbjerg Havn, men ogsaa til Anlæget og Opvæksten af Esbjerg By og den betydningsfulde Udvikling dette førte med sig, saavel for Egnen i snævrere Forstand, som for hele den jyske Halvø og for Danmark i sin Helhed — ved den Betydning som Esbjerg fik for den danske Eksport af Landbrugsvarer til England.

En Udvikling, som paa enestaaende Maade har understreget, hvor vidtskuende og fremsynede de Mennesker var, som gennemførte dette Lovforslag.

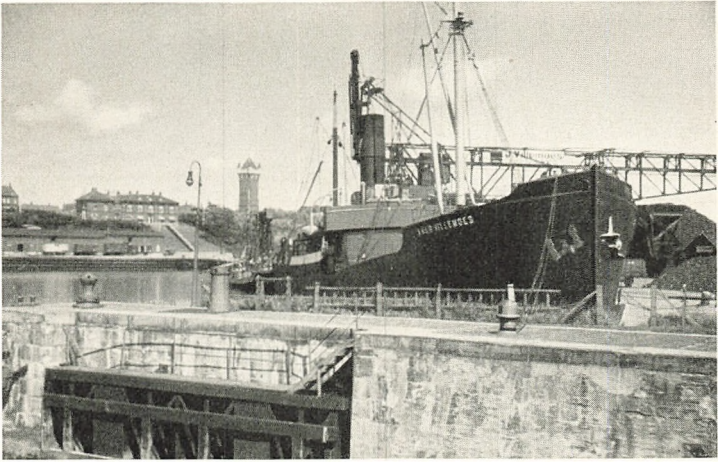
Med Rette er der paa Torvet i Esbjerg anbragt en stor Rytterstatue af Christian IX — Byens Grundlægger.

Derimod vil man forgæves søge efter en Minde for Estrup eller Niels Jochum Termansen. Ikke engang en Gade eller Plads er opkaldt efter nogen af de Mænd, som forelagde og gennemførte Lovforslaget.

Straks efter Lovens Vedtagelse tog man fat paa Anlæget af Esbjerg Havn. En Landinspektør pløjede tre Furer uden om det Terræn, der var eksproprieret til Havneanlæget. Jorden tilhørte to fattige Hedegaarde, der i Forening bar Navnet: Esbjerggaardene; den vestligste Del af Terrænet udgjorde dog en Del af Strandby, det gamle Færgested for Overfarten til Fanø.

Arbejdere fra alle Egne af Danmark strømmede til — sammen med tyske og svenske Stenhuggere og Teglbrændere for at faa Arbejde hos den Mand, der havde faaet Havneanlæget i Entreprise, den schweiziske Ingeniør *Louis Carlé*. Enkelte dristige eller driftige Haandværkere satte ogsaa Kursen mod Esbjerg. Nogle af dem ejede ingenting, andre nogle faa Hundrede Rigsdaler. De, der havde Penge, købte sig en Byggegrund uden for de fire Plovfurer og byggede Hus og Værksted. De andre nøjedes med at grave sig ind i en Sandbanke og rejse Vægge af Lyngtørv, indvendig beklædt med Avispapir eller Sækkelærred. Taget bestod af Lægter, tækket med Tang eller Lyng. Gulvet var den tilstampede Jord. I saadanne Jordhytter boede adskillige Familier gennem mange Aar; saa sent som i Midten af Firserne var endnu et Par af disse Jordhytter beboede.

Byggeriet kunde naturligvis slet ikke holde Tempo med

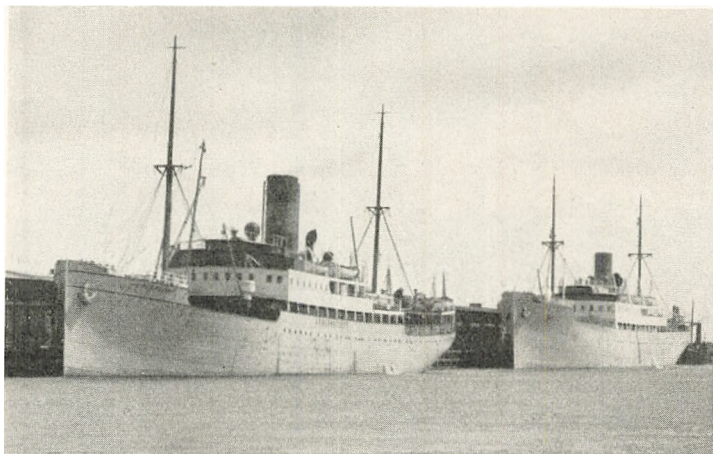
Dokhavnen, Esbjergs ældste Havn.

Tilstrømningen. Et Hus, der oprindeligt var beregnet til at rumme een Familie, maatte ofte tages i Brug af tre eller fire. Service og Køkkentøj laante man hos hinanden. Det var man nødt til, for den nærmeste Isenkræmmer boede i Varde. Men det lille Nybyggersamfund var præget af Hjælpsomhed og Sammenhold, og det bar over de første vanskelige Aar. Det var sjældent, der skete noget ulovligt, naar undtages de ofte blodige Slagsmaal, der kunde opstaa mellem løse Havnearbejdere, der var beskæftigede hos Entreprenøren. Især gik det haardt til, naar Danskerne og Svenskerne tørnede sammen og udkæmpede deres Stridigheder.

Førstemanden i Nybyggersamfundet var naturligvis Entreprenøren, Ingeniør *Louis Carlé* — en smuk Mand med en imponerende Fremtræden; betegnende for den Respekt, han nød, var, at det første Barn, der blev født i Nybyggerkolonien, kom til at hedde *Jens Louis Carlé Harbour Jensen*.

Det var Meningen, at Havnen skulde have været færdig i 1871; men den blev først aabnet 1874, og de oprindelige Havnearbejder blev først endelig afsluttede 1876. Havnen blev bygget som en Dokhavn med en Dybde af 13 Fod og med en Forhavn, beskyttet af to Moler. Havnen viste sig imidlertid hurtigt at være alt for lille, og siden er der næsten uafbrudt blevet foretaget Udvidelser.

I 1877 blev den nuværende Englands-kaj anlagt med en

Englandskajen.

Dybde af 15 Fod. Fra 1894—98 uddybedes Dokhavnen til 19 Fod, og i Aarene derefter blev der foretaget forskellige Udvidelser og Uddybninger.

1909 paabegyndtes Anlægget af en ny stor Trafikhavn og en ny Fiskerihavn. Allerede i Aarene 1886—89 var den første Fiskerihavn blevet bygget, og da den snart blev for lille, blev der i Aarene 1897—1901 bygget en ny Fiskerihavn. Ogsaa den blev hurtigt for lille, hvorfor en ny, meget stor Fiskerihavn maatte bygges Vest for den nye Trafikhavn.

Hele Havneanlægget staar nu Staten i over 20 Millioner Kroner. Havnens Vandareal er 47,7 ha. og Havnens samlede Landareal 121 ha. Den samlede Kajlængde er 3 km.

Da Havnen var færdig, begynde Sejladsen med een ugentlig Tur til England, nu er der daglig Fart, undtagen Søndag, mellem Esbjerg og Parkestone foruden Rutebaade til Grimsby, London og Antwerpen. Alle Ruterne besørges af D.F.D.S., og det er nu afdøde Direktør A. O. *Andersens Hæder*, at han efter Krigen moderniserede Materiellet paa disse Ruter saaledes, at det indtager en absolut Førsteplads, hvad Bequemmelighed og Hurtighed angaar.

Hvad denne *daglige* Forbindelse mellem Esbjerg og England har betydet for dansk Landbrugseksports Konkurrencemuligheder paa det engelske Marked, lader sig næppe opgøre i tørre Tal. Det er jo i Virkeligheden disse ganske regelmæs-

Fiskekuttere i Havn.

sige, daglige Tilførsler, der i Forbindelse med Eksportvarernes Kvalitet, har sikret Danmark Førerstillingen, hvad Priser angaar, paa det engelske Marked.

Jernbanen til Esbjerg blev taget i Brug samtidig med Havnen. Medens man i Varde og ved Landstationerne byggede Stationer af Mursten, klarede man sig i Esbjerg med et Træskur, og dette Skur blev staaende helt indtil 1904, da den nuværende store Jernbanestation blev taget i Brug, senere udvidet med en speciel Fiskeristation ved den nye Fiskerihavn. Godstrafikken paa Esbjerg blev hurtigt meget betydelig, og med Hensyn til Godsekspedition er Esbjerg nu Landets næststørste Station. Den overgaas kun af København.

Omkring disse Havne- og Trafikanlæg voksede Esbjerg By op og udviklede sig sammen med disse med næsten amerikansk Fart. Da Loven om Esbjerg Havn i 1868 blev stadfæstet, boede der paa det Areal, hvor Esbjerg nu ligger, kun ca. 30 Mennesker; nu er Esbjerg en af Danmarks største Provinsbyer med et Indbyggerantal paa op mod 30,000 Mennesker foruden Forstæder med ca. 5000 Indbyggere.

Den Fart, Byen er vokset med, har præget baade Byens Udseende og Byens Udvikling. Byen er anlagt som efter Linealstreger. Gaderne er brede og snorlige og skærer hinanden i rette Vinkler. I den første Tid byggede ganske vist enhver Grundejer, som det passede ham, men allerede i 1870

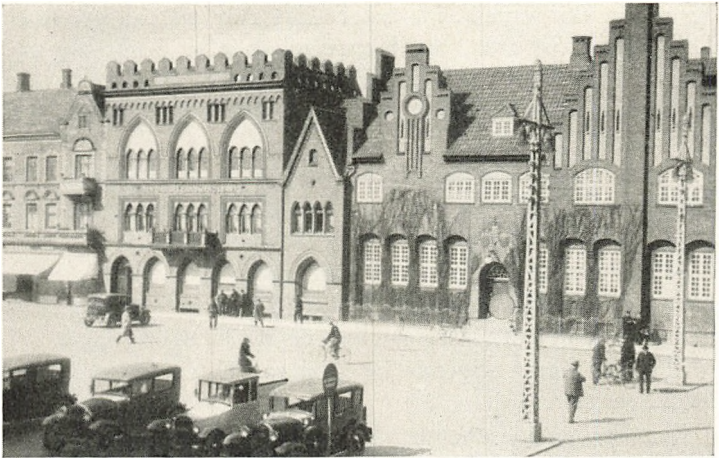
Banegaarden.

blev der afsat 13 Gader — paa Papiret. Det betød dog ikke, at disse Gader blev sat i Stand, saa de var til at færdes paa. Jordbunden var rent Klitsand, som i Stormvejr blæste sammen i Driver, og i Regnvejr blev Gaderne et ufremkommeligt Ælte.

Man foretrak derfor som Regel i den første Tid at færdes uden for Gaderne, ad talrige Stier, der løb som Diagonaler mellem den stærkt spredte Bebyggelse. Hovedgaden — den nuværende Kongensgade — var en indgrøftet Landevej med spredte Smaahuse paa begge Sider — Torvet var en Græsmark, hvor de nærmestboende tøjrede deres Faar og Geder. Midt paa Pladsen knejsede en høj Vandpumpe af Træ.

I kommunal Henseende hørte Esbjerg under Jerne—Skads Sognekommune. De første fastboende Indbyggere var Haandværkere og enkelte handlende, og i de første Aar levede Esbjerg udelukkende af Havnearbejdet og Havnearbejderne, og da Arbejdet paa Havnen hørte op i 1876, fik Byen sit første Krak. Den havde dengang ca. 1000 Indbyggere, og der var i Februar—Marts 1876 hver Uge Tvangsauktion i Esbjerg.

Imidlertid bedrede Forholdene sig igen, og Indbyggerantallet voksede. I 1875 fik Esbjerg sin første Læge, og i 83 sit første Apotek, og i 1887 fik Esbjerg sin egen Kirke og blev et særligt Kirkesogn. Det var det første Tegn paa Selv-

Torvet i Esbjerg, lag Mærke til den blandede Stil.

stændighed; men Esbjerg vedblev dog stadig i kommunal Henseende at høre under Jerne—Skads Kommune. Der blev gjort mange Forsøg paa at faa Esbjerg skilt ud som en særlig Kommune og faa denne Kommune tillagt Rettigheder som Handelsplads. Stat og Amt mente, at Esbjerg var for *fattig* til at blive selvstændig. Og fattig var Esbjerg i de Aar. Befolkningen havde kun fra Haanden til Munden og samtidig stillede der store Krav om offentlige Udgifter baade til den nye Bys hastigt voksende Skolevæsen (den første Skole blev bygget i 1877) og til social Forsorg. Hvor fattig Esbjerg var og blev vurderet til at være, forstaar man bedst, naar man hører, at da Esbjerg endelig i 1894 blev selvstændig Kommune med et Indbyggerantal paa 6400 Mennesker, nærede man en saadan Mistillid til denne nye Kommune, at Livsforsikringsanstalten af 1871, der havde ydet Jerne—Skads Sognekommune et Laan, *nægtede* at gaa med til, at Esbjerg Kommune overtog en Del af dette Laan.

1893 fik Esbjerg sit eget Herredskontor, idet man indtil det Tidspunkt havde haft Tingsted i Varde, og i 1894 blev Esbjerg altsaa selvstændig Kommune med eget Sogneraad. Under Sogneraadets Styrelse i Aarene 1894—99 blev der oprettet kommunalt Gas- og Vandværk, og der blev foretaget store Gadearbejder. Der var i de Aar stærk Udvikling i Esbjerg, og Indbyggerantallet voksede til ca. 13,000. Bestræbel-

serne fra Borgernes Side gik i disse Aar ud paa at skaffe Esbjerg Rettigheder som Handelsplads eller *Købstad*; men først i 1898 blev Esbjerg ved Lov ophøjet til *Købstad* fra 1. Januar 1899 at regne, og Byens første Borgmester blev J. Lyngby.

Denne Ophøjelse blev fejret med store Festligheder, der fortsattes det følgende Aar, da Bronze-Rytterstatuen af Christian IX afsløredes paa Torvet (18. Juni 1900).

Men Festrusen varede kun kort. Esbjergs første Aar som *Købstad* blev ikke lykkelige. I Midten af 1890'erne havde en stor Spekulationsperiode sat ind, og nu kom Bagslaget.

Med det stadig stigende Byggeri var Efterspørgslen efter Byggegrunde steget.

Den sindige Hedebonde, der havde ejet det meste af den Jord, som de første Pionerer havde slaaet sig ned paa, havde solgt sin magre Jord i smaa Lodder til rimelige Priser, et Par Skilling eller saa pr. Kvadratalen, og saa sent som først i Firserne blev Grunde ved Torvet, Byens bedste, solgt for 10—15 Øre pr. Kvadratalen. Men i 1895—96 blev Befolkningen grebet af Spekulationsfeber. Grunde, der laa langt uden for den bebyggede Del af Byen, solgtes for 2—3 Kr. pr. Kvadratalen, Priser de aldrig har kostet hverken før eller senere. — Og det var ikke blot selve Byens Befolkning, der spekulerede; men fra alle Egne af Landet, især dog Vestjylland, strømmede Købere til for at være med i disse ubegribelige og guldgivende Jord- og Ejendomshandler.

Efter Middagstogenes Ankomst spredte Skarer af Købere sig ud over Bymarkerne for at se paa Jorderne, og der handlede, saa det forslog noget. Ofte skiftede en Ejendom eller et Jordstykke Ejer flere Gange i Løbet af en Dag, naturligvis til stadigt stigende Priser. Handlerne blev afsluttede ved Centralhotellets Marmorborde, og over disse flød ogsaa Lidkøbet — som Regel Champagne.

Det fortættet, at naar de lykkelige Købere sent paa Aftenen i overstadigt Humør steg ud paa Landstationerne, ventede Konerne dem i Angst og Spænding paa Perronen.

»Fik du Jord?« »Ja, vel saa.« »Aah, Gudskelov da!«

Rusen svandt! Baade Lidkøbenes Rus og Handelens Rus, og Tømmermændene indfandt sig. Faa, meget faa, blev vel-

havende, endsige rige; mange led følelige Tab, og ikke faa forarmedes fuldstændig.

Esbjergs første Aar som Købstad var karakteriserede af Bagslaget efter denne usunde Spekulationsperiode. Fallitter og Tvangsauktioner hørte til Dagens Orden. Det var den Periode, hvor man efter Fortællingen var saa fattig i Esbjerg, at man kun ejede een Hundredekroneseddel, som den, der skulde paa Forretningsrejse, fik med, men med Forpligtelse til kun at vise den frem og tage den med hjem igen!

Efter denne amerikanske Periode og dens Bagslag har Esbjerg egentlig gennemløbet en sund og rolig Udvikling. Ganske vist var Krigsaarene ret alvorlige for Byen, idet Eksporten blev flyttet til Aarhus, og Sejladsen paa Havnen blev standset. Men nogen Katastrofe blev det ikke, navnlig da Fiskeriet i de Aar og Aarene efter hjemførte meget betydelige Indtægter.

Indbyggerantallet er steget jævnt hurtigt og nærmer sig nu de 30,000.

Esbjerg er i Dag en stor, moderne Provinsby og har de samme kommunale Institutioner, Gasværk, Vandværk, Elektricitetsværk, Badeanstalt, Raadhus, Brandstation, Skole, De gamles Hjem, Sygehus m. m. m. som de ældre Byer. Men alle disse Institutioner og hele Gadenettet er skaffet til Veje, hovedsagelig i de sidste 35—40 Aar, siden Esbjerg blev selvstændig Kommune, medens de ældre Byer har haft Hundreder af Aar til at udvikle sig. Det har været en økonomisk Kraftanspændelse for Befolkningen i Esbjerg og har naturligvis ikke kunnet gennemføres, uden at Byen har maattet stifte en ret stor Gæld.

Men det er alligevel som det Sammenhold, der præger Pionererne og Pionertiden i Esbjerg, ikke er helt uddød endnu, og dette har baaret over adskillige Vanskeligheder.

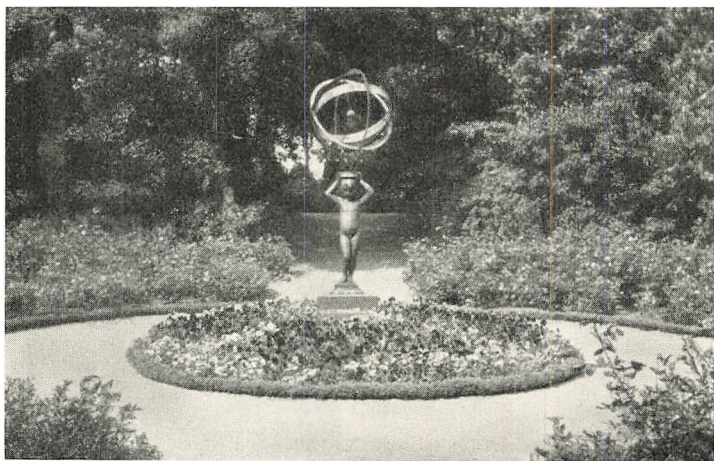
Af Mænd, der særligt har været med til at præge Esbjergs Udvikling, navnlig hvad Næringslivet angaar, er der Grund til at nævne afdøde Konsul *P. Breinholt*, der var Chef for D. F. D. S., og Konsul *D. Lauritzen*, der har sat en Mængde Virksomheder i Gang i Esbjerg og endnu bevarer Forbindelse med Esbjerg ved at have hele sin store Flaade indregistreret i Esbjerg. Fra den nyere Tid kan nævnes Landstingsmand,

Nyere Bebyggelse.

Konsul *Villemoes*, hvis Initiativ spores i en Række Virksomheder i Esbjerg.

— — —
Og saa ligger da Esbjerg i Dag som en moderne, ung By — lidt ufærdig endnu maaske, selv i Hovedgaderne findes ubegygede Pladser, og Bygningerne afløser hinanden i alle Stilarter og ren Stilløshed. Lave beskedne Huse fra Esbjergs første Tid findes Side om Side med høje moderne Karreer.

Byparken med Solur.

Livlige og moderne Fun-
kishuse er Genbo til so-
lid Borgerlighed.

Men denne Ungdom,
denne Ufærdighed, hvori
man aner nye Udvik-
lingsmuligheder, er Es-
bjergs særlige Charme
blandt de danske Pro-
vinsbyer. Den ejer hver-
ken de gamle Provins-
byers historiske Pati-
na, deres Krinkelkroges
stemningsfulde Skønhed
eller deres morsomme
Bindingsværkshuse langs
toppede Brosten. — By-
ens ældste Hus er fra
1869 — men Esbjerg er
det moderne Danmark,
i sig selv et smukt Bevis
paa, hvad den danske
Nation har evnet i de
sidste 60 Aar.

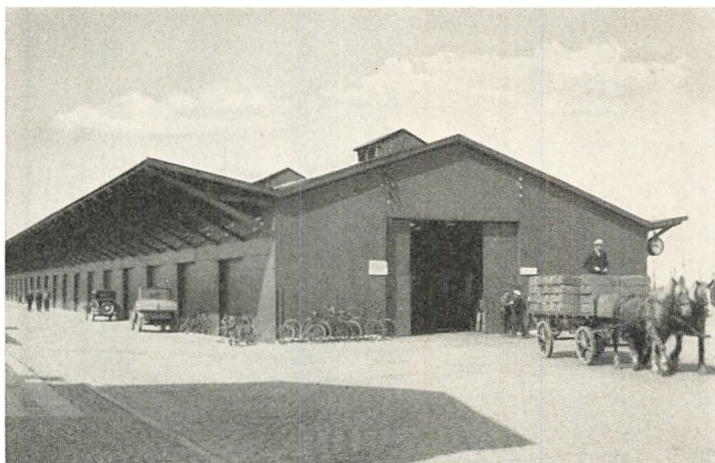

Mindesmærke for Fisker Jens Væver.

Blot en flygtig Vandring gennem Byens Hovedgader og ned til Havneanlægene vil bekræfte det.

Til Havnen naar vi over Torvet, der domineres af den store Rytterstatue af Christian IX («Til Ære for Byens Grundlægger rejste Borgere i Esbjerg dette Minde»), og gennem Anlæget, Byparken, der ligger paa en Sydskraaning ned mod Havnen og er et smukt Stykke Plantningsarbejde. I den vestlige Del staar Esbjergs Vartegn (et imponant Vandtaarn, der syner langt væk). Endvidere findes i Anlæget en Buste af Jens Væver, Snurrevaaddets Opfinder (rejst af danske Fiskere 1918) og et smukt Solur (en Statuette, Solvejg med Indskrift: »Solvejg med sit Smil os her fortæller, at hun kun de lyse Timer tæller«).

Fra Anlæget kommer man ned til Østre Forhavn og faar her et Indtryk af, hvor store Virksomheder der er baseret paa Esbjerg Havn.

Auktionshallen.

Til venstre er Smør- og Ægpakkeriet og lige for D. F. D. S. Kontor- og Lagerbygninger, Statens Eksportslagteri m. m. Langs Østre Forhavns Kaj naar man hen til Englandskajen, hvor D. F. D. S. Eksportdampere ligger og indlader Landbrugsprodukter, og hvorfra de store Passagerruter til Udlandet udgaar.

Vi følger Englandskajen og kommer hen til Dokporten, Indløbet til Dokhavnen, den ældste Del af Havnen. Dokhavnen er omgivet af store Kullagre, hvorfra Kranerne rejser deres Staalbygninger højt i Luften, Korn- og Foderstoffirmaers Lagerbygninger og den store Valsemølle. Bag disse tegner Toldbodens lidt forfinede Linier sig — og højt oppe paa en Skraaning den massive Havneadministrationsbygning.

Vi passerer igennem den næstældste Fiskerihavn, langs hvis ene Side Statens store Bedding findes. I Nærheden heraf finder vi Eksportstaldene, hvor Esbjerg Eksportmarked holdes. Staldene har Plads til 3000 Kreaturer.

Længere vestpaa har vi den nye Trafikhavn, der er udbygget til 8,8 Meter. Paa den brede Kajplads ligger nye Kulpladser, Oliemøllen og store Korn- og Foderstofsiloer.

I umiddelbar Fortsættelse ligger den nye Fiskerihavn. I den har ca. 500 Fiskekuttere deres Basis. Her er ogsaa indrettet en særlig Fiskeribanegaard, og hele det tilgrænsende Areal er opfyldt af den Fiskeauktionshal, hvor Fisken af-

Vognsbøl Park.

sættes, Fiskeripakkerier, Fryserier, Isværker, Røgerier og Konservesfabrik.

Fra den nye Havn naar vi ud til Varde Landevej. Ved den ligger til venstre *Arbejderhøjskolen* (stiftet af afdøde Redaktør Sundbo), Idrætsparken og til højre De gamles Hjem, der efterhaanden har udviklet sig til en hel Bydel.

Og dermed er vi ude ved de kommunale Plantager og Anlæg, der som et bredt Bælte omgiver Esbjerg.

Til venstre for Landevejen, lige ved Arbejderhøjskolen, ligger Strandskoven (ca. 20 Tdr. Land), og gennem et beplantet Bælte kommer man fra denne over i Nørreskoven (ca. 100 Tdr. Land). Ved Indgangen er rejst en Mindesten for afdøde Doktor Bruun — Esbjergs første Læge — og en af Plantningssagens Forkæmpere paa disse Egne. Plantagen er baade afvekslende og smuk. I den nordlige Udkant ligger Vidskuehøjene, hvorfra der er en storslaaet Udsigt. Over for Nørreskoven ligger Spangsberg Sanatorium og i Nærheden heraf en Mindesten for afdøde Landstingsmand Gregersen. Fra Nørreskovens Indgang strækker sig bag om Vandværket et smukt Parkanlæg. En sur Mose er her forvandlet til en beplantet Idyl med Søer og Dyrepark. Gennem dette Parkanlæg naar man over i den store Vognsbøl Plantage, der fortættes som et Skovbælte i en stor Bue rundt om Byen.

Disse Anlæg og Plantager er Esbjergs Stolthed. Ved maal-

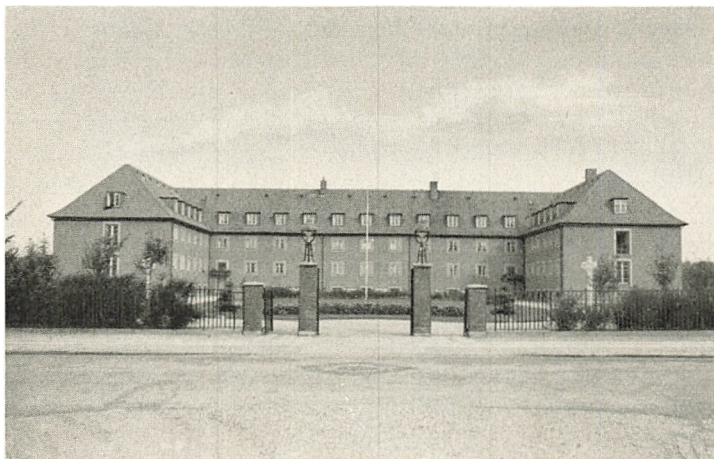

Ved Kreaturesportmarkedet.

bevidst Arbejde er den magre vestjyske Natur forvandlet til en smilende Idyl. — — —

Vedtagelsen af Loven om Anlæg af en Havn ved Esbjerg var Indledningen til en Havns og en Bys Opblomstring, som søgt skildret ovenfor. Men det, der skete, var i Virkeligheden mere. Det var en skelsættende Begivenhed i dansk Erhvervsliv. Loven var et lykkeligt Greb — en Foregriben af Chancer og Begivenheder, som ingen kunde have Anelse om. Derfor Haanen og Mistilliden hos dem, der bekæmpede Anlægget, og den iøjnefaldende Forsagthed hos dem, der var Lovens ivrigste Forsvarere. Og var det gaaet, som man i Almindelighed ventede, havde Forholdene udviklet sig normalt for det danske Landbrug, saa var Esbjerg Havn aldrig blevet andet end en pæn stor Provinshavn — men den blev noget andet og mere.

Da det danske Landbrug, tvunget af Nødvendigheden, maatte gaa over til en ny Driftsform og oparbejde en Eksport af forædlede Landbrugsprodukter, da laa Esbjerg Havn rede og skabte de Muligheder for en hurtig og direkte Forbindelse med det engelske Marked, som mere end noget andet bidrog til, at Danmark erobrede dette Marked og siden har kunnet fastholde det. En helt ny Epoke i dansk Erhvervsliv blev dermed indvarslet, og Esbjerg voksede sig stor og stærk sammen med det danske Landbrug.

De gamles Hjem i Esbjerg.

Hertil kom saa en væsentlig Faktor for Byens Udvikling, at det danske Fiskeri i Esbjerg fandt en bekvem Basis for Vesterhavsfiskeriet og en fortræffelig Eksportplads. Den Udvikling, der derefter fandt Sted paa dette Omraade, er ikke mindre beundringsværdig.

Vesterhavet — helt ud til Doggerbank og helt op under Island, er blevet Esbjergs Opland, og i Tilslutning til dette store søgaaende Fiskeri opvoksede en Række betydende Virksomheder.

Og hvor der er Foretagsomhed og Bevægelse, dør søger Handelen til. Esbjergs Havn blev en Importhavn, Esbjerg en Handelsplads, først i det smaa; men senere tog Udviklingen mere Fart, og da Sønderjyllands Genforening skabte Havnen et nyt stort Bagland til Importen, har Udviklingen taget stærk Fart.

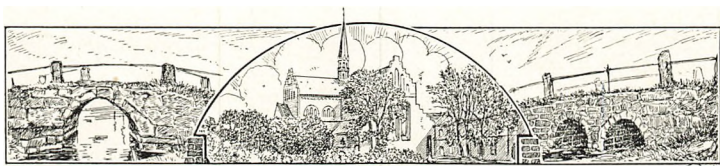
— — —

Et Eventyr har man kaldt Esbjergs Historie. Aah — ja! Hvis man ved et Eventyr forstaar en Fortælling om Slid, Fattigdom og Nøjsomhed — en Skildring af Flid, Dygtighed og sejt Vilje — saa er Historien om Esbjerg et Eventyr. Men ellers ikke. Esbjerg er ingen Guldgraverby med Chancerne gemt en Tomme under Sandlaget. Hver Fordel, hver Smule Fortjeneste har Befolkningen maattet fravriste en karrig Jord og en barsk Natur.

Der har vel ogsaa været Perioder i Esbjergs Historie, hvor man har forsøgt at lege Aladdins Eventyr — hvor man, for Alvor, troede, at Eventyret om Esbjerg, var Eventyret om Appelsiner, der faldt i den heldiges Turban. Men hvad enten Appelsinerne nu hed »Heldige Grundspekulanter« eller »Knippelfine Fiskeriaktieselskaber«, saa endte det altid med, at Aladdin vaagnede op med værkende Hoved og tomme Lommer.

Disse forsrørne Træk i Esbjergs Historie skal ikke skjules ; men det skal samtidig siges, at den rigtige Historie, det er den, der blev skrevet af Arbejdets Mænd — af de flittige, de taalmodige og de sejge Borgere — de, der holdt ud og holdt ud og derfor ogsaa til Slut høstede Lønnen for deres Arbejde. .

GEEST OG MARSK MELLEM KONGEAA OG VIDAA

Af CLAUS ESKILDSEN

FRA Haderslev til Ribe Kammersluse, fra Genner til Ballum Sluse, fra Aabenraa til Højer Sluse er der kun en Vejtlængde af lidt over 50 Kilometer; men disse korte Strækninger tværs over Sønderjylland giver en kort Sammenfatning af alt det, dansk Landskab har at byde paa. Bilisten starter ved Aabenraa med Udsigt ud over den blaa *Fjord*, kører gennem det toppede og livlige *Morænelandskab*, med Udsigten spærret af levende Hegn og gamle Bøgeskove, Intet andet Steds i Danmark kan man som paa disse »Tvær-snit« gennem det smalle Sønderjylland i saa kort en Tid faa et Helhedsindtryk af den danske Naturs skiftende Rigdom, intet andet Sted faar man et saa *fyldigt* Indtryk, idet Marsk og Vadehav som tredie Bælte her slutter sig til Morænen og Smeltevandssletten, der kendes fra andre Egne.

Vi bliver paa disse korte Vejstrækninger tværs over Sønderjylland tydeligt mindet om en Kendsgerning, *der ofte overses*: Danmark er ikke »Bøgens Fædreland, en dejlig Have med Bøgehegn, hvor Nattergale bor«, som vore Digtere priste det for 100 Aar siden. *Dette* Danmark er kun den spinkle Melodi uden den ledsagende anden Stemme, som først giver den fyldige Akkord. Du kender kun *een* Side af Danmark, naar du holder dig til den lune Østside; du aner intet om dansk Naturs rige Skønhed, om de mange forskellige Strengte i det danske Folkesind, inden du véd og ved Selvsyn indlever dig i, at *Danmark*, det er ogsaa de brede Sletter i Sollysets Sommerpragt, de alvorstunge, lyngklædte Bakkeøer, de stille glidende Aaer midt i de brede Enge, de

Ballum Sluse.

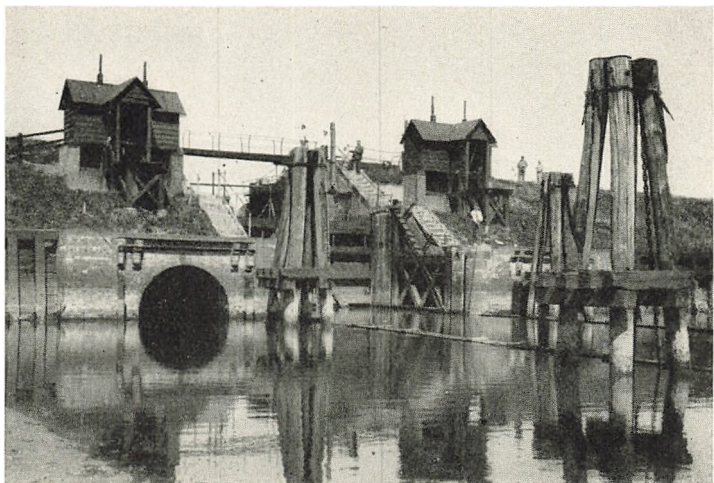
HADERSLEV ANTS MUSEUM FOT.

barske Klitter ved den stormpiskede Strand. Og du skal vide, at til Danmark hører ogsaa Havets yngste Søn *Marsken* og dens Moder *Vadehavet*, der dagligt undfanger den nye Jord, som vore Efterkommere skal bebygge.

Skridt for Skridt har man, som vor Digtning og vor Malerkunst viser, *opdaget* de forskellige Sider af dansk Naturs Rigdom: den blaa Østersøs Ynde og det barske Vesterhavs Vælde, Øernes og den jydsk Østkysts Idyl, Hedebakkernes Alvor, Aernes Mildhed. De store, ensformige Sletters Skønhed, Marskens grønne Pragt og Vadehavets Skabelsesvidundere er endnu for største Delen uopdagede.

Det er derfor en Opdagelsesrejse, vi nu skal ud paa, og Underne bliver større og større, jo længere vi kommer vestpaa. Det *Omraade*, der i det følgende skal lukkes op, er let at afgrænse. Det naar fra Endemorænen i Øst til Vadehavet i Vest, fra Kongeaaen i Nord til Vidaaen i Syd.

Og dette sønderjydske Sletteland har en meget naturlig *Inddeling*, tydeligt afmærket ved Landskabsskel, der gaar i Retning Syd—Nord. Fra Endemorænen i Øst, der omtrent følges af Jernvejen Vamdrup—Padborg, naar »*Geesten*« tæt ud eller helt ud til Havet i Vest. Langs op med Havet ligger *Marsken*, og uden for Marskens Diger har vi *Vadehavet*.

Højer Sluse.

A. MARTINSEN FOT.

I. GEESTEN

Den selvbevidste Marskbonde kender kun to Slags Jord: Marsk og Geest. Alt det, der ligger uden for den fede Marsklægs Omraade, er for ham »Geest«. I bredere Omdømme betegnes Marskens nærmeste Nabo, den sandede Smeltevandslette, som Geest. Navnet stammer vistnok fra det Neder- tyske og betyder saa meget som tør.

Geologerne har valgt et uheldigt Navn til Betegnelse af Geestsletterne mellem Moræne og Marsk, idet de kalder dem *Hedesletter*. Folk, der ikke ved Besked, tvinges derved til at tænke paa lyngklædte Sletter og brun Aljord; men Turisten vil forgæves søge efter udstrakte Hedearealer i Nord- slesvig, saadan som de ledsager ham op langs den nørre- jyske Vestkyst og i det midtnørrejyske Landskab. Den nordslesvigske Hede har i Løbet af det sidste Aarhundrede maattet vige for sejge Bønders Pløjemarkers og provinsielle Plantagers snorlige Naaletræsækker.

Geologien, Nøglevidenskaben for al Landskabsbetragtning, forklarer os de forskellige Landskabsformer, som vi finder i vort Omraade: den flade Smeltevandsslette, de rolige Bakke- øer, de brede Aadale, de kuplede Indsande.

Da den store Indlandsis for sidste Gang rykkede frem, havde den ikke de tidligere Istiders Kraft. De danske Øer

Klitter (Indsande) i Stenbæk Hede.

H. A. M. FOT.

og Østjylland dækkedes af den, men den foregaaende Istids Moræner Vest derfor forblev frie. Og dog gav denne sidste Istid ogsaa disse Egne deres nuværende Præg. Østkysten beholdt den fede Moræneler og hældte Spildesandet mod Vest. Ud fra Isranden strømmede vældige *Smeltevande* og søgte Vej vestpaa. De medførte Grus og Sand, der efterhaan-

Klitter i Stenbæk Hede.

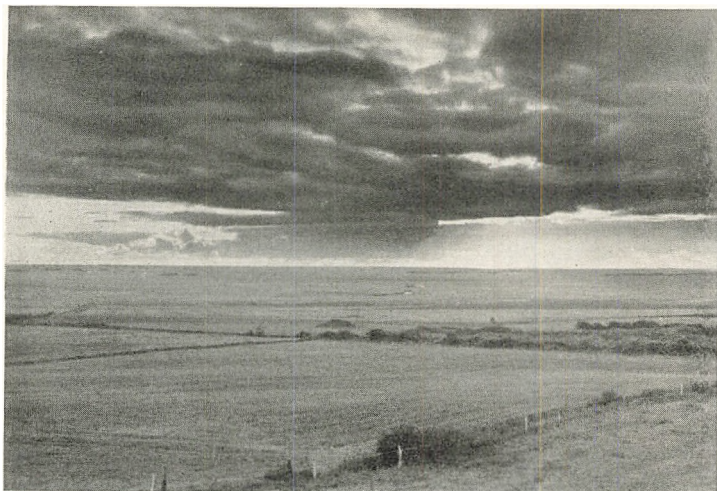
H. A. M. FOT.

I Eugen ved Brede Aa.

A. MARTINSEN FOT.

Udsigt fra Vongshøj.

HADERSLEV AMTS MUSÆUM FOT.

den sank til Bunds, det grovere *Grus* længst østpaa, det finere *Sand* længere vestpaa. De største Bræpore fandtes i Fortsættelse af Fjordenes Tunneldale. Derfor har vi i Dag ud for Haderslev Fjord det store Grusværk ved Vojens, ud for Aabenraa Fjord Grusværket ved Rødekro, ud for Flensborg Fjord Grusværket ved Nørre Smedeby. Derfor er Jordbunden tæt uden for Endemorænen stærkt gruset, helt ude ved Marsken derimod stenfri.

Dette stenfri, lette, fine, bløde Sand var et kærkomment Legetøj for Vandets Broder, Vinden. Den drev sit Spil med det, pustede det hen foran sig og morede sig med at lave morsomme Driver, som Menneskene kalder *Klitter*. De fleste er tilbøjelige til at tro, at saadanne Klitter kun findes ude ved Vesterhavet. Nej, de kan ogsaa i smukke Former ses mange Steder paa den sandede Geest; man plejer saa at kalde dem *Indsande*, i daglig Tale »Sandpolde«. Naar man ad Landevejen kører fra Ribe til Tønder, ser man dem ved Brøns og ved Sølsted. Smukkere er Klitterne lige op ad Landsbyen Arrild Nord for Løgumkloster; men det mest storslaæede Klitlandskab finder man dog ved Stensbæk Nord for Arnum. Lettere at komme til og derfor bedst kendt er Frøslev Polde Vest for Bov, lidt Syd for Faarhus Jernbanestation, altsaa paafaldende nær inde paa Moræneranden.

Bro over Gejl Aa ved Bommerlund.

A. MARTINSEN FOT.

Men op over Smeltevandene, der stadig søgte sig nye Veje vestpaa, ragede de højeste Partier af Morænelandskabet fra den foregaaende Istid. Disse *Bakkeøer*, som Geologerne kalder dem, ligger endnu i Dag som lermuldede Øer i det vide Slettehav. Engang var de lige saa unge, friske, toppede, livlige, som Østkystens Bakker er det i Dag; men hundrede Aartusinders Regn og Blæst har afslebet dem, jævnet Højene og udfyldt Dalene. De har med Alderen faaet det rolige, alvorlige, ærværdige Præg, der kendetegner dem. Mange hæver sig saa lidt op over Sletten, at den fremmede spotter, naar man kalder dem »Bakker«, andre er endnu ret statelige at se paa; men fælles for alle er de store, rolige Linier, som den fremmede, naar han har levet sig ind i Egnen, kommer til at elske saa højt, at Østkystens livlige Bakker direkte kan irritere ham.

Det ligger i Sagens Natur, at *Udsynet* fra disse Bakker er storslaaet vid. H. V. Clausen, vor bedste Kender af det genvundne Land, har kaldt *Jejsing Banke* den smukkeste Plet, han kender i Sønderjylland, og den vidtberejste Skønhedsforsker Achton Friis siger om *Vongshøj*: »Løgumbjerg er et af de herligste Steder, jeg kender, langt skønnere og mægtigere, mere storladent end Østlandets berømte »Udsigter«.

Gammel Bro ved Terkelsbol.

HADERSLEV AMTS MUSEUM FOT.

Man behøver dog ikke at kravle op paa de høje Bakker for at opdage *Geestens Skønhed*. De brede Sletter, den uendelig vide Horisont, den høje Himmel, de storslaaede Skydannelser, Solop- og Nedgange, som man ellers kun kan opleve dem ude paa det frie Hav, denne Akkord af Storhed, Frihed og Uendelighed er en Skønhedsaabenbaring af egen Art. Den melder sig ikke saa umiddelbart og næsten paatrængende, som de berømte idylliske Egnes; den aabner sig langsomt og kysk for den, der finder ind til dens Dybde og Rigdom. *Geestens Børn* ser den næppe bevidst; men de føler den instinktivt. Det er en kendt Sag, at en Østbo lettere kan leve sig ind i Vestslettens horisontvide Skønhed, end at en Vestbo kan komme til at aande frit mellem Skov og Bakker og levende Hegn.

Og *Engenes grønne Baand*! *Geestens Børn* længes i det fjerne mere efter Engene end *Morænenes Børn* efter Bøgeskovene, Engene med deres grønne Græstæppe og brogede Blomstervrimmel og med jublende Lærketriller i Luften! — Stands engang ved en af de talrige *Aaer*, der langsomt snor sig vestpaa i de brede, gamle Urstrømdale: Ribe Aa, Rejsby Aa, Brøns Aa, Bredeaa og Vidaaen med alle dens Tilløb: Arnaa, Hvirlaa, Grønaa og Sønderaa! Glem heller ikke at

agte paa de mange, smukke, gamle *Broer*, der er spændt over Aaerne! Billederne viser et Par af dem.

Naar vi nu paa de følgende Sider begiver os ud paa Opdagelsesrejse i den ukendte og miskendte Geest, skal der regnes med Cykler eller Bil som Befordringsmiddel. I Rækkefølgen fra Nord til Syd nævnes der nogle Ruter, først Øst—Vest-Ruter, derefter Nord—Syd-Ruter.

Haderslev—Vojens—Gram—Ribe.

Vejens første Del over Hammelev og Styding fører os gennem Morænelandskabet og skal derfor ikke omtales her. I den driftige Stationsby *Vojens* lægger vi Mærke til den hvidkalkede Kirke, den første Kirkebygning, der efter Genforeningen opførtes i Sønderjylland, indviet i 1925.

»*Gram* ligger som en Oase i Ørkenen«, stod der at læse i en tysk Skolebog, hvis Forfatter aabenbart ikke har været en Ynder af den tørre Geest. Rigtigt er det, at *Gram* er en lille Østkyst-Idyl midt ude paa Vestsletten og derfor har stort Turistbesøg. I *Gramby* drejer vi af nordpaa op over en Bakkekam og standser foran *Gram Slotskro* for at besøge det gamle Slot og den dejlige Slotspark.

Gram Slot genspejler i sin ældste Historie de mange Kampe i det omstridte Land. Oprindeligt hørte Gaarden til Kongens Krongods, men blev som alt Konunglef i 1313 afstaaet til den slesvigske Hertug. Paa Tørring ved Haderslev og paa *Gram* sad i Slutningen af samme Aarhundrede den mægtige Limbæk-Slægt, der hvad Jordegods og Magt angaar ikke er blevet overgaaet af nogen senere sønderjydsk Landdrot, Hertugerne paa Augustenborg indbefattet. Efter at *Gram* havde været i flere holstenske Adelsslægters Eje, blev det i 1664 solgt til Rigets Feltherre Hans Schack og hørte nu i 100 Aar sammen med Schackenborg. 1760 skiltes *Gram* tilige med de sjællandske Gaarde Giesegaard, Juellund o. a. som et særligt Stamhus ud fra de Schackenborgske Godser. Den grevelige Schackske Linie paa *Gram* uddøde 1821 paa Mandssiden, og Slot og Gods kom gennem Arv paa Spindesiden til en Linie af Slægten Brockenhuus, der fra nu af kaldte sig Brockenhuus-Schack. Slottet ejes og beboes nu af Greve, Kammerherre Ad. Ludvig Brockenhuus-Schack.

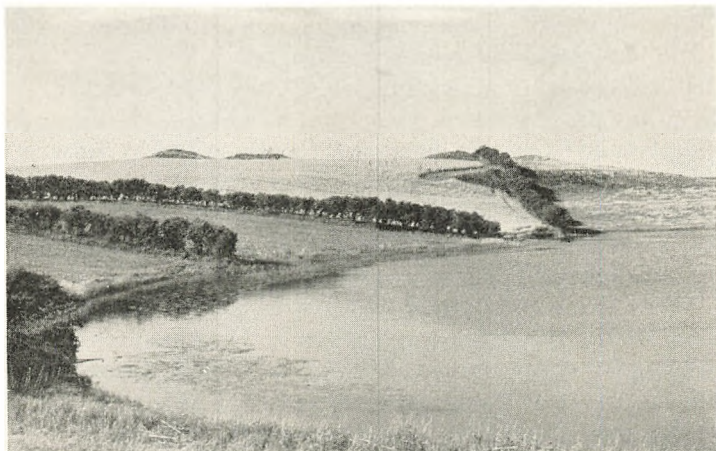

Gram Slot. GRAMBY BOGHANDEL, JENS HANSEN FOT.

Den trefløjede *Slotsbygning* ligger meget smukt omgivet af Slotssøen og statelige Voldgrave. Fra første Halvdel af det 16. Aarhundrede stammer den lavere Østfløj. Feltmarskal Hans Schack byggede omkring 1670 den nuværende Hovedfløj. 100 Aar senere opførtes Vestfløjen, og hele Slottet fik dermed i det ydre og indre det nuværende Udseende. Foran Slottet vajer med Kongens særlige Tilladelse et stort Splitflag, det samme, der før 1864 paa dette Sted viste de danske Farver. I sin Samling af værdifuldt Slotsinventar opbevarer Greven som kærester Stykke Valgurnen for Gram Slotskommune fra Afstemningsdagen den 10. Februar 1920, en af de helt faa Valgurner, der ved Tømningen viste sig at indeholde lutter danske »Ja!«.

Gram Slotspark med smukke Alleer og sjældne Blomsterkulturer er tilgængelige for fremmede.

Lidt Nord for Slottet ligger *Gram Teglværk*, der hvert Aar besøges af mange Geologer. Det ejendommelige blaa Ler er nemlig Glimmerler, der stammer fra Brunkulstiden, som gik forud for Istiderne. Glimmerleret er en Havaflejring, og der findes her ved Siden af morsomme Snegle og Muslinger, ogsaa Forsteninger af Hval- og Sælhundeknogler og velbevarede Tænder og Knogler af Kæmpehajer. Disse sidste interessante Fund er dog nu sjældne, fordi man i de senere Aar ikke graver saa dybt ned som tidligere.

Vedsted Gravhøje.

H. A. M. FOT.

Haderslev—Tønder.

Fra Haderslev til Tønder er der 60 Kilometer, og den Bilist, der ikke holder af »kedelige« Veje, bør ikke vælge denne Rute, men tage Vejen Haderslev—Aabenraa—Tønder, der kun er nogle faa Kilometer længere. Hvis nogen derimod ønsker at se det typiske tørre Geestlandskab, let sandede Smeltevandssletter skiftende med blidt bølgende Bakkeøer, og ønsker at faa et Indtryk af Geestens tynde Beboelse, da kan han passende vælge denne lige Vej, der undgaar at berøre de større Geestbyer.

Ved *Vedsted* naar man Endemorænen. De livlige Bakker, de levende Hegn og de idylliske Skovpartier hører op, og som ved et Trylleslag aabner sig foran den flade og bare Egn. Lidt Syd for den slagne Vej ligger i største Ensomhed Vedsted Kirke. Endemorænen staar her ved Vedsted overmaade tydelig og giver, særlig naar man kommer vestfra, et klart Indtryk af, hvor vidt den mægtige Indlandsis skød sig frem, og hvor skarpt den prægede Egnen baade ved sine Morænebakker og ved sit Smeltesand. *Pothøj*, omtrent en Kilometer Syd for Vedsted Kirke (84 m høj), danner Afslutningen af et imponerende Endemorænedrag. Et storslaaet Udsyn møder én heroppe: gennem Hoptrupdalen ud over Bæltet til Fyn, over Morænelandskabet til Skamlingsbanke, over Hedesletter og Bakkeøer til Skovene ved Jels, til Ribe Domkirke, til

Bakkerne mellem Branderup og Toftlund, til Tinglev Kirke.

En særlig Karakter faar Endemorænen i Vedsted Sogn ved en enestaaende Rigdom af Oldtidsmindesmærker fra Sten- og Bronzealderen. I et Antal af henved 200 ligger de enkeltvis og i Grupper, især samlet omkring et Par Smaasøer og højt oppe paa Bakketoppene. Flere af disse Høje og Højgrupper hører til de største og smukkeste i Danmark, saaledes en Jættestue ved Holmshus og samme Sted Sønderjyllands største Langdysse, 125 Meter lang.

Hvor Vejen fra *Bedsted* støder op til Landevejen, standses vi af en fin Mindesten for Maleren J. Th. Lundbye, der her dræbtes af et Vaadeskud den 26. April 1848. Hans Moder blev senere efter Ønske begravet ved hans Side paa *Bedsted Kirkegaard*. Gravstenen over Mor og Søn er let at finde ved Kirken.

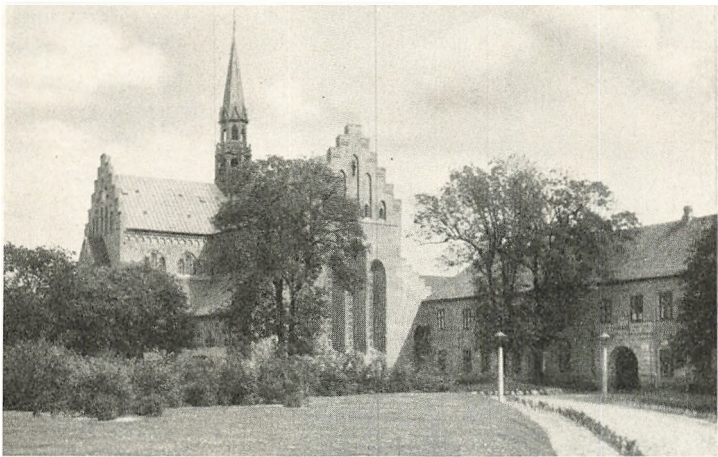
Efter en Række af nye Husmandshjem med lysende hvide Mure og røde Tage passerer vi ved Arnaa det gamle *Solvig*, nu i Grev Schacks Eje. Her sad i Slutningen af det 14. Aarhundrede Peter Eriksen Sappi, en Sønnesøn af Kong Abel, altsaa en direkte Ætling af Kong Valdemar Sejr, og senere boede her Tyge Brahes Søster Sofie, gift med den kendte Guldmager Erik Lange paa Engelsholm. Af de Borge og Slotte, der i Tidens Løb har været rejst her, er der nu ikke Sten paa Sten tilbage; men ved Aaen ses endnu det ældste Voldsted med de gamle Egetræspæle rammet dybt ned i Jorden.

Fra Bakkekammen lige efter *Solvig* øjner vi det nære *Tønder*, der skal omtales senere.

Aabenraa—Løgumkloster—Ballum—Visby—Hjerpsted.

Naar *Tønder* kalder sig Marskens Hovedstad, vil muligvis baade Højer og Ribe protestere. Naar vi kalder det lille *Løgumkloster* (ca. 1500 Indbyggere) Geestens Hovedstad, rejser der sig næppe Protester. Rødding og Gram regner sig begge ikke helt til Geesten, og det driftige *Toftlund* gør heller næppe Indvendinger.

Fra hvilket Verdenshjørne man end nærmer sig *Løgumkloster*, ses milevidt ude først Kirkens Spir, derefter det høje Kirketag, og kommer man nærmere ind paa Byen og ser de lave Hustage gruppere sig omkring den høje Kirke, kan man

Løgumkloster Kirke, set fra Vest. I Forgrunden »Slottet«. A. MARTINSEN FOT.

ikke undgaa at tænke paa Billedet af Hønen, der samler sine Kyllinger omkring sig. Billedet er rammende nok, thi Klostret er Byens Mor. Da Munkene i 1173 flyttede fra Seem til Løgum, fandtes der paa dette Sted kun Ensomhed, Sump og Urskov. Sumpen blev forvandlet til frodige Enge og brugelige Marker, Urskoven lysnedes ved Øksebug, og efterhaanden opstod uden for Klostrets Mure den lille idylliske Flække, der efter Klostrets Nedlæggelse førte dets Navn videre: Løgumkloster, i daglig Tale altid kun kaldt Kloster.

De fromme Munke havde i den første Tid megen Modgang paa deres »Locus dei« (Guds Sted). Kvægest og flere større Ildebrande hjemsøgte dem, og i de første to Aarhundreder maatte de ogsaa lide under Fejder og langvarige Trætter, der paaførtes dem af stridbare Herremænd. Men medens Slægt fulgte efter Slægt paa Adels Borge, samlede Klostret sig i Tidens Løb store Midler, der benyttedes til Jordkøb, og Løgum Kloster blev med Tiden Sønderjyllands næststørste Grundejer og et af Danmarks rigeste Herreklostre. Løgumkloster var et *rigt* Kloster, og det var et *anset* Kloster, hvor Herremænd og Bisper søgte deres sidste Hvilested, hvor flere fremmede Fyrster lod læse Sjælemesse for sig. Løgumkloster var endvidere et *dansk* Kloster i det omstridte Land og et vestslesvigsk *Kulturcentrum*, hvis Indflydelse vistnok kan mærkes endnu i Dag. Naar der med den storladne Kloster-

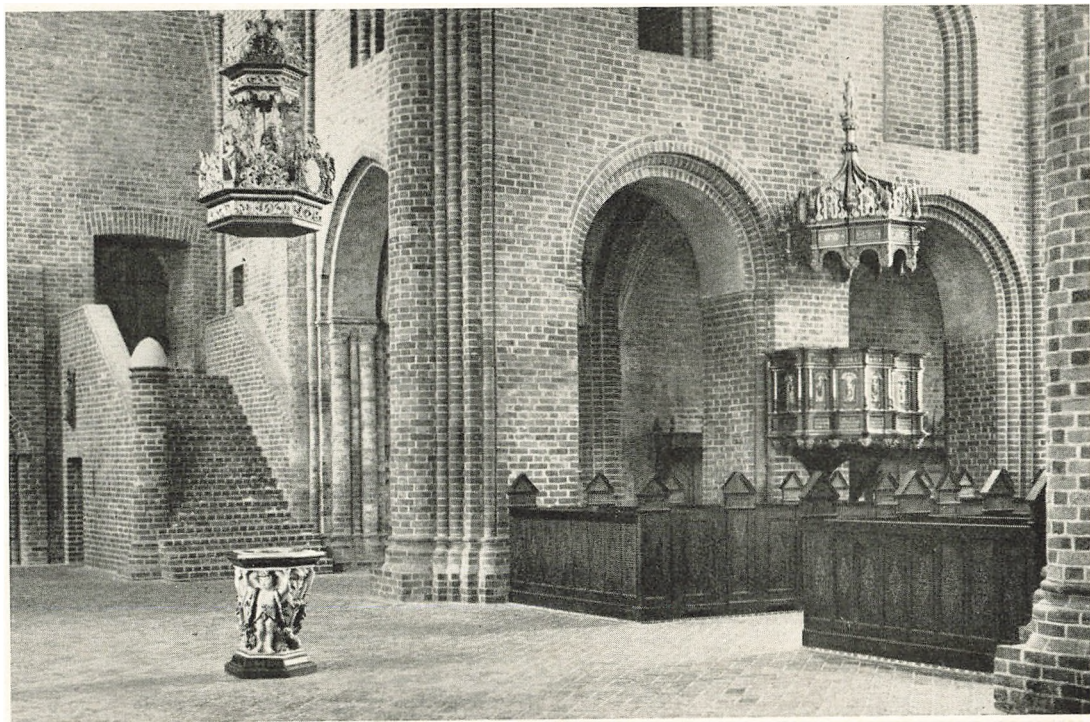
Logumkloster Kirke, Østgavl og Portalbygning.

kirke som Midtpunkt her i Vestslesvig findes en af Landets største og smukkeste Grupper af Teglstenskirker, naar man næppe andre Steder finder saa mange stilrene og stilsikre Teglstensbøndergaarde som her i Vestslesvig, saa kan dette vist føres tilbage til »Teglstenens Missionærer«, Cistercienserne i Løgum.

Med Reformationens Indførelse var Klosters Dage talte, men det sækulariseredes først efter den sidste Abbeds Død i 1548. Jordegodset var saa stort, at det forblev sammen som et

særligt Amt, der bestod helt til 1864. Amtet tilfaldt ved den sidste Deling i 1581 den Gottorpske Hertug, og Hertugen opførte 1614 paa den gamle Klostergrund en statelig Renaissancebygning som Amtmandsbolig. Foran denne Bygning, der i daglig Tale endnu kaldes »e Slot« og tjener som Retsbygning, standser Bilisten, der vil besøge Kirken. I Portgennemkørslen minder en Tavle om, at det var paa dette fredelige Sted, at Salmedigteren H. A. Brorson i 1718—21 genfandt Kræfter og sjælelig Ligevægt, da han færdedes her som Huslærer. — »Thi Roserne vokser i Dale!«

Ved Ankomsten til Kirken bliver man straks grebet af Vestportalens imponerende store, friske og klare Linier, og den besøgende vil naturligt først tage en Rundgang omkring Kirken, inden han begiver sig ind i Rummet. De to Gavle virker hver for sig overvældende i deres Kraft og Skønhed, og deres store Forskellighed giver tillige allerede ved Betragtningen udefra en foreløbig Fortælling om denne Kirkes Tilblivelse. Den store *Vestgavl* med de tre mægtige, spidsbuede Vin-

1 Logumkloster Kirke.

A. MARTINSEN FOT.

duer er den yngste og er udpræget gotisk, vistnok fra c. 1300. *Østgavlen* derimod hører til Kirkens ældste Del, bygget i Overgangstiden mellem romansk og gotisk, omkring 1200. Østgavlens nederste tre Vinduer er lige store og rundbuede, de tre Vinduer i den øvre Etage har spidse Buer og danner en »Trefoldighedsgruppe« med højere Midtervindue. De stigende Gavlblændinger over dem fortsætter den himmelstræbende Lovsang i Sten. Hele Østgavlen er saaledes rigt nuanceret; men det hele er alligevel af Bygmesteren sammenfattet til en kraftig, rig, samstemmende Akkord.

Næsten lige saa imponerende er den ranke *Portalbygning* paa den nordre Korsarms Gavlside. En Rundbue fører ind til den aabne, ejendommelige Forhal med fire Nicher og seks Søjler, foroven afsluttet af en meget ejendommelig Hvælving. »Selv i Udlandet er det vanskeligt at paavise noget direkte Forbillede for denne Portalbygningsskønne, ejendommelige Rum«. (Trap.)

Rundgangen omkring Kirken giver tillige et Indtryk af en anden paafaldende Ejendommelighed ved Løgum Klosterkirke. Den er bygget i mindst to Byggeperioder, først Koret, Korsarmene og den østlige Del af Skibet, senere Skibets vestlige Del. Men det har ligget i den oprindelige Plan at fortsætte Arbejdet i en tredje Periode, der i Lighed med Cistercienserkirken i Sorø og andre danske og udenlandske Kirker af denne Orden skulde gøre Skibet saa langt, at det kunde danne den nordlige Afslutning af Fratergaarden. Fuldendelsen af Arbejdet har imidlertid aldrig fundet Sted. Derved er Løgum Kirke med sit korte Skib blevet den mest udprægede *Korskirke*, vi har i Norden, og paa Grund af sin Korthed kommer den til at virke særlig rank og høj.

Vi træder ind i det stille Kirkerum, helst henimod Aften, naar Natur og Mennesker begynder at tænke paa Hvile efter Dagens Larm og Travlhed. Indtrykket er overvældende. Det korte, høje Rum, de slanke, opadstræbende Piller, Søjlebunder og Buer, det enkle og dog saa storladne, den fint gennemtænkte Virkning af de simpleste Midler: Murstens Form og Farve, fremkalder umiddelbart hos den besøgende en ejendommelig sammensat Stemning af festlig Højtidelighed og varm Skønhedsglæde.

Vi orienterer os i Kirken og ser, at den bestaar af et højt

Midtskib og to lavere Sideskibe. I Tilslutning til Korsarme og Kor er der indrettet flere Kapeller, hvor Munkene kunde forrette deres Andagter. Tydeligere endnu end i det ydre røber Kirkens Indre sin Tilblivelse i mindst to Byggeperioder. Omtrent hvor Prædikestolen befinder sig, ser man i Syd-muren og tilsvarende lige overfor i Nordmuren en bred, uregelmæssig Fuge, og sammenligner man Vinduer og Blændinger paa begge Sider af denne, opdager man, at de er forskellig i Højde og Form. Den østlige, ældre Del er romansk præget, den vestlige Del gotisk præget. Vi lægger endvidere Mærke til den smukke *Trappe*, der fra Kirkens sydlige Korsarm fører op til Munkenes Sovesal. Trappen stammer i sin nuværende Form fra Restaureringen i 1924, men en saadan Trappe forefandtes oprindeligt og blev først fjernet 1844. Den var indtil dette Tidspunkt den eneste Tilgang til en Arrestcelle, som var indrettet i Klosters tidligere Skatkammer paa første Sal, saa Fangerne maatte føres gennem Kirken, hver Gang de skulde ud af eller ind i deres Celle!

Kirkens *Inventar* er delvis lige saa sjældent og fint som selve Kirken. *Altertavlen* hører ikke til Kirkens oprindelige Inventar og kommer heller ikke til sin fulde Virkning her. Den stammer fra Jerne Kirke ved Esbjerg, hvor man havde kasseret den. Lignende Fløjaltertavler er bevaret i flere af Egnens Landsbykirker, bl. a. i Ravsted Kirke. Meget mere interessant og værdifuld er Kirkens *Relikvieskab* i den nordre Kormur. Det er Kirkens ældste Altertavle, og da den stammer fra Tiden omkring 1300, er den tillige den ældste Fløjaltertavle i Danmark. Midtskabet er delt i 16 Rum, hvori Kirkens Relikvier har været opbevaret. Paa hver Fløj er der malet otte Apostle, Helgener og Helgeninder, svarende til de Relikvier, der opbevaredes i Rummene indenfor.

Lige overfor Relikvieskabet staar paa Korets Sydside et lige saa sjældent Stykke, der er det eneste af sin Art i Danmark: Kirkens *Prælatsstol*. Den er tredelt, thi den benyttedes af Præsten og hans to Diakoner til at hvile sig i under Guds-tjenesten. De to yderste Gavles Flader er udskaarne i et overmaade smukt Rankemønster. Den midterste Gavl var prydet af et smukt Maleri, der er genfremkaldt af Maler og Konservator Termansen.

Kirken blev gennemgribende restavreret i 1844—45; men

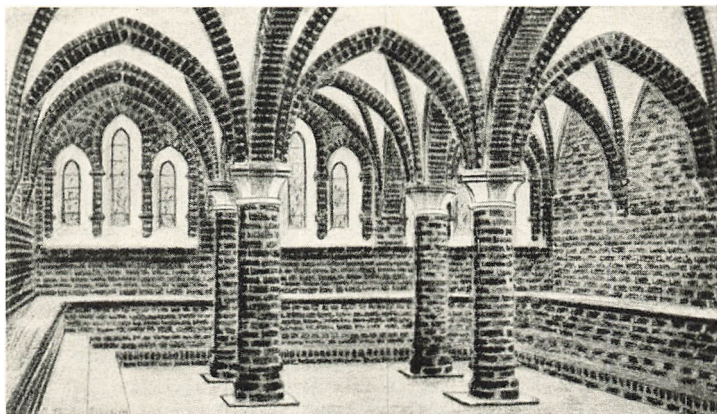
der vistes ved denne Lejlighed hverken den fornødne Pietet eller Smag. I Aaret før Verdenskrigen paabegyndtes en ny Restavrering. Arbejdet fortsattes af den danske Stat efter Genforeningen, ledet af Arkitekt Lønborg Jensen, og samtidig restavreredes og fornyedes Kirkens Inventar af Konservator N. Termansen. I Kongeparrets Nærværelse genindviedes Kirken den 11. Juli 1926.

Af selve *Klosterbygningen* er kun Størstedelen af Østfløjen bevaret, og Restavreringen af denne er endnu ikke ført til Ende. Alligevel viser en Gennemgang tydeligt, hvorledes de gamle Cistercienserklostre var indrettede. I Stueetagen findes følgende Rum i Rækkefølge fra Nord til Syd: Sakristi, Bibliotek, Kapitelsal, Trapperum og Portrum. Syd for dette fulgte, hvad Udgravninger har vist, den store Brødrehal, Munkenes Dagligstue, det eneste Rum, hvor der maatte tales højt, det eneste Rum, der kunde opvarmes. Under Udgravningerne overraskedes man ved at konstatere, at Munkene har anvendt en Slags Centralvarmeanlæg! Under Trappen findes Portnerrummet med en morsom Talesprække gennem Muren, og bag Portnerrummet, ind under Trappen, ligger et lille Rum uden Dagslys, Arrestcellen for genstridige Munke.

Af disse Rum er *Kapitelsalen* det smukkeste og uden Sidestykke i Danmark. Fire fritstaaende Søjler, muret af glaserede Tegl, bærer Hvælvingerne, og rundt ved Væggene findes murede Bænke, der benyttedes af Brødrene, naar de samledes i denne deres Festsal. Paa Gulvet ses et Par Ligsten, af hvilke den ene viser, at en Biskop her har fundet sit sidste Leje.

Ad Trappen med de udslidte Stentrin kommer man op til Munkenes store Sovesal. Mellem denne og Kirken laa to Rum, hvoraf det ene har været Klosters Skatkammer. En Dør fører ud til den Trappe, vi saa i Kirken. Munkene skulde jo ogsaa flere Gange hver Nat ned til deres Bedetimer i Kirken!

I 1913 foretog den tyske Arkitekt Eggeling Udgravninger, og Jorden fortalte tydeligt, hvorledes de nu fjernede Dele af Klostret har været indrettet. En Syd- og en Vestfløj har sluttet sig til den endnu bevarede Østfløj og har sammen med Kirken indfattet den stille Fratergaard. Kirken lukkede, som alle-

Kapitelsalen i Løgumkloster Kirke.

rede fremhævet, dog ikke helt Klostergaarden, og der maatte paa det aabne Sted tages en Mur til Hjælp. Klostergaarden havde en Svalegang, i hvis nordøstre Hjørne man fandt Ben af Munke, som her er blevet begravet uden Kiste, kun iført deres Kutte. I det sydøstre Hjørne af Gaarden konstaterede man Klosters Brønd.

Vest for denne egentlige Klosterbygning omslutede Avlsbygninger nok en Gaardsplads, saa det samlede Klosteranlæg engang naaede næsten helt ud til Byens nuværende Gade.

Inden vi forlader det minderige Sted, gaar vi ud i den smukke, desværre lidt forblæste Mindelund for Byens faldne Øst for Kirkegaarden. Hver af Sognets faldne har her faaet en mindre Sten som varigt Minde, og med Brødrestene som Indfatning staar som Afslutning en vældig Fællessten, hvis Historie er ret interessant. Oprindeligt laa den i Lindet-skov som Overligger over en Dysse, der i Folkemunde kaldtes »Røverstuen«, fordi man til den knyttede det kendte Vandresagn om Røvere, som boede her, og som spændte en Snor over Vejen, forbundet med en Klokke inde i deres Hule. I Begyndelsen af Halvfemserne slæbtes den ind til Løgumkloster og rejstes her som Minde for Kejser Wilhelm I. En dansk Redaktør, der var saa uforsigtig at hentyde til Navnet »Røverstue« i denne Forbindelse, maatte sone sin Brøde i et længere Fængselsophold. Efter Verdenskrigen enedes Danskere og Tyskere om at rejse Stenen i Mindelunden til varig

Erindring om de mange, der uanset deres Sindelag maatte lade Livet langt borte fra deres lille, hyggelige By.

I den nordøstre Del af selve Kirkegaarden ser vi en lang Række af ensartede Gravsten. De fortæller et andet trist Minde fra den store Krig. Ved Løgumkloster var der indrettet en Straffelejrs for tyske Soldater. Behandlingen, disse fik i Lejren, var mere end haard, Forplejningen mere end ringe. Mange af dem blev bortrevet ved en Plettyfus-Epidemi. Dengang vidste man endnu ikke, at denne uhyggelige Sygdom overføres paa andre Mennesker ved Lusene. En ung Militærlæge betalte sin Pligttroskab og sine Forsøg paa at finde Sygdommens Smittekilde med sit Liv. Hans Grav ved Siden af de andre Ofres er særlig fremhævet ved et udskaaret Trækors.

Uden for Byen var der endvidere indrettet en Lejr for Krigsfanger. De maatte ogsaa slide haardt og lide haardt under Sultens Kvaler, og mange af dem døde i det for dem fremmede Land. De ligger begravet i en Lund Syd for Byen, og man bør ogsaa aflægge et Besøg ved disse ulykkeliges sidste Hvilested. (Følg Vejviseren, der fra Tønder Landevej lige Syd for Byen peger østpaa!) Et Monument, der rejstes 1923, fortæller i fransk og russisk Indskrift, at Russere, Franskmand og Belgiere her hviler Side om Side.

Som det foregaaende viser, er Geestens Hovedstad et Besøg værd. Men selv uden Kirke, Kloster og Mindelunde var Byen nok værd at gæste.

»Kloster er en Blomm',
it fra å komm'!«

siger Klosterborgerne. Kloster er en lille, fin Blomst i vort Lands Bebyggelsers Krans; den er saa rar og hyggelig, saa den ikke er at komme fra. Den trekantede Holmplads i Byens østre Ende har rene bevaret det gamle, hyggelige Bypræg med de smaa, lave Huse. Men ogsaa den vældig store Markedsplads midt i Byen er for en stor Del indrammet af gamle, hyggelige Huse. Naar der er Kloster Marked, særlig det store »Bartemøes-Mærkend« (Bartholomæus-Marked, omkring den 24. August), strømmer Geestens Folk til Kloster fra vid Omkreds. Der handles med Heste, der køres Karrusel, og i gamle Dage drak man mange af de berømte Klosterpunche,

der var saa gode, at man kunde lugte dem helt ude ved »e Damhus«, en Landevejskro en lille Mil uden for Byen.

Men selv om Kloster med de hyggelige Huse, de venlige Folk og de gode Punche »it er fra å komm«, maa vi videre. Mange Landeveje straal'er ud fra Geestens Hovedstad. Vi vil fortsætte mod Vest og kan paa denne Rute naa helt ud til Havet, thi Ballum—Hjerpsted Bakkeø afbryder den Marskbræmme, der ellers følger Vadehavets Kyst.

Over Kummerled naar vi *Bredebro*. Brede Kirke ligger malerisk ud mod Brede Aas grønne Enge. Vi fortsætter over Harres til *Randerup* og mindes atter Vestslesvigs store Søn, H. A. Brorson. I Randerup Præstegaard fødtes »det rare Kløverblad«, Salmedigteren Hans Adolf Brorson og hans Brødre, og førstnævnte selv var Præst i sin Fødeby fra 1722 til 1729. Paa Kirkegaarden rejstes 1913 en Mindesten; men hans Barndomshjem, der laa Øst for Kirken, findes ikke mere. Den gamle Præstegaard blev nedbrudt, efter at den havde lidt haard Medfart af flere Stormfloder.

Der kan være Anledning til at fremhæve paa dette Sted, at Hans Adolf Brorson i »Sind og Skind« var en ægte Vestslesviger. Hans Slægt kan gennem mange Led følges paa en Bondegaard i Drengsted, Døstrup Sogn; han selv prægedes tydeligt af Vestslettens Folkekarakter og Livet mellem de blomsterrige Enge og det farlige Hav.

Vi fortsætter, stadig vestpaa, og kommer til den store og rige By *Ballum* med dens statelige og kønne Bøndergaarde. Hvilken Forskel mellem Landsbyerne paa den sandede Midtslette og denne By her vesterude med gode Marker paa den lermuldede Bakkeø og frodige Græsgange i den fede Ballum Mærsk! Det vilde være lige saa rigtigt at omtale den i Forbindelse med Marsken, ikke mindst paa Grund af de røde Bøndergaardes stilrene, vestslesvigske Karakter. I en af de stateligste Gaarde bor Vestslesvigs Digterinde Hansigne Lorenzen, Genskaberen af den gamle, fine, vestslesvigske Knipplingsindustri. Den vestlige Afslutning af Byen danner Fægekroen. Indtil Genforeningen foregik herfra hele Person- og Varetrafikken over til Havneby paa Rømø.

Fra Løgumkloster kan man ogsaa vælge en anden Rute for at naa ud til Havet paa Geestens Omraade. Man følger den nye Tønder Landevej forbi *Ellum*, Midtpunktet for det

gamle Ellum Syssel, og drejer saa af vestpaa, over Sølsted og Visby ud til Hjørpsted.

Hvor man fra Visby Bakkeø kommer ned til Sejersbækens Lavning, ligger et af Vestslesvigs smukkeste og mindrerigeste Steder, *Trøjborg* Slotsruin. Sus af Minder møder én, naar man fra den solbeskinnede, træløse Slette træder ind under de høje Træers Skygge. Over to Voldgrave træder vi hen foran den store Sandstensoverligger, som Peter Rantzau i 1580 satte over Portalen til sit stolte Slot, og læser Borgens Historie i en lang, tysk, rimet Indskrift, der tydeligt kan læses. Over denne Indskrift læser man »*Omnia vanitas*« (Alt er Forfængelighed) og nedenunder et latinsk Vers, som lidt frit oversat til Dansk siger:

»Skatte du samler, og Borge du bygger, som dø du ej skulde ;
i Morgen du dør, og hvem skal saa eje dit Gods!«

Intet andet Ord kunde bedre give Udtryk for den Stemning, der griber én, naar man her staar ved Ruinerne af den mægtige Rantzaus engang saa faste og prægtige Slot.

Paa Trøjborg sad oprindelig, som paa alle sønderjydske Herresæder, en indfødt dansk-sønderjydsk Slægt; men 1349 kom Borgen ved Pantsætning til den mægtige Limbækslægt. Søgaard i Klipleve Sogn, Trøjborg, Tørning ved Haderslev og Gram var fire faste Hjørnepiller for denne stolte Slægts Magtomraade. Men Dronning Margrete »stæmmede Bækken«. 1407 købte hun Trøjborg, pantsatte det til Ribe Bisp og lagde det sammen med Møgeltønderhus og andre Omraader ind under Viborg Landsting. Derved opstod de nørrejydske Enklaver i Vestslesvig, der fik saa indgribende Betydning, at den kloge Dronnings Handling endnu sporedes i Afstemningstillene den 10. Februar 1920. De tidligere Enklaver var de renest danske Omraader i Nordslesvig! 1566 begynder Trøjborgs anden Stortid. Feltherren Daniel Rantzau, der i den dansk-svenske Syvaarskrig vandt europæisk Berømmelse, fik Trøjborg i Forlening. Efter hans Død foran Varberg i 1569 gik Forleningen over til hans Broder Peter Rantzau, og denne fik 1579 Trøjborg i Eje ved Mageskiftning med Vamdrupgaard. Peter Rantzau opførte saa i 1580 det nye Trøjborg, et meget stateligt Renæssanceslot med fire Fløje, Kobbertag, fire Taarne, Slotskapel o. s. v. Ved Giftermaal

kom Trøjborg senere i Slægten v. Buchwalds Eje. Men Adelen maatte i Tidens Løb slippe næsten alle sønderjydske Herresæder, og »det dannede Borgerskab« rykkede ind paa Herregaardene, ogsaa paa Trøjborg. I dens Spor fulgte den frigjorte Bonde. 1851 købte den kendte Storbonde Knud Lausten Knudsen Limbækkernes og Rantzauernes gamle Borg. Han foreslog den danske Stat at overtage Slottet og at flytte Tønder Seminarium herud, bort fra den tyske Luft

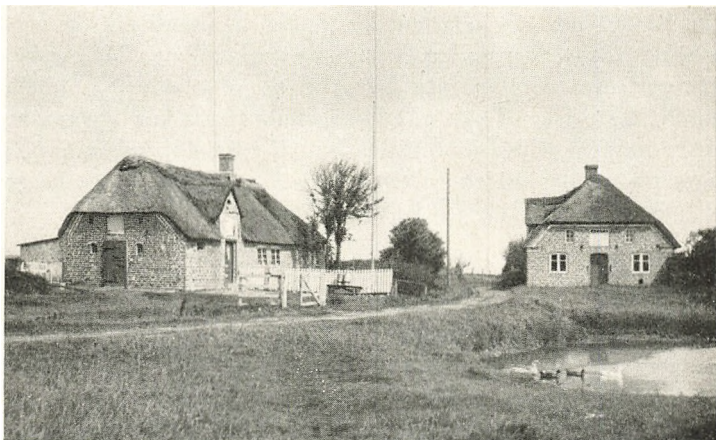
Trøjborg Slotsruin. A. MARTINSEN FOT.

i Tønder. Men Staten ønskede ikke at købe det forfaldne Slot, og saa nedbrød Bonden Herremandens tidligere prunkende Bolig, solgte Kobber og Sten i Læssevis, indtil Broen brast, og Resten derfor fik Lov til at blive staaende. — I Bondens Spor følger overalt Bondelandets tredie Stand, Husmanden. Efter at den danske Stat i 1927 har overtaget Trøjborg, breder nye Husmandshjem sig ud over den store Gaards Jorder. Stamparcellen er nu bortforpagtet; Ruinen forfalder imens mere og mere. Træer gror frem overalt, og deres Rødder sprænger Aar for Aar nye Stykker af Murene ud. Skal vi ønske, at Ruinen omsider bliver fredet? Saa faar vore Efterkommere Lov til at se nogle nøgne Murrester, hvor alle Træer og Buske er fjernede og alle Mursprækker fyldte med Cement. Nu har vor Slægt en romantisk Ruin, maaske den kønneste i Danmark, overladt til Naturens frie Spil. Men Naturen vil om faa Aar have faaet Bugt med det, de stolte Mennesker engang rejste. — Omnia vanitas!

Lige efter, at vi fra Sejersbækklavningen er kommet op paa fast Grund ved Nørre Sejerslev, kan vi ca. 100 m Nord for

Vejen se det øverste af et vældigt Voldsted med dobbelte Borggrave og tykke Jordvolde. Det er *Kogsbøl*, Hjemstedet for den sønderjydske Gren af den berømte Rosenkrands-Slægt, muligvis hele Slægtens Hjemsted. Her og paa Høgsbrogaard i Hvidding Sogn sad i Aarhundreder denne betydelige Slægt, og her paa Kogsbøl boede den Mand, der af Gennemsnitsdanskeren er bedre kendt end den evropæiske Berømthed Daniel Rantzau paa Borgen hinsides Sejersbækken: Kristoffer Rosenkrands, henrettet paa Københavns Slotsplads den 23. Marts 1610. Enhver kender jo Historien om, hvorledes Kong Kristian den Fjerde afslørede Kristoffer Rosenkrands som Dokumentfalskner ved Hjælp af Papirets Vandmærke. Nyere Forskninger har vist, at denne berømte Scene mellem den unge Konge og den mægtige Herremand maa være et Sagn; men Kristoffer Rosenkrands og hans Svig og hans Død og hans Borg Kogsbøl er ægte nok. Slottet, han beboede, brændtes af Svenskerne i 1643, — saadan gik det Hundreder af Borge og Gaarde i Sønderjylland, — og paa Voldstedets Kærne staar nu et lille Skur, hvor de Faar søger Læ, der græsser paa dette engang saa straalende Sted.

Vi fortsætter ligeud op over Bakkekammen med den store Udsigt og ud over Hjerpsted Hede og standser ved vort Maal, Landsbyen *Hjerpsted* helt ude ved Havet. Selv efter at F.D.M. har indrettet en Lejrplads for Bilister nede ved Hjerpsted Strand, gaar ingen stærk Turiststrøm herud; men de, der har lært Hjerpsted at kende, nøjes ikke med at komme een Gang. Det er en Oplevelse at gaa gennem Hjerpsted og se de smukke, gamle Bøndergaarde med de stensatte Havediger og de pyntelige, stilrene Smaahuse. Herinde sidder Hus ved Hus flittige og nøjsomme, rare og flinke gamle Kniplersker foran deres Knipleskrin og arbejder paa de spindelvævsfine, gamle, historiske Mønstre. En brutal haard Skole maatte de gennemgaa, da de begyndte som smaa Børn, og det varede længe, inden de fik de udviklede Bevægelser ind i Hjerne og Fingre. Men nu gaar det saa mekanisk, at de kan holde Snak og synge de gamle, uendelig lange Knipleviser, alt imens Stokkene rasler og Fingrene danser paa Brættet med en Færdighed, som den bedste Klaverspiller kunde misunde dem. Der maa hænges i fra meget tidlig Morgen til sen Aften, hvis de dyre Kniplinger skal give deres Mødre en meget ringe

Fra Hjerpsted.

A. MARTINSEN FOT.

Dagløn; men Humøret er godt, og vi er mange, der elsker disse rare Kniplersker og føler det som en Oplevelse at gæste dem.

Der findes to grimme Huse i det ellers saa stilrene Hjerpsted. I det ene bor der en meget mærkelig Bager. Naar Kunstnerens skabende Trang kommer over Bager Brodersen,

Gammel Kniplerske fra Vestslevig.

A. MARTINSEN FOT.

saa kaster han »Skjødsele« og griber Skærekniven og former ud af den haarde Eg de vidunderligste Ting: Menneskegrupper med Motiver fra Bibel og Sagn, Skabe og Stole i gamle, historiske Mønstre. I Hjerpstedbageren har den gamle, vestslesvigske Billedskærerkunst sat sit foreløbig sidste Skud; men Bager Brodersen er en af de betydeligste i den lange Række af vestslesvigske Billedskærere.

Aabenraa—Tønder.

Den nye Landevej skærer paa Vejen op til Morænenes Kam gennem en prægtig gammel Skov. Lidt før Stationsbyen *Hjordkær* krydser vi den gamle historiske Oksevej, bl. a. kendelig ved de store Gravhøje, der ledsager den ned gennem Landet. En Kilometer Vest for *Hjordkær* kommer vi over *Søderup Aa* og ser her lidt til højre for Vejen den lille Landsby *Søderup*. Paa *Kongsgaarden Søderup* døde Svend Estridsøn den 28. April 1076. Vi er her tæt ved *Sønderjyllands gamle Landstingsted Urnehoved*.

Vil man have et godt Indtryk af den typiske Vestnatur med lermuldede Bakker og brede Enge, bør man ved *Jejsing* tage en lille Afstikker et Par Hundrede Meter sydpaa, op paa *Jejsing Banke*. En stille Sommeraften heroppe vil ikke glemmes. Man ser, hvorledes en bred Urstrømdal paa en lang Strækning danner en naturlig Grænse mellem Nord- og Mellemlesvig. Langt mod Syd øjner man de Kirker, der ligger paa *Højdedraget* hinsides Grænsen: *Medelby, Ladelund, Sønder Løgum*. Langt ude i Vest blinker tre forskellige Fyr en Hilsen fra det fric Hav ind til os.

Fra *Rørkær Banke* kører vi ned i Eng og Marsk og kommer til *Tønder*, hvis høje, slanke Kirketaarn vi allerede har set langt borte.

Den første Del af Turen kan varieres. Man kan fra *Aabenraa* følge *Flensborgvejen* c. 4 km og saa køre over *Stubbæk, Uge, Tinglev, Bredevad*. Mellem *Torp* og *Uge* skærer man *Oksevejen*, og kan herfra bekvemt køre c. 1 Kilometer mod Nord op paa *Urnehoved*. Man kan ogsaa lægge Turen over *Søgaard, Klipleve, Bjerndrup* til *Tinglev*. Disse forskellige Begyndelsesveje ligger dog væsentligt uden for det Omraade, der behandles her.

Krusaa—Tønder.

Bilister, der kommer fra Sønderborg—Dybbøl—Graasten, kører ved *Krusaa* ligeud og kommer straks ud paa den sandede, tyndt befolkede Geest. Lønnen- de er det at lægge Vejen over *Bov* (9. April 1848), *Frøslev Plantage*, *Faarhus* til *Frydendal Kro* og derfra videre ad *Hovedlande- vejen*. Hvor *Vejen* i *Frøslev Plantage* drejer vinkelret mod Nord, er man lige ved *Frøslev Polde*. Man skal bare tage en kort Afstikker

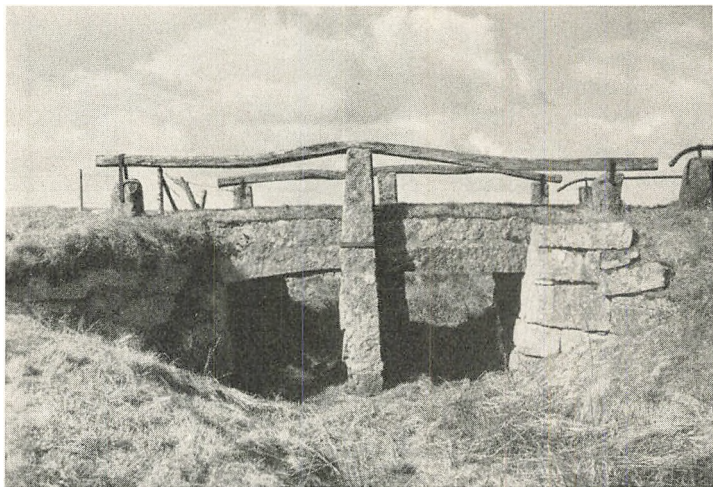
H. A. M. FOT.
Den gamle Stubmølle ved Saksborg.

sydpaa, parkere der, hvor man kommer til en stor *Lysning* i *Skoven*, og saa gaa forbi et ensomt, lille *Hus* op paa det højeste af *Poldene*. Herfra har man en vid *Udsigt* over til *Endemorænen* og ud over *Sletten*.

Hovedlandevejen fører videre forbi de smukke *Enge* ved *Egebæk* og gennem *Jydevad* til *Rends*. Syd for denne *By* ligger *Grænsens Efterskole* og skuer over mod det tabte *Mellemslesvig*, dansk af »*Jord og Blod*«. Ved *Saksborg Kro* (*Burkal Kirke*) støder *Flensborgvejen* sammen med den lige beskrevne *Aabenraavej*. Ved *Kroen* staar en beskeden *Mindesten*, der melder, at *Slogs Herreds Beboere* her i 1825 hilste paa den folkekære *Konge*, da denne vendte hjem fra et *Besøg* paa de *stormflodshærgede Halliger*. — — —

De hidtil nævnte *Ruter* har alle taget deres *Udgangspunkt* fra *Østkystens Fjordbyer* og den *Landevej*, der forbinder dem. Om kort *Tid* vil der til disse *Ruter* kunne føjes en ny, der følger *Diagonalvejen Aabenraa—Esbjerg*.

Man kan naturligvis i *Stedet* for disse *Tværruter* helt holde sig paa *Geestens Omraade* og vælge *Veje*, der gaar i *Retning Nord—Syd*.

Immervad Bro.

H. A. M. FOT.

Oksevejen.

Det mest interessante er selvfølgelig at færdes paa den gamle Kongevej, som en senere prosaisk Tid gav Navnet *Oksevej*. Cyklister kan roligt gøre dette, og de vil ikke fortryde det. Bilister maa kun vove sig ud paa denne Rute, naar de ikke er bange for daarlige Vejstrækninger. Da de fleste næppe vil indlade sig paa Vovestykket, skal Ruten her kun skitseres.

Vi vælger Vedsted ved Haderslev som Udgangspunkt. Ved den dejlige, gamle *Immervad Bro* paa Amtsskellet mindes vi Ulykkesdagen i 1422, under Erik af Pommerns seje Kamp for Sønderjylland.

»Ved Immervad — der fik de danske et Fandens Bad, ved Hogenskilds Nid — alt Folket laa bleg og hvid«.

Lidt længere sydpaa, ud for *Hovslund*, stod tidligere en Runesten, der i 1864 bortførtes af Prins Friedrich Karl. Vejen gaar videre gennem det paa historiske Minder rige Øster Løgum Sogn, gennem Rødekro, Rise og Toldsted op paa *Urnehoved*, Sønderjyllands gamle Tingsted. Her samledes Sønderjyllands frie, danske Bønder gennem Aarhundreder til deres Landsting og mødtes her med hele Rækken af danske Konger. Her blev Svend Estridsøn syg i 1076, her

Oksevejen gennem Bommerlund Plantage.

H. A. M. FOT.

kaaredes Harald Kesja i 1134, her dræbtes sandsynligvis Erik Emune i 1137, her holdtes i 1523 som lysende Finale det bevægede Ting, hvor Sønderjyllands danske Bønder bevidnede Bondens Ven, den danske Kong Kristian, deres Troskab og jagede Herredsfoged Nis Henriksen, der talte Adelens Ven, den tyske Hertugs Sag, ned ad Tingbjerget. Ved Vejen er der rejst en Sten, der standser den vejfarende og fortæller ham, at han her staar ved Sønderjyllands gamle Hjerter, hvorfra Veje og Stier som Aarer førte ud til det sidste Hjem i det haardt omstridte Land.

Ad delvis sandede Vejstrækninger, indrammet af gamle Gravhøje, gaar det videre sydpaa, forbi gamle Skelsten og gamle Landevejskroer. I *Bommerlund* Plantage er Vejen særlig smuk. Broen over Gejl Aa er et fint, gammelt Arbejde fra en Tid, da Haandværk og Kunst var inderligere forbundne, end de er det i Dag. Den gamle Bommerlund Kro var Ophavsstedet for den tidligere saa berømte Bommerlund Snaps. — Lidt Nord for Bov støder den gamle Hærvej ud til den lige nævnte Landevej Krusaa—Tønder.

Rødding—Gram—Løgumkloster—Tønder.

Denne Nord—Sydrute kan kaldes den ideelle Tur gennem den slesvigske Geest, idet den (med Undtagelse af Skov-

Spandet Kirke.

CL. E. FOT.

partiet ved Gram) paa hele Strækningen fører gennem et typisk Geestlandskab.

Fra *Arnum* bør Cyklister tage en lille Afstikker N. N. V. ud af Byen til det vildt romantiske, ensomme Klitlandskab ved *Stensbæk Kro*. Bilisten kan i Stedet for fra Arnum tage ud til Spandet og følge den nye Vej over Faarmandshøj tilbage til det store Vejkryds ved Arnum Nykro. *Spandet Kirke* kan vi vælge som Type for de smukke Tørninglenske Kirker, der kendetegner den vestlige Del af Haderslev Amt og den nordlige Del af Tønder Amt. Næsten uberørt af Ombygninger har disse Kirker gennem Tiderne bevaret den romanske Kerne, Korrunding, Kor og Skib, med deres fint afstemte indbyrdes Længde- og Højdeforhold. Materialet er Tufsten, der hentedes ved Andernach ved Rhinen, skibedes med Rhinen ud i Nord-søen, mellem Rømø og Mandø ind til Ribe, hvorfra man kørte denne hellige Kirkesten ad sandede Veje ud til Landsbyer saa langt borte som Arrild! I den senere Middelalder fik alle disse Kirker det saakaldte Tørninglenske Taarn med de smukke Linier, den ranke Rejsning, de fire Gavle med »Trefoldigheds«-Blændinger i hver. Disse Kirkers Indre har ligeledes gennemgaaende bevaret det gamle Præg. De har alle endnu det gamle Bjælkeloft, delvis smukt malet (Arrild). Opgangen til Prædikestolen fører gennem en Aabning i Muren,

Roager Kirke.

CL. E. FOT.

og svarende til denne findes der Nord for Korbuen en Niche, hvor Helgenbilleder har deres Plads, (i Roager f. Eks. St. Andreas, i Spandet flere mindre Figurer). Flere af dem (f. Eks. Arrild) har ogsaa endnu bevaret de gamle, fine Fløjaltre fra sengotisk Tid, i mange ses endnu de gamle Granitdøbefonter (f. Eks. Spandet).

Faarmandshøj.

H. A. M. FOT.

Egeskrub, Spandet Krat.

HADERSLEV AMTS MUSEUM FOT.

Den nye Landevej fra Spandet ud til Arnum Nykro fører lige forbi *Faarmandshøj*, Vestslesvigs næsthøjeste Punkt, med vid Udsigt til alle Sider. Ved Foden af Højen ser man gamle Spor, der fører gennem Lyng og Egekrat. Det er den ældgamle Vej, der forbandt den jydsk Halvøs to Storbyer Slesvig og Ribe. Ad denne Vej vandrede Ansgar med sit Budskab, ad denne Vej drog Købmænd med deres Varer, Konger i Spidsen for deres Hære. *Faarmandshøjen*s Fod er bevokset med det ejendommelige *Egeskrub*, der er saa karakteristisk for den vestlige Del af den slesvigske Geest. Vi møder det f. Eks. omkring *Vongshøj*, vi passerer *Gasse Skrub*, naar vi kører fra *Arrild* til *Skærbæk*, men det smukkeste *Skrubparti* har vi N. Ø. for *Lovrup*. Alle disse »Skove« danner et Filter af forkrøblede Egetræer, gennemgaaende kun mands høje, forgroede og krogede, direkte Efterkommere af de gamle *Egeskove*, der engang dækkede den største Del af Landet. Sjældne Planter gror her paa skjulte *Voksesteder*, der kun kendes af faa indviiede.

Lindet Skov noget Syd for *Arnum Nykro* viser en anden Form for Geestens mærkelige Skove. Partier af den store *Lindet Skov* og af *Draved Skov* Syd for *Løgumkloster* er endnu *Urskov*, hvor den slanke, hurtigt voksende *Bøg* endnu

1 Lindet Skov.

CL. E. FOT.

ikke har sejret over sine Medbejlere. Eg, Bøg, Lind, El, Ask, Abild og andre Træer kæmper her endnu om Lys og Luft og Grøde. Man tænker sig henflyttet til Rødhættes og Hans og Gretes Eventyrverden, naar man staar inde i Lindet Skov og ser de krogede og mosgroede Bøgestammer og -grene. Turisten kan f. Eks. standse ved den første Skovvej, han møder, naar han nordfra kommer ind i Lindet Skov, og kan saa gaa nogle Hundrede Meter vestpaa, indtil han kommer i saadan en »Troldskov«. Ingen Paradeskov i Morænelandskabet byder paa smukkere og mere skiftende Indblik i Skovnaturens Storslaethed end de ensomme Skovveje i Lindet Skov.

Over Bakkeøen ved Hønning med vid, storslaet Udsyn kommer vi til *Arrild*, hvis Indsande og Kirke er nævnt før. Over en ny Bakkeø med ny Udsigt naas Nørre Løgum, og Vejen gaar nu videre ved Foden af en vældig Bakkeø, hvis Skrænter er unormalt stejle, med ejendommelige Kløfter. Omtrent ud for Løgumgaard Aandssvageanstalt gaar Vejen op til *Vongshøj*. Bilister kan køre tæt op til den store Bronzealderhøj, der kroner Toppen. Udsigten herfra er tidligere omtalt. Vongshøjen danner Midpunktet i en ualmindelig stor og smuk Samling af gamle Gravhøje, ialt ca. 50. Har man god Tid, gaar man fra Vongshøj c. $\frac{1}{2}$ km mod Nord, gennem et typisk Egeskrubparti, indtil man kommer til en lille Gaard ;

Bakkekloft ved Norre Logum.

H. A. M. FOT.

herfra gaar man ad en interessant Skovvej i Bunden af en dyb Kløft mod Øst ned til Landevejen.

Vi naar snart Løgumkloster og fortsætter derfra over Ellum og Abild til Tønder.

Ribe—Tønder.

Pustet fra det frie Hav i Vest mærkes stadigt paa denne Vej. Ved Rejsby ser man tydeligt Havdiget vesterude, paa Bakken Syd for Skærbæk glider Blikket ud over Havet til Rømø; List Fyr, Kampen Fyr og Hørnum Fyr hilser om Aftenen med deres Skin, Blink og Lyskast over til os, naar vi kommer længere sydpaa. I regelmæssige Afstande passerer vi statelige Landsbyer, hvor den ene Gaard kryber i Ly bag den anden, saa disse vestslesvigske Landsbyer derved faar den ejendommelige Rækkekarakter. Bøndergaardene er stateligere end inde paa den midtslesvigske Geest, Stilen er renere; de mørkerøde Mursten, de runde Dørbuer, Gavlene over Døraabningen med deres »Arkensgaf« røber samme Stil som de dansk-frisiske Marskgaarde.

Ved *Vedsted* passerer vi den tidligere Grænse, og talrige Minder stiger op: Minder om snedige Smuglere, om store Karantænestalde, om Grænseoverløbere i den lange Verdenskrig, om en Strøm af rejsende fra det udsultede Sønderjyl-

land, der lige efter Krigen søgte nordpaa for at købe Levnedsmidler, og som her i Vedsted maatte gennem Grænsens vanskelige Skær. Den store Stationsbygning tværs over den tidligere Grænse er nu Hovedbygning for en Sindssygeanstalt.

Noget Vest for Landevejen ligger den ældgamle Landsby *Hvidding*, der gav et helt Herred Navn. Den næste By er *Rejsby*. Vi mindes her Stormflodskatastrofen den 30. August 1923, da 19 Digearbejdere mistede Livet. Ved Slusen, hvor Rejsby Aa ledes ud gennem Havdiget, staar en Mindesten for disse sidste Stormflodsofre.

Snorlige gaar Vejen videre til *Brøns*. Nord i Byen, ved Kroen, er der lige ud til Landevejen rejst en Granitsten til Minde om »Slaget ved Brøns« den 22. Januar 1849, da den trofaste vestslesvigske Landstorm, næsten ubevæbnet og uden Ledelse, her stødte sammen med vel bevæbnede slesvig-holstenske Dragoner og Jægere. En af de stovte Vestslesvigere faldt, og flere blev saarede. Den beskedne Indskrift melder:

»Ej Minde om en Glimredag,
kun om et trofast Hjerteslag!«

Lige ud til Aaen ligger Brøns Kirke, en af Sønderjyllands største og smukkeste Landsbykirker, den smukkeste og ejendommeligste i den store Gruppe af Tufstenskirker.

I en lige Streg gaar Vejen videre til det driftige *Skærbæk*, beliggende omtrent midtvejs mellem Ribe og Tønder og konkurrerende med begge. Den statelige Kirke har Tørninglensk Taarn, men er bygget af Kvadere. Fra Tufstensomraadet, der samler sig omkring Ribe, er vi kommet ind i et Omraade med meget smukke Kvaderstenskirker. Lige Syd for Byen ligger Frimenighedskirken, hvis Ydre tjener til at fremhæve de gamle Sognekirkers rene Skønhed.

Den Turist, der ikke har megen Tid, kan fra Skærbæk bekvemt tage et lille Kig ind i baade Geestens og Marskens Ejendommeligheder. Øst ud af Byen fører Landevejen gennem *Gasse* til *Gasse Skrub*, der ligger lige ved Landevejen. Lidt Nord for denne Vej ligger *Gassehøjene* paa Kammen af en meget typisk, gammel Bakkeø. Oppe fra *Gassehøj* har man en storslaaet Udsigt, vestpaa over Marsk og Vadehav til Rømø Klitter og Gaarde, nordpaa til Ribe Domkirke, østpaa til andre gamle Bakkeøer. Søger man derimod Vest ud af

Gasse Høje.

H. A. M. FOT.

Byen, over Hjemsted til Ballum Sluse, kommer man gennem Marsken. Lige før Ballum Sluse passerer man en Række af døde Husværfter. Her laa den lille Landsby *Misthusum*, der gik under i den store Vandflod den 11. Oktober 1634. 44 Mennesker, vistnok alle Byens Folk, og alt Kvæget druknede. Man rejste flere af Gaardene igen, men nye Floder hærgede, og 1811 forlod de sidste Beboere det udsatte Sted. Nu staar der paa een af de døde Værfter en lille Hytte, hvor Markmanden kan søge Ly. Paa en Bjælke i dette Skur (nu i Tønder Museum) stod indskaaret: »1634 da skede den store Flod oc borttog al det Huus«.

Den næste Landsby er *Døstrup*. Kirken tilhører Kvadersstengruppen, det skæve Taarn er Tørninglensk, en Tilbygning mod Nord opførtes 1734 »for de mange Kniplingsskolars og Folkemængdens Skyld«. Folkemængden, der fyldte Kirken, blev revet hen af den pietistiske Vækkelse, der greb hele Egnen fra Tønder nordpaa. Døstrup Sogn kunde vælges som Eksempel paa, hvorledes den Følelseskilde, som Pietismen genaabnede efter Ortodoksiens tørre Tid, strømmede ud over alle Samfundsomraader.

Døstrup Sogn er vistnok Indehaver af en mærkelig Verdensrekord. Helt fra Reformationens Gennemførelse i 1537 og indtil Aaret efter Sønderjyllands Erobring i 1864, altsaa

Misthusum.

H. A. M. FOT.

gennem 328 Aar, er Præsteembedet gaaet i Arv, fra Far til Søn, fra Svigerfar til Svigersøn eller ved Giftermaal med Enken. Ti Navne tæller denne Præsterække, deriblandt de landskendte Navne Brorson og Koch. Dette Samliv mellem et Landsogn og dets Præsteslægt tjener baade Sognet og Præsteslægten til Ære. Endnu tydeligere træder det smukke Forhold frem, naar man betænker, at alle disse ti Præster kun har haft dette ene Embede, at ingen af dem har søgt bort fra Sognet, og at de alle ligger begravet i eller ved deres Kirke!

Over Brede Aa kører man ind paa *Bredebro*s toppede Brolægning, og Vejen fortsætter videre over *Sølsted* og *Abild* til *Tønder*. Mellem *Abild* og *Tønder* laa Vest for Vejen under Verdenskrigen de gigantiske Luftskeibshaller, hvorfra Zeppe-linerne foretog deres Togter til England. Paa den store Plads staar endnu en Flyverhangar, og en Del af Luftskeibshavnens Gasværk ud mod Vejen er ligeledes bevaret.

II. MARSKEN

Naar man vil følge den store Klitørken, der fra Skagen strækker sig helt ned til Flanderns Kyst, maa man fra Graa-dyb og sydpaa søge ud paa en Kæde af Øer: *Fanø*, *Rømø*,

Sild og Amrum. Inden for disse Øer finder vi Vadehavet, der atter er Moder til Marsken. Kystomraadet fra Ho Bugt og ned til Flandern er et af de interessanteste i Verden. Som faa andre giver det en plastisk Skildring af den evige Kamp mellem Natur og Menneske; det fortæller om Landtab og Landvinding, om frygtelige Stormflodskatastrofer og fredelige Inddigningssejre.

Paa to Maader raner det umættelige Hav Jord fra Strandlinien. Hver Bølge, der slaar ind mod Kysten, tager en lille, røvet Mundfuld med tilbage, og den stærke Strømning fører denne ud i det dybe Vand, hvor kommende geologiske Perioders nye Lande bygges op. Saaledes gnaver alle Have af alle Kyster; men Vesterhavet er en særlig graadig Fyr. Paa enkelte Strækninger af Silds Vestkyst skyder det sin Front 5—6 Meter længere ind hvert Aar; det aarlige Gennemsnit for de ubeskyttede Dele af Silds Vestkyst er 2,90 Meter. Man har beregnet, at Sild i 1231, da Kong Valdemar opstillede sin Jordebog, var over fem Gange saa stor som i Dag, og om kort Tid vil Øen være revet fra hinanden i tre Stykker.

Særlig haardt gaar det ud over de smaa Halliger, thi en »Hallig« er en uinddiget Marskø, og dens sten- og sandfri Jord mangler Modstandskraft. Danmarks eneste Hallig *Jordsand* Vest for Hjerpsted var tidligere en større Ø. 1613 laa herude endnu to større Bøndergaarde. I Dag er den lille Stump Jord fredet, for at Havfugle her kan yngle i Ro, og kun Opsynsmanden sætter sin Fod paa den Jord, hvor tidligere mange Familier fandt Føden. Men tæt ind under Øen gør Fiskerne deres Dræt i »Bertels Kofenner«, »Laustes Toft« og »Jesses Pril«, — Navne paa tidligere Marker og Grøfter ude i Havet!

Hvad Havet med sin daglige, glubske Appetit saaledes fortærer, er imidlertid kun forsvindende lidt i Forhold til, hvad de store *Stormfloder* har taget. Her skal ikke gives en Optælling af alle de mange Stormfloder, som de gamle Krønikeskrivere beretter om, delvis sikkert i stærke Overdrivelser. Her skal kun nævnes et Par af de største, hvor den historiske Grund er sikker nok.

I »den store Menneskedrukning« den 16. Januar 1362, faa Aar efter den sorte Døds uhyggelige Sejrsang, forsvandt 30 vestslesvigske Kirkesogne i Bølgerne. Vi er i Stand til at

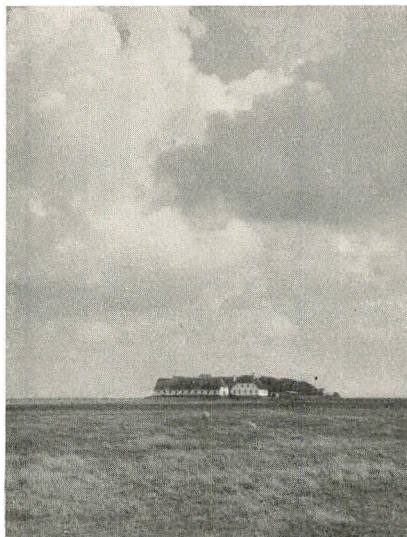
I Marsken ved Højer.

A. MARTINSEN FOT.

nævne alle 30 med Navne! Det var i denne største af den historiske Tids Floder, at den store By Rungholt og syv Nabosogne gik til Grunde.

Allehelgensfloden den 1. November 1436 ramte haardst lidt nordligere. Det var vistnok efter denne Flod, at »Anflod Kirke stod ene tilbage« og derefter blev nedbrudt. Cornelius Petersens Gaard Vesteranflod har bevaret Navnet; Spaden kan endnu vise Kirkens og Kirkegaardens Plads paa et Værft ved Nordudgangen af Rudbøl By. Sognet blev bebygget igen og danner i Dag Højer Landsogn; men Anflod Kirke genrejstes ikke.

I Folkemindet er det særlig Ulykkesnatten mellem den 11. og 12. Oktober 1634, der har fæstnet sig som Vestslesvigs største Hjemsgøelse. Paa Nordstrand druknede der i denne Nat over 6,200 Mennesker og over 50,000 Husdyr. Havet tog paa Nordstrand 1300 Bøndergaarde, 28 Møller, 19 Kirker. Vandet trængte ind i Tønder og i Ribe Domkirke. Mellem Tønder og Ribe druknede der over 600 Mennesker. Hver By i Lavningen var hærget, saa der f. Eks. i Mjolden ikke var en hel Gaard tilbage. I Mjolden Sogn druknede der 57 Mennesker, i Døstrup Sogn 19, i Rejsby Sogn 50, og saadan kan vi fortsætte Optællingen Sogn for Sogn ned mod Kysten. Ødelæggelsen af Bygninger og Avl var forfærdelig.

B. NYGAARD FOT.

Marshgaard paa Værft: Hestholm ved Tønder.

Kun enkelte af de store Stormfloder er nævnt i denne Række. Man bør vide, at der i Gennemsnit kendes 50 Stormfloder fra hvert Aarhundrede. Vi har dem i Nutiden, vi vil have dem i Fremtiden, lige saa høje og voldsomme, som de var i gamle Dage. Men vi frygter dem ikke mere! Vore Diger har efterhaanden lukket det sidste Hul og er blevet saa stærke, at de kan trodse de stærkeste Floder.

Man behøver ikke at rejse til fjerne Lande for at se Størværker af Menneskehaand. Ingen er større end Marskens talløse Gaardværfter og milelange Diger. Tyske Videnskabsmænd har beregnet, at 100 Mand og 50 Heste skal have arbejdet i syv Aar for at faa Slesvigs største Værft, Toftingværftet i Ejdersted, bygget op; i moderne Diger sidder der 100,000 Kubikmeter Jord i hver løbende Kilometer Dige. Og hvad for en Jord! Den stive Marskklæg er stivere og umedgørligere end Morænenes fedeste Ler. Og de ældste Værfter og Diger er bygget med de primitiveste Redskaber; de er baaret sammen i Sække og Forklæder.

Alt Arbejde lønnes; Marskbondens Arbejde lønnes med Tiden godt. Det mærkelige Vadehav, der til Tider kunde rejse sig saa voldsomt i fnysende Vrede, var til daglig saa blidt og gavmildt. Lag paa Lag byggede det op fin og fed Dynd til den frugtbareste Jord, og en Dag kunde Bønderne slaa en fast Digering omkring et nyt, stort Areal: en ny *Kog* var vundet.

Det er store Resultater, *Landvindingsarbejdet* har opnaaet ved den slesvigske Vestkyst. Endnu i Bronzealderen gik Havet helt ind til Bakkerne ved Rørkær, Læk o. s. v.; Skibene

Gaarde paa Værster i Marsken. Udsigt fra Ubjerg Kirkegaard mod Bresthol.

H. A. M. FOT.

Vesterhavsdiget ved Ballum Sluse.

H. A. M. FOT.

sejlede endnu indtil 1553 ind til Tønder. Nu ligger Marsken der milebredt som et blikstille, grønt Hav, frodig og frugtbar; Græsset myldrer frem, uden at det saas, Stude græsser sig fede i kort Tid, Ungkvæg og Plage faar spændstig Kraft, Havre, Hvede og Bønner staar saa kraftigt af Straa og Top som ingen andre Steder i vort Land. Havets sidste Indfaldsporte er nu lukket. Den 5. November 1911 var hele Bredeaalavningen et fraadende Hav, den 30. August 1923 var det samme Tilfældet med Lavningerne omkring Brøns Aa og Rejsby Aa, saa Landevejen Tønder—Ribe ikke kunde befærdes. Nu skærmer stærke Diger ogsaa Marsken deroppe.

Men det er en vidt udbredt Fejltagelse at tro, at Landvindingens Historie er en uafbrudt Kæde af Sejre. Hele Bøger kunde der skrives om mange forgæves Forsøg paa at inddige det jomfruelige Land, hvorledes Menneskekraft og -liv og vældige Formuer er tabte ved Digearbejder, som maatte opgives. Et Eksempel derpaa skal gives ved Omtalen af Rudbøl.

Efter denne orienterende Oversigt vil vi begive os ud paa Opdagelsesrejse i Marsken. Som Udgangspunkt vælger vi Marskens Hovedstad

Tønder.

Tønder (6000 Indbyggere) er Nordslesvigs ældste Købstad. 1243 gav Hertug Abel den Købstadordningen efter lybsk Ret, det første Tilfælde, at ikke-dansk Ret kom til at gælde i et Omraade Nord for Ejderen. Tønderhus og Sønderborghus var i lang Tid Hertugens faste Støttepunkter, hvorfra man klemte den indfødte, dansk-sønderjydske Adel ud af Nordslesvig. Ved Delingerne i det 16. Aarhundrede kom Tønder Amt med Tønderhus til Gottor-

A. MARTINSEN FOT.
Det gamle Gavlnhus ved Tønder Torv.

perne, og næst efter selve Gottorp Slot var Tønderhus Hertugernes kære Opholdssted, hvor de stadfæstede Tønderborgernes gamle Rettigheder og gav dem nye Privilegier.

Dette er en af Aarsagerne til, at Tønder næst efter Højer er Danmarks mest tyske By. Den danske Turist vil som et af de første Indtryk møde dette stærke tyske Islæt i Tønder. Husenes Byggemaade med Gavlene ud til Gaden skyldes hollandsk og tysk Paavirkning, Gadeskiltene har dansk og tysk Paaskrift, Indskrifter paa Huse og Epitafier er tyske, mange Navne er tyske, han hører megen tysk Tale paa Gaden. Men det kan være gavnligt at gøre ham opmærksom paa, at dansk- og tysksindede Borgere i deres daglige Færd lever sammen i bedste Fordragelighed.

Det andet stærke Indtryk, den danske Turist faar ved et første Besøg i Tønder, er Virkningen af en ejendommelig vellykket Harmoni mellem gammeldags Hygge og moderne Komfort. Han har set Billeder af Tønder Torv med det gamle Gavlnhus og af Uldgade med de smaa hyggelige Kar-

Tønder. Gamle Huse i Nørregade.

W. TIMM FOT.

napper og venter at træffe en lille, gammeldags By med toppe Brosten og mange Krinkelkroge, mere lignende et Museum end en driftig Nutidsby. Og saa finder han et asfalteret Strøg paa over en Kilometers Længde med livlig Gade-færdsel, store og flotte Forretninger med en ualmindelig høj Butiksvindueskultur, nye og statelige Skoler og helt nye Bydele i Yderkanterne.

Den gamle, rene Byggestil har dog stærkere end i nogen anden By præget alt det nye. Med Undtagelse af et gyseligt Parti Vest for Jernbanelinien, opført i Stationsbystil omkring Aarhundredskiftet, skæmmes Byen mindre end de fleste andre af stilløse og grimme Huse i Hobetal, og hele Gade-partier har bevaret den gamle Stilrenhed. Dette gælder f. Eks. Dele af Østergade, Søndergade og Nørregade, næsten hele Spikergade, Uldgade og Slotsgade samt Lille Torv, Smedegade og Kirkeplads.

Det, der mest giver Tønder By et Særpræg inden for de danske Købstæder, er Husenes *Beliggenhed* til Gaden. De gamle Gaardes Grundstykker er smalle og dybe. Langs med hele »Strøget« gaar Grundene fra Hovedgade til Baggade. Husene kommer derved til at ligge med Gavlene ud til Gaden, og de faar, hvor Hus ligger tæt op ad Hus, kun een

Uldgade. Tønder.

B. NYGAARD FOT.

Stue, Gavlstuen, med fuldt Dagslys. Denne Gavlstue har som Regel Karnap for at indfange saa meget Lys som muligt, og for at Madammen i gamle Dage kunde følge Gadens Begivenheder paa en større Strækning. Denne Byggemaade kan næppe kaldes hygiejnisk, men den giver de smaa Gavlhuse i de gamle Gader et ejendommeligt hyggeligt Præg.

De større, gamle Købmandsgaarde langs med Hovedgaden naar ligeledes fra Gade til Gade, med en Forbygning ud til Hovedgaden og en Bagbygning ud til Sidegaden, skilt ved en Gaardsplads. Man skal her søge om til Baggaden og ind paa Gaardspladsen for at glæde sig over gammel, stilren Byggekunst. De smukkeste Gaardinteriører finder man Vestergade 7, Vestergade 12, Storegade 20 og Østergade 13.

Tønder Bys ældste Borgerhus er det over hele Landet kendte store gotiske Gavlhus ved Torvet (Nr. 11). Det er bygget 1517, i det Aar, Luthers Teser indvarslede den nye Tid, af den sidste katolske Præst i Byen, Pater Hieronymus. Gennem flere Aarhundreder var det Forretningsejendom. Ret imponerende virker den store Forhal, naar man træder ind ad Døren. Noget af Virkningen er dog taget fra den derved, at der er indrettet Bagerbutik i en Del af den. Lige overfor ligger Store Apotek med sin stolte Barokportal fra o. 1650

W. TIMM FOT.

Portalen til Digegrevens Hus, Tønder.

og med barokke Loftsmalerier. Huset Østergade 13 er bygget 1668. Finere er det yngre Nabo-hus Østergade 15, fra o. 1800, med sin meget smukke Forstue, Trappeopgang og Udsigt til Haven.

Gaar man fra Torvet vestpaa, lægger man i Storegade Mærke til Barokportalen til Nr. 14. I Vestergade har man skraas over for hinanden to overdaadigt udstyrede Portaler, Rokokoportalen i »Digegrevens Hus«, (rettere Borgmester Richtsens Hus) fra 1777, Vestergade Nr. 9, og

Portalen i Louis XVI Stil i »Tønder Landmandsbank«s Bygning Nr. 14.

Men større Glæde end af disse enkelte, store og stolte Patricierhuse ved Strøget vil den fremmede have af et Besøg i de smaa Sidegader, særlig Uldgade, Spikergade og Slots-gade. Det er naturligt, at Tiden er gaaet mere sporløst hen over dem, og at man derfor her finder hele Grupper af smaa hyggelige Borgerhuse fra en svunden Tid.

Paa samme Maade kan man have større Glæde af at studere de jævne Døre frem for de stolte Portaler. De brovtende fire Portaler, der lige er nævnt, falder umiddelbart i Øje; men man bør ikke glemme at agte paa, hvorledes Tønder ogsaa er de smukke Gadedøres By. Prøv f. Eks. at gaa gennem Spikergade og Østergade, og agt alene paa Dørene, hvorledes Snedkerne med fin Omhu har givet hver Gadedør sit individuelle Særpræg! Man faar Respekt for disse gamle Haandværkere og kommer til at elske det lille Tønder alene for Gadedørenes Skyld.

Og saa tænk Dem en Sommerdag, naar Roserne mellem Dør og Karnap staar i Flor, og Geranierne lyser i Karnappens Vinduer, mens en fin Duft af Enghølige kan mærkes! Eller gaa en stille Vinteraften ved passende daarlig Gadebelysning gennem de gamle Gader, naar Katten lister over det tavse Stræde, naar Maanens Skær falder paa de smaa Gavle og pyntelige Døre, og Karnappens Ruder er svagt oplyste! — Tønder er hyggelig!

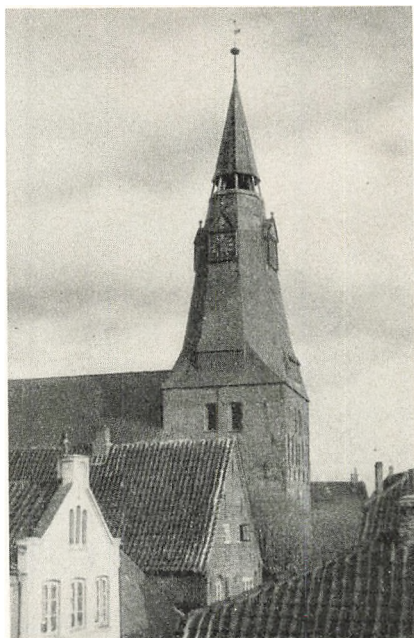
Landmandsbank, Tønder.

W. TIMM FOT.

Turister vil naturligt vælge *Torvet* som Udgangspunkt for en Byvandring. Tønder Torv er et kendt Eksempel paa, hvorledes man i gamle Dage forstod at inddele et Rum malerisk virkningsfuldt. Raadhuset, den gamle »Humlekærre«, tidligere Byens førende Gæstgivergaard, og Lille Torvs Huse virker ved deres Udseende og Beliggenhed som Kulisser paa en Teaterscene.

Fra *Torvet* træder man ind paa *Kirkeplads* og standser foran Billedhugger Hammerichs Buste af H. A. Brorson ved Indgangen til Kirken. Det er Brorsons Prædikestol, vi straks skal staa under; vi skal besøge det Kirkerum, hvor de smukkeste danske Salmer lød for første Gang.

Da Reformationen kom, havde Tønder tre Kirker: Nikolajkirken for Købstadens Borgere, en Laurentiuskirke for Landsognet og en Graabrødrekirke, viet til den hellige Jomfru. Man nedbrød dem alle tre og byggede paa Nikolajkirkens Plads fra 1591—92 en statelig ny Kristkirke. Kun den gamle Kirkes Taarn blev staaende, højt, stateligt, med fine Linier, arkitektonisk set det smukkeste ved Kirken. Landsognets Be-

D. NYGAARD FOT.

Tønder Kirkes spaantækte Taarn.

boere fik anvist Pladser i den nye Kirke. Men her prædikedes der udelukkende Tysk, og da Bønderne ikke forstod dette Sprog, blev de gode Emmer-skeer et ugudeligt Folk. Ortodoksiens Mand Samuel Reimarus fra Pommern, hvis Billede let findes paa Sydmu-ren, bad Hertugen sende ham en Deling Dragoner for at drive Emmerskebønderne i Kirke. Pietismens Mand Johann Hermann Schrader, hvis Billede er det næste i Rækken, saa anderledes paa Forholdet.

Han ræsonnerede, at det ikke var saa mærkeligt, han aldrig saa Landsognets Beboere i Kirken, naar de ikke forstod ham. Saa fik han Kongen til at bevilge Midlerne til Ansættelse af »en tredje og dansk Præst«, og Brorson kom 1729 fra sin Fødeby Randrup til Tønder.

H. A. Brorsons Menighed i Tønder og i det Bedehus, som byggedes i Emmerske, sang tyske Salmer til de danske Guds-tjenester, som man gjorde det mange andre Steder i dansk Kirkesprogs sydlige Bælte. Derfor greb han i Harpen. Henimod Jul 1732 udkom et lille, beskedent Hefte, trykt i Tønder: »Nogle Jule-Psalmer, Gud til Ære og christne Siæle, i sær siin elskelige Meenighed til Opmuntring til den forestaaende glædelige Jule-Fest eenfoldig og i Hast sammenskrevne af H. A. B.« Digteren havde ikke behov at undskyldte sig paa Titelbladet, thi »dette lille Hefte satte Skel i dansk Litteratur« (Georg Brandes). Aldrig før havde der lydt saa rene, smukke, danske Toner som paa disse beskedne Blade, trykt i den tyske By Tønder. Her fandtes »I denne

Ved Vidaaen.

B. NYGAARD FOT.

søde Juletid«, »Den yndigste Rose er funden«, »Her kommer dine arme smaa«, »Mit Hjerte altid vanker« og flere andre af vore smukkeste Salmer. Og nu kom der lignende Smaahefter hvert Aar. Fra Tønder Kirkerum fløj disse Salmer ud over hele Danmark. Men smukkest lyder de endnu i Dag i en sønderjydske Landsbykirke og i Tønder Kirke, hvor Digterens Billede ser op til den Prædikestol, hvorfra hans Røst engang lød.

Tønder Kirke bør besøges af endnu en Grund. Naar alle Lys tændes, og deres Skin fra de gamle Lysekroner kastes tilbage fra Epitafiernes rige Forgyldning, virker Kirkens Udstyr overordentlig pragtfuld. Den, der nøje kender Epitafierne i Tønder Kirke, kan gaa ind i hvilken som helst Kirke og kan bestemme Billedskærerarbejdernes Alder, fordi der her i Tønder Kirke findes ligesom en Mønstersamling, der viser Udviklingen fra Renæssance over Bruskarok til Højbarok. Det er interessant, ogsaa for en Lægmand, at gaa fra Mindetavle til Mindetavle og studere denne Udvikling, hvis tre Hovedstadier straks er iøjnefaldende: Prædikestolen i Højrenæssance fra o. 1590, Prædikestolens Opgang og Himmel i Bruskarok fra o. 1660, Altertavle og Orgeludsmykning i Højbarok fra o. 1690. Selv uden Fører vil man kunne lægge

Statseminariet i Tønder.

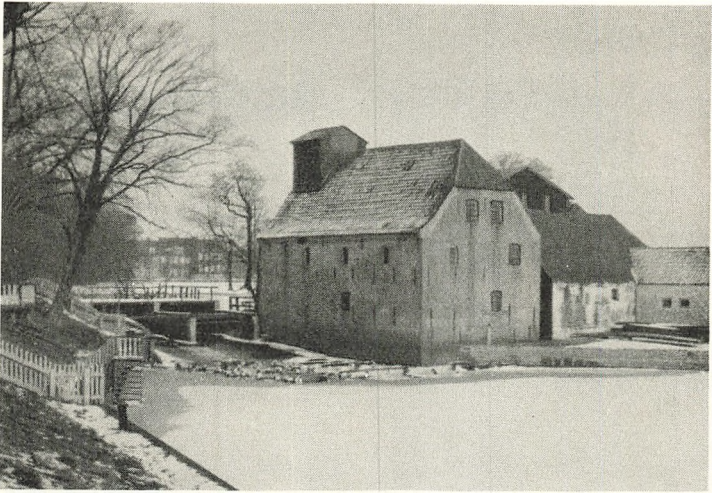
B. NYGAARD FOT.

de enkelte Epitafier ind i denne Hoveddramme, som Prædike-stol og Alter giver.

Maaske en anden mere vil interessere sig for Billederne i Kirken, der ligeledes aabenbarer skiftende Tidens skiftende Smag. Langt det betydeligste af Billederne hænger paa Forhallens Nordvæg. (Motiv: Jesu Fremstilling i Templet). Det er vistnok malet af den gottorpske Hofmaler Jürgen Ovens, Rembrandts Elev og en Tid lang Rembrandts haardeste Konkurrent i Amsterdams fine Verden.

Fra Kirken gaar vi gennem Østergade ned til *Statseminariet*, Nordens ældste Lærerseminarium. Provst Balthasar Petersen, hvis Mindesmærke staar i Seminariets Gaard, havde allerede lige efter 1750 begyndt at forberede Skolelærere i sit Hjem. 1786 gav han en Del af sin Formue til Oprettelse af et Seminarium, der aabnedes 1788. 1829 fik det egne Bygninger paa den nuværende Plads og blev en selvstændig Skole. Mange dygtige Mænd er udgaet fra dette Sted og har faaet Betydning baade for tysk og for dansk Aandsliv og Skoleliv. I Seminariets Have ud til Vidaaen er der rejst en stor Granitsten til Minde om 87 Elever, en Lærer og Skolens Pedel, der faldt i den store Krig.

Seminariets Øvelsesskole er tillige den danske Folkeskole i Tønder. Interesserer man sig for *Skoleforhold*, gaar man fra

Den gamle Vandmølle ved Vidaaen. Opført 1598.

R. NYGAARD FOT.

Seminariet forbi det gamle Helligaandshospital gennem Nørre Allé. Man passerer saa efter hinanden den kommunale tyske Mellemskole, den kommunale tyske Borgerskole og den danske Statsskole.

Fra Anlægget lige over for Seminariet kan man ogsaa gaa langs med Sønderallé, forbi den store Markedsplads og den gamle Vandmølle til »Slots- og Frigrunden«, som først indlemmedes i Tønder Købstad i 1933. Paa Slotsbanken ligger, ret uheldigt omgivet af de kommunale Værker, *Porthuset* som sidste Rest af det berømte Tønderhus. Meget Blod er flydt foran dette. Erik Glipping nedbrændte Borgen 1271. 1422 led den danske Hær her et stort Nederlag, og 400 Mand blev paa Pladsen. 1721 kom Slottet i Kongens Eje, og 1750 blev alt nedbrudt med Undtagelse af *Porthuset*, der helt til Verdenskrigen gjorde Tjeneste som Arresthus. Nu er Tønder Amts og Bys Museum indrettet i det gamle Hus, efter at det var blevet udvidet ved en Tilbygning.

Muscet kan i forvirrende Righoldighed ikke maale sig med de fleste andre; men en prisværdig Specialisering gør, at det absolut er et Besøg værd. Der findes her en god Samling af gammel vestslesvigsk Billedskærerkunst og desuden Danmarks største Samling af hollandske Vægfliser, hentet sammen fra vestslesvigske Bondestuer. Den Afdeling, der be-

Porthuset i Tønder (Museum).

W. TIMM FOT.

lyser Tønderegnens Kniplingsindustri, vil blive udvidet. Meget interessante er de gamle Fangecceller, hvis Egetræspaneler med mange indskaarne Billeder og Vers kan levere et godt Materiale til Studiet af Straffefangers Psykologi. I Museet findes desuden en meget god Malerisamling, en Genforeningsgave fra danske Kunstnere.

Over for Slotsbanken ligger Amtshuset, opført 1907, og ved Siden af i fornem Tilbagetrukkethed den fine *Amtmandsbolig*, bygget 1768 af den franske Bygmester Jardin.

Med Tønder som Udgangspunkt kan særlig anbefales følgende Ruter: 1) Sød—Ubjerg—Lægan—Tønder, 2) Gallehus—Møgeltønder—Rudbøl—Højer—Højer Sluse—Tønder, 3) Rute 2 til Slusen og derfra videre over Højer til Emmerlev Klev, — evt. Hjerpsted—Trøjborg—Løgumkloster—Tønder.

Sød—Ubjerg—Lægan.

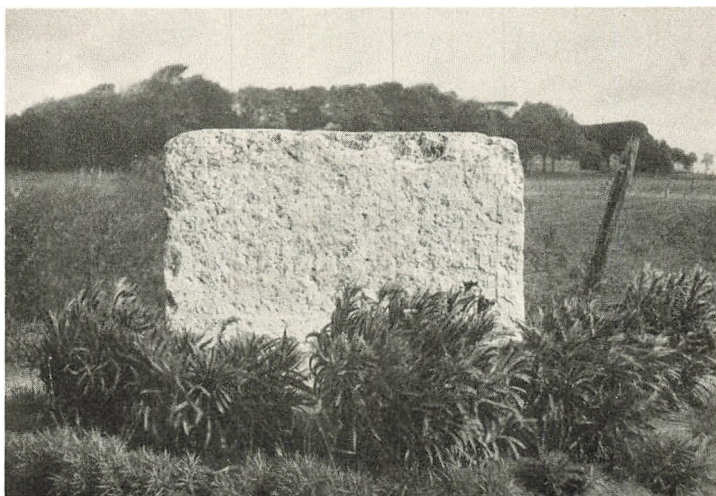
Landsbyen *Sød*, 3 km Syd for Tønder, har en hel Del gamle Gaarde. Ved den gamle Husumvej Syd for Byen, o. 100 m Øst for et nyt Mindesmærke over Sognets faldne, staar en stor Sten, rejst som Skamstøtte over en fattig Kone Karen Christens, der 1712 dræbte sig selv og sine fire Børn ved Rottekrudt. Stenens nu næsten ulæselige Indskrift med-

Amtmandsboligen i Tonder.

W. TIMM FOT.

delte: »Paa dette Sted er af Bøddelknægten henslæbt og nedgravet Legemet af Karen Christens fra Sæd, fordi hun ved Gift har begaaet et forbandet Mord paa sig selv og paa sine fire Børn i Aaret 1712« (Oversættelse). Det er altsaa en virkelig Skamstøtte, saa vidt vides den eneste i Danmark, der staar paa sin oprindelige Plads, i dette Tilfælde paa det Sted

Skamstenen ved Sæd.

B. NYGAARD FOT.

Sæd: Det gamle Toldsted ved Sønderaa.

B. NYGAARD FOT.

ved alfar Vej, hvor Bøddelen gravede den ulykkelige ned, efter at Liget var blevet kastet ud af Vinduet og slæbt herhen. — Godt $\frac{1}{2}$ km Syd for Sæd ligger det danske Toldsted smukt ved Sønderaa.

Den lille Kirkeby *Ubjerg* har ligeledes flere gamle, stilrene Gaarde, malerisk grupperet paa en sandet Bakke midt i Marsken. Ved Siden af Kirken ligger Danmarks ældste Præstegaard, opført 1675, et yndet Motiv for Malere.

Ubjerg Præstegaard.

B. NYGAARD FOT.

Lægan Kro.

H. A. M. FOT.

Tæt ved den lille, hyggelige *Lægan Kro* rejser sig den store Pumpestation, der sammen med tre mindre nu afvander Tøndermarsken. Hver af dens fire Pumper kan løfte tre Kubikmeter Vand pr. Sekund, saa det forslaar noget, naar de avtomatisk sætter sig i Gang!

Af Tønder-Marsken ligger Halvdelen, o. 4000 ha, under daglig Flod, og selv den højeste Del ligger under de laveste Arealer af Ribe-Marsken. Efterhaanden som Vidaaens Udløb rykkedes længere vestpaa, og Afløbet fra Aaens store Omraade, det tredjestørste i Danmark, blev forbedret bag oppe paa Geesten, blev Marsklavningen omkring Tønder saa haardt hærget af Aaløbenes Oversvømmelser, at denne værdifulde Jord mere og mere mistede sin Brugsværdi. Byer og Enkeltgaarde laa Vinteren igennem som Øer i et stort Indvandshav, og ved heftige Regnskyl midt om Sommeren ødelagde Oversvømmelserne store Værdier. Efter Genforeningen er der med den danske Stats Støtte skabt et stort Afvandingsanlæg, der kostede 5 Mill. Kr. Der byggedes under Ingeniør Ulrich Petersens Ledelse 80 km nye Diger, der gravedes 200 km nye Kanaler, som delvis ved Hjælp af »Dykkere« krydser hinanden. Et Eksempel paa, hvorledes en saadan Kanal løber neden under en anden, kan iagttages lige Øst for den store Pumpestation.

Anlægget var dyrt, men det virker udmærket. Hvor man tidligere næppe kunde avle noget daarligt Hø, gror nu det dejligste Korn. I de sidste tørre og varme Somre har man intet Steds i Danmark kunnet se saa stærkt og rigt Korn som her. Laderne kan langt fra rumme det, og i Høsten rejses der store Kornstakke rundt omkring paa de Marker, der paa Grund af Indvandets Hærgning for blot et Par Aar siden næsten var værdiløse.

Gallehus—Møgeltønder—Rudbøl—Højer—Højer Sluse.

En Kilometer Øst for Møgeltønder kan man dreje af til højre og følge den gamle Ribevej op til *Gallehus*. Navnet *Gallehus* er jo kendt langt ud over Danmarks Grænser, fordi her fandtes de to berømte Guldhorn, de værdifuldeste Oldtidsfund, der indtil nu er fremdraget af dansk Jord.

Det var den 20. Juli 1639, at Kniplepigen Kirstine Svendsdatter fra Østerby paa Vejen til Tønder med Foden stødte mod det første Horn og gravede det frem. Hundrede Aar senere, den 21. April 1734, blev lige saa tilfældigt det andet Horn fundet af Husmand Erik Lassen, da han vilde hente lidt Sand paa Byens Gadeplads. Sagnet gaar, at der 200 Aar efter det andet Horn skal findes en langt større Guldskat ved *Gallehus*. Men ønsk ikke at blive Finderen! De underjordiske lader sig ikke uhævnnet deres Skatte fravryste. Erik Lassen levede ikke et Aar efter sit store Fund, og Kirstine skal ogsaa være død i en ung Alder. Selv Kongens Kunstkabinet fik ikke Lov til at beholde de store Skatte. 1802 blev Hornene stjålet og indsmeltet, og den eneste Afstøbning, der engang blev lavet til en italiensk Kardinal, tog Havet med samt det Skib, der havde den ombord.

Men Guldhornene bragte paa anden Maade Glans over Danmark. Oehlenschlaegers Digtning »Guldhornene« indledede Guldalderetiden i dansk Digtning, og den er uforgængeligere og kostbarere end det fineste Guld.

Paa Findestederne for de to Horn har Grev Schack i 1907 ladet rejse to Mindestene.

Navnet *Møgeltønder* betyder Store Tønder. Byen er den ældste Boplads paa Eggen, engang en stor Havneby, da Havet endnu gik ind til den Banke, hvorpaa Byen er bygget. Mange nu sløjfede Gravhøje, talrige Oldtidsfund og gamle Hustom-

ter vidner om Store Tønders Betydning i gamle Tider. Paa dette vigtige Sted laa Møgeltønderhus. 1241 blev Gaarden og Sognet afstaaet til Ribe Bisp, og denne havde indtil Reformationen Lensmænd siddende paa Borgen. Ved Reformationen tilfaldt den Kronen, og 1661 købte Rigets Feltherre Hans Schack Møgeltønderhus med Ret til at udvide Besiddelserne ved Opkøb af fæstede Bøndergaarde. Dem var der nok af lige efter den ulyksalige Polaktid, og Møgeltønder-

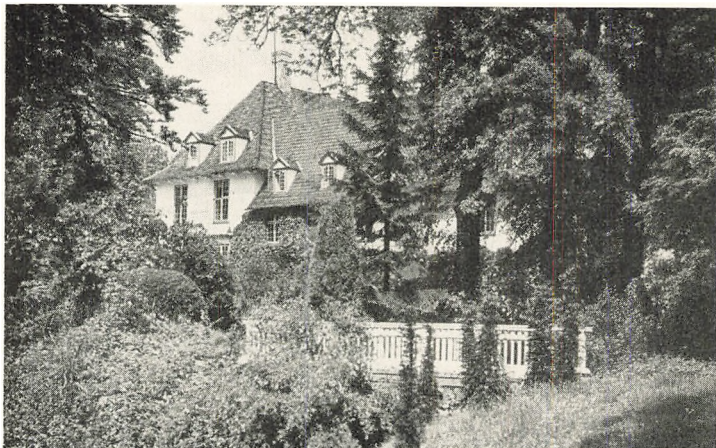

A. MARTINSEN HOJER FOT.
Guldhornstenen i Gallehus.

hus blev Stamsæde for saa stort et Jordtilliggende, at Hans Schacks Søn Otto Didrik Schack 1676 blev Lensgreve, og Godset hed fra nu af Schackenborg. Siden denne Tid sidder der ned gennem Tiderne afvekslende en Hans og en Otto Didrik paa Slottet. Den nuværende Lensgreve, Kammerherre Otto Didrik Schack, er Amtmand over Tønder Amt.

Af Middelalderens Møgeltønderhus indgik kun Rester i det Slot, som Feltherren lod opføre 1664, og som o. 1770 fik det nuværende Udseende. Det pyntelige Porthus ud til Vejen og den lige overfor liggende smukke Staldbygning er Rester af den Avlsgaard, der i 1664 blev opført i Forbindelse med Slottet. Den smukke Park paa Sydsiden af Vejen med mange statelige og sjældne Træer er offentlig tilgængelig.

Man bør hverken bile eller cykle gennem Møgeltønder Slotsgade, men man skal tage den til Fods, hvis man vil have den fulde Nydelse af den rodfæstede, vestslesvigske Byggekunst, som denne »Danmarks smukkeste Landsby« aabenbarer. Læg Mærke til de mørkerøde Sten, den hvide Muslingekalk, de rundbuede Døraabninger, Kvisten med »e Arkensgaf« (Gavlhullet) over de smukt udskarne Døre, de

Schackenborg.

A. MARTINSEN FOT.

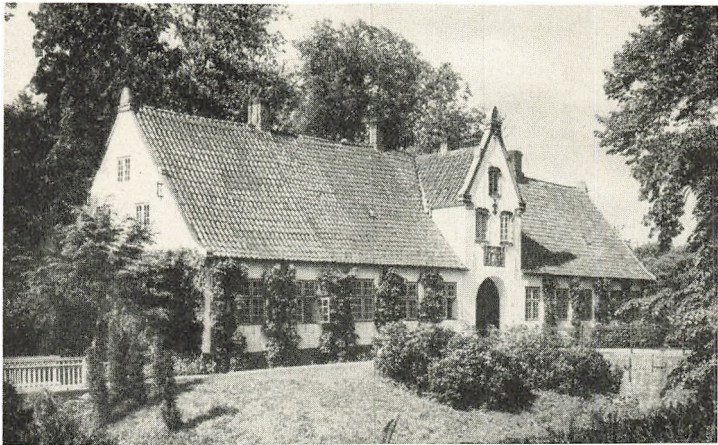
hyggelige Karnapper, Passiarstenene ved Siden af Dørene, de velplejede Lindetræer i en lang Række foran Husene! — Og saa rives man brutalt ud af Henrykkelsen ved nogle Husulyrer for Enden af Gaden!

Men inderst inde sidder hos mange en stille Indvending: Dette er mere Købstad end virkelig Landsby! De bør se *Sønderbyens* Gaarde, bygget efter samme hævdvundne Tradition.

Slotsgade, Mogeltouder.

W. TIMM FOT.

Porthuset ved Schackenborg.

A. MARTINSEN FOT.

Møgeltønder Sønderby, Sønder Sejerslev, Hjerpsted, Emmerlev, Ballum og mange andre Byer her paa Egnen danner en Kæde af Landsbyperler, enestaaende i vort Land.

Ved den »store Stjerne« foran Vesterkroen drejer vi af mod Syd og fortsætter gennem Sønderbyen ud i Møgeltønder Marsk. Spredt ud over Marskens grønne Slette ligger paa gamle Værfter statelige Gaarde, hver med sit Navn. Den interessanteste er Cornelius Petersens ret nye Gaard *Vesteranflod* med sit kæmpemæssige Tag, hvis Lige ikke findes Nord for Grænsen. Den er bygget i Stil med Ejdersteds »Hauberge«. En Hauberg forklares simplest som en firelængget Gaard, hvor alle fire Længer samt Gaardspladsen er forenede under et vældigt Tag. Syd-længen svarer til Stuehuset, »Firkanten« midt

Fra Møgeltønder, Sønderby.

CL. E. FOT.

Vesteranflod.

A. MARTINSEN FOT.

i Haubergen til Gaardspladsen. En Haubergs Stuer faar altsaa kun Lys fra Syd, da Bagsiden vender ud til Firkanten, der sættes fuld af Hø og Halm. Derfor har Cornelius Petersen ikke taget Stuehuset med ind under det samlede Bygningskompleks, og Vesteranflod er altsaa ingen Hauberg, men en Gaard i Haubergstil.

I den af Stormfloder og Indvand truede Marsk maa alle Huse enten ligge paa Værfter eller langs med Digerne. Grænsebyen *Rudbøl* er bygget langs med det gamle Dige, der 1553—55 opførtes fra Højer over Rudbøl og Lægan til Grelsbøl, og som afskar Tønder Købstad fra Havet. De gamle Diger var ved Vintertid tillige Marskens eneste Veje. Da Marsken er stenfri, hentede man fra Holland haardbrændte Klinker til Belægning; Vejen gennem Rudbøl har endnu disse gamle Klinker.

Vi standser ved det danske Toldsted og gaar over den brede Vidaabro med Diget hen til det tyske Toldsted i Rosenkrands. Vi passerer her Grænsen mellem Danernes og Friserne gamle Bostavne. Et tilsyneladende ubetydeligt Vandløb skiller dem; men det har kostet Aarhundreders Arbejde at faa et fast Digebaand til at holde paa dette Sted. Erik Mændved befalede i 1313, at der skulde bygges et Dige over til det frisiske Viding Herred, der dengang var en stor Ø i Vadehavet. Det lykkedes ikke, og det lykkedes heller ikke for

Klinkervejen paa Diget i Rudbøl.

A. MARTINSEN FOT.

Hertug Frederik 200 Aar senere, til Trods for, at han Sommer efter Sommer tog fast Ophold i Rudbøl for personligt at overvaae det vanskelige Arbejde. Først i Aarene 1564—66 fik man det nuværende Dige rejst. Foran dette laa saa den store Havbugt, der i Dag indtages af Rudbøl Kog, den gamle Frederikskog og den nye Frederikskog. 1629 fik en rig Hollænder Cornelius Claassen Pietall af Hertugen Koncession paa at inddige denne Bugt, og samtidig fik Rudbøl Købstadrettigheder med Religionsfrihed, Ret til at præge Mønt o. s. v. Det var Meningen, at der her ved Vidaaens Udløb skulde opstaa en Købstad i Lighed med det otte Aar i Forvejen grundlagte Frederiksstad, og denne By skulde ved en Kanal forbindes med Flensborg. Inddigningen mislykkedes, Hollænderen tabte sin Formue, og Rudbøl har i Dag hverken Borgmester eller Byraad.

Den dansk-tyske Grænse mellem Rudbøl og Rosenkrands er Evropas mærkeligste. Fra Rudbøl Sø gaar den op til Vejen og følger saa et Stykke Landevejens Midte, hvor man ser Stenplader, der markerer den, da man ikke kunde rejse Grænsestone midt paa den smalle Digevej. Man gaar altsaa med det ene Ben i Danmark, med det andet i Tyskland, Husene til højre for Vejen hører til Danmark, Husene til venstre til Tyskland. Henne paa Hjørnet viser en Sten, at Grænsen foran det tyske Toldsted i en skarp Vinkel drejer af

Rudbøl. Huse paa Diget.

A. MARTINSEN FOT.

og gaar ned mellem to Haver, der kun er adskilte ved et Par tynde Planker. — Hvorfor denne mærkelige Grænse? Fordi en Kog paa alle Maader er en saa uadskillelig Helhed, at man ikke kan skære den i Stykker ved en Landegrænse.

Fra Rudbøl fortsætter vi langs med Diget, med frodige Marskfenner*) paa begge Sider, til det lille idylliske Højer, i daglig Tale kaldt Høwwer.

»Høwwer
kløwwer«

siger de Høvringer med Stolthed, og det er rigtigt, at den klæber; den er som Kloster »it fra å komm'«. De fleste Turister haster gennem Byen ud til Slusen eller ud til Emmerlev Klev; men de, der tager sig Tid til at gaa gennem den lille Flækkes morsomme Gader, fortryder det ikke. Her er statelige Gaarde med fine Døre, her er hyggelige Smaahuse, her er man i Storkenes By, her har man Marsk og Vadehav paa første Haand.

Det nuværende Havdige med Højer Sluses høje Port, gennem hvilken Vidaaens Vand strømmer ud i Havet, er bygget 1859—61. I over 70 Aar har det trodset Havets Vælde, selv om Bølgeskummet i Stormflodstimer sprøjter hen over dets Kam. I Stormfloden den 30. August 1923 vendte Damperen

*) En Fenne er en Mark, der er afgrænset ved Grøfter.

I Højer.

A. MARTINSEN FOT.

fra Sild med flere Hundrede Passagerer ombord midt ude paa Forlandet foran Diget, og de store Pæle nede ved Havnen var helt dækket af Bølgerne! Hvor fredeligt er det til Gengæld en stille Sommerkvæld herude paa Diget! Vadehavet langt derude er tilsyneladende ikke hjemme, paa Forlandet græsser Hundreder af Faar, Lammene hopper lystigt omkring, den dalende Sol skaber en vidunderlig farvet Himmel. Da forstaar man ikke, at dette Hav, der i Løbet af de sidste

Paa Forlandet ved Højer.

A. MARTINSEN FOT.

70 Aar har afsat det grønne, vide Forland, til Tider kan hamre mod Diget med sin haarde Kno.

Langt ude i Vest øjner man det langstrakte *Sild* med Kampen Fyr, Kejtum Kirke og Morsum Kirke, tydeligst om Morgen, naar Østsolen falder paa de pragtfulde Klitter, saa disse lyser som et Gletscherlandskab. Fra Morsum Klev over mod Fastlandet ser man en mørk Stribe. Det er *Hindenburgdæmningen*, der danner en 11 km lang Landbro tværs over Vadehavet. I Badesæsonen, naar der ovre i det mondæne Vesterland ligger Tusinder af Badegæster fra alle Tysklands Egne, ser man jævnligt de gennemgaaende Badetog bevæge sig hen over Dæmningen.

III. VADEHAVET

Mon Vadehavet ikke skulde være Verdens *mærkeligste* Hav? Blev det ikke glemt af Vorherre, da han hin Skabelsesmorgen skilte den tørre Jord fra Vandenes Samling, som han kaldte Hav? Er det Land, — er det Hav?

Vadehavet er den Del af Vesterhavet, som ligger inden for Ørækken Fanø, Manø, Rømø, Sild o. s. v. Langt den største Del af dette Hav optages af de saakaldte *Vader*, der ved Flod fremtræder som Hav, men ved Ebbe som et nøgent Land i saa ejendommeligt Farvespil, at ingen Pensel kan gengive det. Her sejler Skibene i en Tid af Døgnet paa samme Sted, hvor man til anden Tid kan køre med Vogne og gaa tørskoet.

Men Vaderne er kun en Del af Vadehavet. Naar de ved Ebbetid er tørre, ser man *Dybene* og *Laaerne* fremtræde som Fjorde og Stræder: Graa Dyb Nord for Fanø, Galge Dyb mellem Fanø og Kielsand, Knude Dyb mellem Kielsand og Manø, Juvre Dyb mellem Manø og Rømø, List Dyb*) mellem Rømø og Sild o. s. v., samt alle de mange »Laaer« og »Lejer«, der som Stier i Vadehavet lovmæssigt og regelbundet forgrener sig ud fra disse Dyb, forbinder dem inden om Øerne og sigter i deres sidste Udstraaling over mod Kystens Aamunding. Hvert enkelt har sit Navn, som kun Fiskerne og faa Specialister kender.

Det er en meget vidt udbredt Fejltagelse, at hele Vade-

*) Det hedder List Dyb og ikke Lister Dyb. Vi siger jo heller ikke Aabenraer Fjord eller Alser Sund. Navnet kommer fra Halvøen List paa Sild.

Vadehavet ved Flod.

H. A. N. FOT.

havets Bund er dækket af fed Klæg, »Slik«, og man altsaa blot behøver at trække et Dige fra Ø til Ø for at indvinde nye, store Marskomraader. Nej, man vilde derved faa langt mere Ørken end Marsk! Man maa nemlig skelne mellem *Sandvader* og *Slikvader*, og Sandvaderne udgør langt den største Del af vore Vader. Normalt ligger Sandvaderne længere ude og Slikvaderne langs med Kysten, thi det grove Sand, der gennem Dybene af Tidevandet føres ind bag Ørækens Mole, synker først til Bunds, medens det fine Dynd (»Slik«) bæres længere ind.

Ved et vidunderligt Samspil mellem Tidevandskræfter, Planteliv og Dyreliv bygger Naturen den nye Jord op. *Tidevandet* er det store Transportforetagende. De fine Dyndpartikler, som Elben, Ejder og andre Floder og Aær skyller ud i Havet, føres af Strømmen nordpaa, blandes i Strømmen med Sand fra Øernes Ydersider og i Dybene med Glimmerler og Glimmersand fra Dybenes Bund og Kanter og bæres i Flodbølgens stærke Favn ind i det roligere Vadehav inden for Øerne. Tre *Plantebølter* tjener til at berolige Vandet og fremmer derved Bundfældningen af Dyndet. Længst ude har vi *Aalegræssets* (Bændeltangens) Zone, længere inde Slikdanneren par excellence, den ejendommelige *Kveller* (Salturt), længst inde det grønne *Andelgræs*.

Men langt interessantere end Planterne er *Dyrerne*, der lever i Vadehavet. Intet Steds paa Jorden kender man rigere Dyreliv end paa Vaderne, ikke rigt i Arter, men saa rigt i Tal, at menneskelige Talbegreber helt maa give op. Svarende til de tre Plantebælter har vi udefra indefter tre Dyrezoner. Længst ude, i Sandvaderne, lever *Sandorme* i saa uhyre Mængder, at deres Skud, naar man ser hen over Sandvaderne, for Øjet fortøner sig i det fjerne som en mørkegraa Sky. Sandormen er den store Sorterer. Gennem sine Ekskrementer lægger den Sandkorn hen ved Sandkorn, saa rent og fast, at man kan køre hen over Sandvaderne med Væddeløbsbiler. Det fine Dynd er frasorteret og føres længere ind, hvor det gribes af *Slikkrebsen*, Naturens vigtigste Haandlanger ved Marskdannelsen, og derved bindes til Bunden, saa Tidevandet ikke kan tage det med igen, naar det ad Laernes Stier søger ud af Vadehavet. Længst inde lever Myriader af smaa *Snegle*, der er Marskens Bygmestre, idet Marskjordens kornede Struktur skyldes deres Ekskrementer.

De her nævnte er naturligvis kun de vigtigste af Vadehavets Dyr, dem, der ved deres Tal og Betydning dominerer i de tre Bælter. De hjælpes af andre Smaadyr, de giver Føde til de uhyre Skarer af *Fugle*, som fisker i Renderne og i Flodkanten: Præstekrave, Strandskade, Ryler, Rødben, Brushøns, Regnsøver, Maager, Graagæs, Graaænder og Hejrer i Hundredtusindvis.

Tre Gange maa Havets Dynd altsaa passere Dyrers Tarmkanaler, inden det bliver til frugtbar Marskklæg, Myriader af Arme og Munde skal gribe det og lægge det hen i næsten mikroskopisk fine Lag. Dette er Skabelsesvidunderet, hvorledes det lille og uanselige i travl Virksomhed skaber det store, nye, Havets yngste Søn, Danmarks frugtbareste Jord, den fede Marsk.

Ingen, der besøger Vestslesvig, bør forsømme at iagttage Vadehavets Vidundere med egne Øjne. Sko og Strømper af, og ud paa Vaderne! Det giver en Oplevelse, der aldrig glemmes. Hvor skal vi starte vor Ekspedition? Det kan ske mange Steder. Et ideelt Sted er *Emmerlev Klev*. En god Bilvej fører direkte derhen; Pavillonon over Klevet (et Klev er en stejl Havskrænt) giver et betryggende Udgangspunkt og Landingsmaal; der er intet Forland; man har her først sandede

Emmerlev Klev.

H. A. M. FOT.

Vader, derpaa rene Sandvader, længere ude, over mod Højerkanalen, de bløde Slikvader, der af sig selv standser Vandringen, saa hele Ekskursionen absolut er farefri. Man skal besøge Emmerlev Klev ved Ebbetid. Saa skal man altsaa kaste Sko og Strømper og gaa saa langt ud, til man naar den vigen- de Flod eller møder den kommende.

Stands et lille Stykke ude, og se ned paa Vadehavets Bund! Det glitrer og flimrer i Sollyset, alt er i Bevægelse, Smaasneglene er travlt i Gang. Og der i denne lille Pyt ser vi vor Ven Slikkrebsen, kun een cm lang, og Halvdelen danner de lange Antenner. Normalt sidder han ved Ebbe nede i sine hesteskoformede Rør og ruller med sine lange Antenner det fine Dynd sammen til smaa lækre Slikfrikadeller, der over- saar hele Slikvadens Bund, som man let kan se. Vor tredje Ven, Sandormen, optræder endnu kun som Gæst; men læn- gere ude, paa de rene Sandvader, hersker han uomstridt, og vi iagttager, hvorledes Sandormens Skud hen over Vaderne af utallige Punkter danner en hel, mørk Skygge. Ude hvor Slik- vaden begynder, har vi en Fiskegaard, dannet af Risfletning- ger, der ved vigende Flod leder Fiskene hen til den smalle Aabning, hvor Fangenskabets venter dem. Snart synker Fo-

den, der saa let gik hen over de faste Sandvader, dybere og dybere ned i Slikket, saa man vender om.

Men forinden har man haft endnu en interessant Oplevelse. Vi møder derude Tidevandsbølgen og iagttager til vor store Forundring, hvor hurtigt den i smaa, korte Stød løber ind mod Landet. Vi staar stille i Flodkanten, og lidt efter er den et godt Stykke bag os; vi laver af Dynd en lille Ø, og lidt efter er den overskyttet. Vi stirrer ned paa Bunden og ser, hvorledes Slikkrebsen med et flot Spring forlader sin Hule og styrter sig ud i Vandets frie Tumbleplads. Og idet Vandet bliver dybere, begynder det at myldre med Smaafisk, bitte smaa og lidt større Fladfisk. De trækker paa Bunden lange Dyndstriber, naar de flygter for os; men den sportsinteresserede Vadehavsgæst søger at fange dem ved at sætte Foden paa dem. Det er denne interessante Fiskesport, der yndes af alle Kystbeboere langs med Vadehavet.

Paa Tilbagevejen fra Emmerlev Klev standser vi et Par Hundrede Meter fra Havet et Øjeblik ved en Mindesten paa Sydsiden af Vejen. Den fortæller, at Biskop Peter Outzen Boisen er født paa dette Sted. Det er unødvendigt at skildre, hvilken Betydning han og hans Slægt fik for dansk Aandsliv. I en Gaard lidt længere henne i Byen fødtes blot 20 Aar efter ham Professor Niels Falck, der blev en aandelig Førerskikkelse i den slesvig-holstenske Bevægelse. I klare Streger melder os Emmerlevs to store Sønner om det, der altid har været og altid vil blive et Grænselands Skæbne: at staa splittet og delt, at blive mishandlet og ombejlet, at være udsat for voldsomme Storme, hvor andre Egne kan hæge sig i blidt Magsvejr. Men det er vel ikke mindst derfor, at vi Sønderjyder elsker vor Hjemstavn saa dybt og saa stejlt, enten det saa er det yndige Bakkeland, den tørre Geest eller den stormpiskede Marsk.

Kjølholtsslippe i Ribe.

Det middelalderlige »Tuarnborg» i Puggaardsgade, Ribe. (nu Posthus)

RIBE KØBSTAD

Af SEMINARIEFORSTANDER HELGE HAAR

SOM et lille kosteligt Smykke ligger Ribe paa Marsk-Engenes grønne Fløjelspude. Hvad enten man kommer med Tog eller Bil, eller maaske med Baad fra Fanø, hæver sig milevidt forude Domkirkens mægtige Kolos op over det flade Landskab, saa at den Rejsende tror, at nu er han nær ved Vejs Ende, mens der i Virkeligheden kan være langt igen. Og kommer han en varm Sommerdag, hvor Luften dirrer ud over Engene, kan han i en forunderlig Luftspejling se Domkirken svømme oppe i Himlen med et bredt Lufthav under sig. Byen selv gemmer sig længe for den Rejsendes spejdende Øje; de lave, rødtagede Huse klynger sig sammen omkring de høje Kirkemure, som om de krøb i Skjul for de barske Storme fra det nære Hav.

Det er en af vort Lands allerældste og allermærkeligste Byer, som disse Linjer skulde skildre.

Vi Danske er forvante med vort smilende *Landskabs* Skønhed; vore *Købstæder* maa oftest nøjes med at hente deres Skønhed fra Landet omkring dem, men med Stæderne selv har Mennesker og Skæbner ofte handlet uskaansomt. Ribe alene af alle Landets Stæder har faaet Lov at værne om svundne Storhedstider, at bevare som en sjælden Helhed *Præget* af og *Mindet* om gammel, dansk Bykultur, saadan som Kirkemagt, Kongemagt og Borgeraand i Fortiden evnede at frembringe.

Den moderne, travle Turist, der haster fra Sted til Sted, faar kun et overfladisk Indtryk af denne By, fornemmer den blot som et lille idyllisk Stykke Nutid. Kun den Turist, som giver sig Tid, griber Byens ejendommelige Stemning, opdager dens fine S sammenspil mellem Nutidsidyl og Fortidsstorhed,

thi Ribe er, med al sin charmerende Skønhed, dog først og fremmest et prægtigt Stykke Historie.

Hvordan er dens Oprindelse? Man véd det ikke. Længe inden Danmark træder ind i Historiens klare Lys, har Byen ligget paa sit Sted. Det driftige, frisiske Handelsfolk drog paa deres smaa, rundbugede, sejldrevne Skibe fra Dorstad i Holland op langs Vadehavets Kyst. Nogle gik op ad Eideren, drog videre gennem Landet og anlagde Handelspladsen ved Slien. Andre gik ind ad den sejlbare Aa indenfor Fanø og anlagde Handelsplads her. Navnet Ribe kan næppe sikkert forklares, men ikke usandsynligt er det, at Ordet kommer fra Frisisk. Endnu kan en Mand i Eiderstedt kaldes »Janssen op de Rip«, d. e. Janssen paa Banken. Ribe kunde da betyde »Byen paa Banken« og Navnet vise Byens frisiske Oprindelse.

Ribe blev en vigtig Handelsplads for Nordjylland. Herfra gik Veje til Aamundinger paa Østkysten, Aarhus og Randers. Intet Under da, at Ansgar, som i Forvejen havde rejst sit Gudshus i Frisernes Slesvig, rejste det næste i Frisernes Ribe. Og i de følgende hundrede Aar gik Kristendommen i Købmændenes Spor ad Vejene fra Ribe ud over Jylland.

Hvor Ansgars beskedne Gudshus blev rejst, véd man ikke, men maaske fejler man ikke i at antage, at Stedet var den saakaldte »Hovedeng«, der lige overfor Skibbroen løfter sig til en anelig Banke Nord for Aaen. Her laa i hvert Fald til op imod vor egen Tid en Kirke, der hed »St. Peder«, maaske en direkte Ætling af Ansgars Trækirke, thi Apostlen Peder var netop Ansgars Værnehelgen.

Ansgar har givet Ribe det Præg af »Kirke«, som Byen indtil vore Dage bevarer. Allerede ved Aar 1000 var Ribe hele Jyllands faktiske Bispesæde, hvorfra den høvdingefødte Odinkar udstrakte sin Stav over hele Landet fra Eideren til Skagen, ja helt over i Østdanmark. Den Ribe Bisp har betydet noget for Danmarks Samling til eet Rige.

Godt hundrede Aar efter fik Byen sit mægtige Vartegn, den Kirke, der maaske er hele Nordens bedst og oprindeligt bevarede Domkirke. Men atter her gælder det, at den travleste Turist faar det fattigste Indtryk. Han vil rimeligvis kun naa til at stødes af Kirkens uensartede Ydre, Brydningen mellem Stilarter, Forskellen mellem den hvidgraa Tuf og den røde Munkesten, det svære, røde »Borgertaarn« overfor det romer-

Domkirken. Vestfacaden.

ske Kirketaarn mod Sydvest og meget andet. Men den, der lever sig ind i den vældige Bygnings Historie og Stemning, som gaar en Aftenvandring rundt om den og fryder sig over den mægtige, romanske Korrunding mod Øst, den kraftige Sydportal med det ældgamle Granitreliet i Bueslaget over Døren — »Kathoveddøren« kaldes den fra gammel Tid —, som lægger Mærke til de gotiske Sideskibes røde Tegl og, videre frem, finder den romanske Vestfacades skønne Opbygning i Tuf og Granit, brat afbrudt af det vældige Forsvarstaarn — en saadan Besøgende vil opdage, at vi her har et Bygningsværk uden Mage. Just ved sin Forening af Stenarter og Stilarter staar Ribe Domkirke ikke som et Værk af een Mand og een Tid — selv om vi véd, at Biskop Ture, der faldt i Slaget ved Fotevig 1134, er dens Grundlægger — men som et Værk af de løbende Tider med deres skiftende Evne, Behov og Smag. Otte Aarhundreder har arbejdet paa denne Kirke, femogtyve Generationer har baaret Sten til dette Landets skønneste Bygningsmonument.

Og træd ind i det vældige, femskibede Rum! Danmarks Historie suser under dets høje Hvælvinger, her hvor Middelalderens Konger fandt snart en Krone, snart en Grav; hvor Landets Biskopper hentede deres Indvielse, hvor Kongers og Kongebørns Bryllup stod, hvor Adelsmænd modtog Ridderlaget, hvor den lutherske Sang brød frem, hvor Hans Tavsens Røst har lydt, den Brorson'ske Salme har tonet.

Ogsaa herinde taler de skiftende Tider gennem Bygningen. Hovedskibets tunge Arkaderækker med deres svære Piller og Buer af Granit er rent romanske. Det samme er de inderste, overhvævede Sideskibe og det prægtige Korparti, der samler sig under den mægtige, men let svævende Kuppel. Det mærkelige Baldakinalter er nyt og fremtræder altfor grelt mod de hvide Vægge. Anderledes vilde det blive, hvis man fik Lov at opsætte Joakim Skovgaards Udkast til en nænsom Dekorening af Apsis paa de altfor lyse Murflader.

Men ser man herfra op i Højskibets Hvælvinger og ud i de yderste Sideskibe, saa ser man, hvordan Gotikken i sine forskellige Faser træder frem; de tilhører altsaa senere Tider. Paa Gulvene ligger Ligsten med Inskriptioner fra Tiden efter Reformationen; de smukkeste Eksemplarer er rejst langs med Ydermuren hele Kirken rundt, og prægtige Epitafier over

Domkirken set fra Øst.

Domkirken. Hovedskib.

velhavende Borgere eller Kirkens Gejstlige er fæstet højt paa Væggene.

En ejendommelig Oplevelse faar man, hvis man giver sig Tid til, ved Kirkebetjentens Velvilje, at entre op ad den snævre Vindeltrappe i det nordre Sidetaarn til Triforiegalleriet og se ud over det vældige Kirkerum fra en af de tredelte Buer. Herfra gaar en lille Trappe op til et hvælvet Rum i Midten af Borgertaarnet, fordem et Kapel for den hellige Ursula og hendes 11.000 Jomfruer. — Men ingen bør i hvert Fald forsømme Opstigningen til det store Taarns Platform. Vejen fører forbi Bertram Larsens sidste Kunstværk, det skønne Klokkespil, hvorfra nu den gamle Folkevisemelodi om Dronning Dagmar sender sine sprøde Toner ud over By og Land. Taarnet selv er forøvrigt ikke noget Kirketaarn, men et Forsvarstaarn, rejst af Byens Borgere i Stedet for et nedstyrtet romansk Taarn, der har modsvaret det sydlige »Maria-taarn«. Det svære Taarn har nederlandske Forbilleder og er opført i 1200-Tallet. Højt oppe i to af dets Hjørner finder man endnu snævre Kamre med Skydeskaar i Muren, Standpladser for Kanoner. Og de har været brugt; øverst paa Taarnet er en Række af Stenpillerne i Balustraden erstattet af kob-

berforhudede Træpiller siden den Dag i 1644, da Svenskerne paa Ribehus vekslede Kugler med en dansk Troppestykke i Taarnet.

Men se ud over det flade Land. Hvilken Udsigt! Som et Sølvbaand ringler den brede Aa sig ud mellem de grønne Enge mod Havet. Mod Nord ses Taarnene og Havnen i Esbjerg; mod Vest Fanø's hvide Klitter og Mandø's grønne Marsk i Synsranden. Mod Syd trækker Tønderlandevej sin milelange, snorlige

Domkirken. Blik ind i det nordre Sideskib.

Streg gennem Landskabet. Mod Øst ligger den brede Aadal, delt ved mange Vandløb, og i klart Vejr ser man tværs over Jylland og skimter Støtten paa Skamlingsbanke. Men for ens Fødder ligger den lille maleriske By med de rødtagede Huse, de snævre Gader og blomstrende Haver. Her har man baade Overblik og Indblik. En Rundgang i Ribe bør begynde med Udsigten fra Domkirkens store Taarn.

Hvor maa ikke Middelalderens Kirke have været mægtig! Naar man ser, hvor stærkt Domkirken alene kan sætte sit Præg paa Ribe, hvordan maa det da ikke have været i hine fjærne Tider, hvor ti andre Kirker og Kapeller løftede sig over Hustagene? Og dertil kom saa Klostrene! Ikke mindre end fire store, delvis firfløjede Klosteranlæg har fyldt mægtigt op i det lille Bysamfund. For selv om Ribe i lange Tider var en af Landets allerstørste Byer, var den dog ingen Tid større i Indbyggerantal, end den er nu — godt 5000. Gamle Gadenavne viser endnu Klosters og Kirkers Plads: Graabrødregade, Sortebrødregade, Korsbrødregade, St. Laurentiigade, Nicolaigade, St. Pedersgade. Men Tiden efter Reformationen foer uskaansomt frem mod disse Bygninger; nogle faa Formsten, Søjlestykker og Ligkister af Sten gemmes paa Mu-

Torvet Øst for Domkirken.

seet, ellers er det meste forsvundet. Men gamle Stik viser, hvordan Bybilledet var behersket af »Kirke«.

Vil man forfølge Middelalderkirkens Spor i det nutidige Ribe, er der, udenfor Domkirken, endnu et Par Steder at afsøge. Pladsen Syd for Kirken, Sænkningen, hvor nu Saa-by's Brorsonstatue staar, var helt op i det 18. Aarhundrede en smuk, lukket Fratergaard, hvis østlige og vestlige Fløje sluttede op til Domkirken. Endnu er et Stykke af Vestfløjen bevaret; den morsomme Kløverbladsfrise og de høje, gotiske Buer viser, hvordan der har været en lang Processionsomgang hele Pladsen rundt. — I Korsbrødregade ligger endnu »Korsbrødregaarden«, der nu er Bispegaard. Sidefløjene her er Rester af det gamle Kloster, mens det store Stuehus er af yngre Dato. — Men det største kirkelige Minde ved Siden af Domkirken er dog det fortrinligt bevarede og nu kyndigt restaurede St. Catharinæ Kloster og Kirke. Det er Nordens største og bedst bevarede Dominikanerkloster, og ingen Riberejsende bør berøve sig selv den Nydelse at vandre rundt i dette store Klosterkompleks.

Allerede Indgangen med det morsomme Anlæg, den smukke Mur, prydet med opsatte Ligsten, og den træ-kronede Høj foran Kirken stemmer Sindet. Kirken, Klosters Nordfløj, er mægtig og et helt Kapitel for sig. For ikke mange Aar siden

Klostergaarden ved Ribe. St. Catharinæ Kirke.

stod den med sine hældende Mure som et Billede paa Forfald; den bløde Grund og den daarlige Fundamentering gjorde, at hele Bygningen hældede ca. 28 Tommer ud fra Lodlinjen i nordvestlig Retning. Kirken lukkedes i 1918, og man paatænkte at nedbryde den; men gode Magter vaagede over dette sjældne Middelalderminde. Staten og Byen har i Aarene derefter ydet mægtige Beløb til Bevaring af baade Kirke og Kloster, og en genial Arkitekt, H. Lønborg-Jensen, bistaaet af Professor Schönweller, udregnede et sindrigt System, der muliggjorde en helt fantastisk »Drejning« af den vældige Kirkebygning. Nu staar den fast og lige paa solide Fundamenter og er et Rum af sjælden Virkning. Gotikken er helt fremherskende, selv om den oprindelige Kirkes romanske Præg endnu hist og her kan findes.

Fra Kirkens sydlige Sideskib fører en lav, jærnbeslaet Dør ind til Processionsomgangen og Klostergaarden, og et Middelalderbillede af sjælden Stemning og Renhed aabner sig for Beskueren. Omkring det gamle Lindetræ i Gaardens Midte rejser sig de svære Munkestensmure i de fire Klosterfløje. Vinduer og Arkader er uregelmæssige og giver, sammen med den kendte Kløverbladsfrise, Bygningen et forunderligt Præg af Liv og Udvikling. Man ser ret, hvordan de fattige Munke først lidt efter lidt, i Løbet af et Par Aarhundrede, har faaet deres Kloster afsluttet. Fra de mærkelige, romanske Vinduer i Østfløjens Inderrum skrider Gotikken fremad, jo længere man bevæger sig mod Vest i Bygningen. Men forøvrigt behøver man ikke at hæfte sig ved Detailler; den vedbendklædte Fratergaard, der genlyder af Fuglekvidder og Kilderislen og beskygges af Kirkens vældige, røde Tegltage, rummer en Stemning som faa Bygningsværker i vort Land.

Til Kirken og Klostret slutter sig overmaade smukt den nye Kirkeplads mod Nord, opkaldt efter Klostrets Patronesse, den hellige Catharina af Alexandria. Med Ny Carlsbergfondets Hjælp har Byen her ladet rejse en yndefuld »Brønd«, modeleret af Bundgaard. Opsatsen i Midten bærer Helgenindens Statue og Fremstillinger af Konge, Præst, Munk og Borger. De kraftige Relieffer forneden fremstiller Sider af Byens Liv og Historie.

Men Ribe laa paa een Gang for gunstigt og for udsat, til at Byen i Længden kunde faa Lov at forblive *Kirkens* By. Den drog tidlig *Statens* Interesse til sig. Den vigtige Havn krævede et Værn, det vanskelige Grænseland mod Syd krævede et dansk Vagthold. Jyllands første Hovedborg rejstes her, og Ribe blev *Kongens* By. Men vil vi efterspore *Kongeminder* i Ribe paa samme Maade, som vi i det foregaaende har søgt *Kirkeminder*, saa maa vi foretage en kort Vandring ud i Byens nordvestlige Udkant, hvor en svær Banke, omgivet af en rørbevokset Grav, hæver sig op over Engene. Her laa »Riberhus«, Kongeborgen, der vist gaar tilbage til Niels den Gamles Tid, altsaa kort efter Aar 1100.

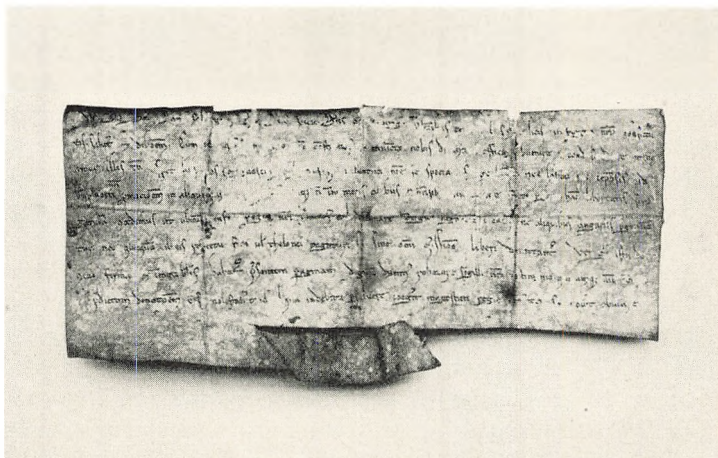
Ingen Byggelevn fanger her Blikket, og dog kan ingen følsom Sjæl, der vandrer op mellem de grønne Bygningstomter, undlade at gribes af Stedets Aand. Vore skønneste Folkeviser har vævet et Glimmerslør af Sagn og Historie om Banken. Navne hvisker i Slotsgravens Rør: Valdemar, Tove, Buris, Liden Kirsten. Men først og sidst er Poesiens Guld kastet over vor Middelalders yndigste Dronningeskikkelse, Dagmar af Bøhmerland.

»Hun kom uden Tynge, hun kom med Fred,
hun kom goden Bonde til Lise.
Havde Danmark altid saadanne Blomster,
man maatte dem ære og prise.«

Her modtoges hun af sin kongelige Bejler, her fejredes deres Bryllup, her ønskede hun sig i Morgengave alle Fangers Udfrielse af Jærn, og her lukkede hun sine fromme Øjne, just som hendes sørgende Husbond efter sit vilde Ridt over Randbøl Hede red ene op ad Ribe Stræde.

Men Slottet havde ikke blot i Valdemarernes Tid sin Betydning. I tre Aarhundreder derefter holdt danske Konger ofte Hof her, og Kampe og Fester var det ofte Vidne til. Folkevisen fortæller, hvordan en Skare Riddere under Dans vandt Slottet »for Erik Konge, hin unge«.

Efter Reformationen var dog dets store Tid endt, og Bygningerne forfaldt. Sidste Gang det spillede nogen større Rolle, var i Thorstensonkrigen, da Svenskerne holdt det besat. Efter den Tid sank det i Grus, og Byens Borgere hentede i Aarhundreder Sten fra de store Ruiner til deres egne smaa Huse.

Valdemar Sejrs Privilegiebrev til Ribe Borgere. Sproget Latin. Brevet udateret.

Reformationstiden danner Afslutningen paa Kirkens og Kongens Ribe; et nyt, *borgerligt* Ribe træder frem, og ikke mindst dette borgerlige Ribes Minder gør Byen enestaaende blandt alle Landets Byer, saa sandt som Borgerpræget fra det 16. Aarhundrede er bevaret i saadan Udstrækning, at Byen er som et kæmpemæssigt Frilandsmuseum.

Raadmandsstob, Drikkekrus af Træ, med Solvornamenter fra 1564. Raadhusmuseet.

Ribe havde jo altid været en vigtig Havn for baade Indførsel og Udførsel. Hollands og Englands Produkter fordeltes ud over Jylland fra Ribekøbmænds Lagerlofter. Skibbroens Havn myldrede af fremmede og hjemmehøriges Fartøjer. Og samtidig duvede Jyllands tusindtallige Stuedrifter gennem Byen paa deres Vandring sydpaa. Alt dette gav Velstand. Borgerne byggede i Grundmur eller

Bindingsværk, og talrige Bygninger staar endnu. Bindingsværket har vistnok sin ældste Karakter i det ny-restaurerede »Hans Tavsens Hus«, tæt Sydvest for Domkirken; men rigere og mere kunstfærdigt fremtræder det i lange Rækker af knægtbyggede Huse i Sønderportsgade, Fiskergade og Sortebrødregade. Den oprindelige Port- og Gavlkonstruktion er kun bevaret i to Bygninger, men ogsaa uden den er Ribe Bindingsværksarkitekturen staaende.

Gammel Gaard paa Melleendammen.

De rigere Borgere rejste grundmurede Stenhuse. Prægtige og meget gamle Bygninger af denne Art er »Taarnborg« (nu Posthus), det nuværende Raadhus og det gamle »Puggaard« paa Katedralskolens Grund. De er alle senmiddelalderlige. Øst og Vest for Domkirken finder vi tunge, grundmurede Borgerhuse fra Reformationsaarhundredet.

Men forøvrigt behøver man ikke at nøjes med disse mere anselige Huse. Rundt om i de smalle Gader finder man Rækker af smaa knægtbyggede Lejeboder med ludende Mure. Præstegade og Fiskergade rummer en Rigdom af maleriske Bybilleder, og en Aftenvandring i Ribes smaa »Slipper« ned mod Havnen eller ud til Sortebrødregade er som at gaa lige ind i en fjærn og stemningsfuld Fortid.

Det »borgerlige« Ribe har dog ikke alene præget det *verdslige* Livs Sysler; Ribe var i Virkeligheden, ved Siden af København, det andet Brændpunkt i dansk Aandsliv, og det 17. og 18. Aarhundredes danske Litteraturhistorie vil stadig tage Vejen over til den lille Marskby. For Turisten er en Vandring i Ribe en Vandring gennem et stort Stykke dansk Aandsliv, og for at hjælpe den svigtende Viden eller Hukom-

Ehlers Gaard i Sønderportsgade.

melse lyser smaa hvide Marmorplader fra en Mængde Huse. Vi behøver kun at anføre nogle enkelte Navne: Hans Tavsén, Anders Sørensen Vedel, Chr. Falster, Anders Bording, Hans Adolf Brorson, Ambrosius Stub. Og helt op i vore Dage finder

vi Minder om Jacob A. Riis og Emil Chr. Hansen. Den lille By kan være sin Indsats bekendt. Og mange Beretninger findes om højtstaaende, velhavende Købmænd, der ikke havde glemt deres klassiske Dannelse, men kunde pryde deres Kontorer med mangt et latinsk Kærnesprog. Hist og her findes nu i Husnumre indsat Overliggere eller Dørhamre fra ældre Bygninger, hvor Ejerens latinske Lærdom giver sig til Kende.

Knæghyttegavl i Skomagerslippe.

Ribe er dog ikke *alene* en stor Mindehal, et vældigt Frilandsmuseum. Nutiden rører sig ogsaa, omend mere stilfærdigt end i andre Byer. Det hænger sammen med dens Beliggenhed. Mens Trearskrigen gav Byen Haab om en stor Fremtid, kom 1860'erne til at betyde Stilstand. Grænsen blev i 1864 draget tæt Syd og Øst om Byen og snørede dens sønderjydske Opland af. Men værre endnu blev det, da Esbjerg og den sydjydske Tværbane lidt senere

Gamle Huse i Skomagerlippe.

afskar Oplandet mod Nord. Ribe var herved klempt op i en Krog, Handelen ud over Havet og ind over Land havde taget andre Veje.

Under disse Forhold er det indlysende, at Næringslivet i Byen fik trange Kaar. Mulighederne for større Handelsvirksomhed og Industri var afskaarne, Haandværk og Handel maatte indskrænke sig til at betjene den lille By selv og det nærmeste, ret fattige Opland. De store Fabrikbygninger i Nicolaigade, der nu staar tomme eller udlejes til andet Brug, var engang et blomstrende Væveri, grundlagt i Aarene mellem vore to Krige, siden overgaaet til Crome & Goldschmidt, men afviklet efter Verdenskrigen. — I de samme Aar mellem vore Krige opstod to Cikoriefabrikker, grundet paa direkte Import af Cikorierødder fra Holland, og det er ikke mange Aar siden, at bredbugede hollandske Kuffer lossede ved Skibbroen. Den ene Fabrik nedbrændte og genrejstes ikke, men endnu er den anden Fabrik i Gang, dog med danske Raa-produkter.

Et helt Særsyn er det store Jærnstøberi i Saltgade, der siden sin Grundlæggelse i 1848 har hævdet sin Selvstændighed og en høj Standard. Det har i de senere Aar faaet en

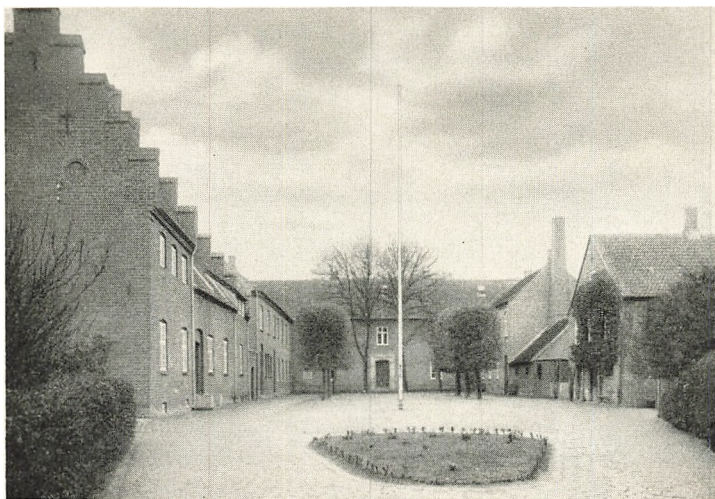
Weis's Stue (Restauration) ved Torvet.

anerkendt Specialitet i særlige Radiatorer til Centralvarmeanlæg og har desuden nylig grundet Datterfabrik i Fredericia til Tilvirkning af Afløbsrør. Ribefabrikken sysselsætter til

Stadighed ca. 250 Mand og er altsaa efter Byens Størrelse en anselig Virksomhed. — Med Hovedfløj ud mod Storegaden og med et prægtigt Gaardinteriør, hvortil en smuk gammel Port i Sortebrødregade fører, ligger et stort Kompleks, som i 1600-Tallet opførtes af den rige Storkøbmand Jens Lauridsen Baggesen. Dette smukke Hus har bevaret Traditionen; i over hundrede Aar er en stor Forretning med Manufaktur en Gros og en Detail gaet fra Fader til Søn,

*Queden's Gaard (Jens Lauridsen Baggese's Gaard)
i Sortebrødregade.*

Katedralskolens Gaard. Til venstre det middelalderlige Puggaard.

og Navnet Quedens er kendt ligefra vor Sydgrænse og helt op til Ringkøbing. — Ved Byens nordlige og sydlige Tilkørsel ligger to Møller, som drives af Aaens Vandkraft, en Kornmølle og en Stampemølle. Det er to store og ansete Virksomheder, anlagt i 1500-Tallet, og endnu holder til Stadsighed Landboernes Vogne langvejs fra i deres Gaarde.

Statsseminariet.

Andssvageanstalten i Ribe, der danner en lille Villaby for sig selv.

Dette var nogle enkelte Eksempler paa, at Erhvervslivet dog ikke ligger stille i den stilfærdige By, men at Foretagsomhed ogsaa herfra kan finde videre Løb.

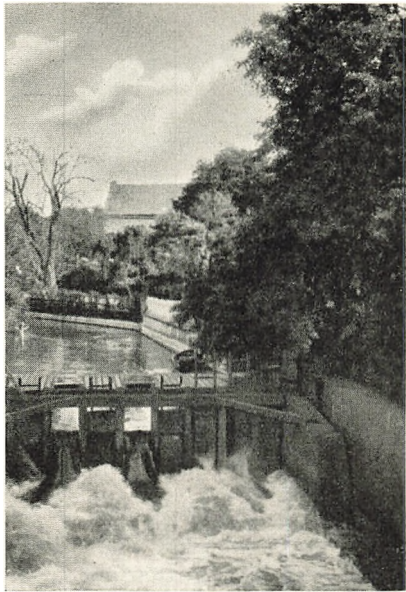
Men det bør ikke glemmes, at Ribe rummer Landets efter al Sandsynlighed ældste lærde Skole, der oprettedes som Domscole i 1145 i Forbindelse med et Domkapitel. Den ærværdige Skole har levet gennem alle Storme, snart mægtig stor, snart ganske lille. Dens Plads har i de sidste 80 Aar været i Puggaardsgade, hvor dens trefløjede Bygningskompleks omkring en af Linde overskygget Skolegaard udgør et overordentligt smukt Exterior.

Som Skoleby har Ribe i det hele taget overmaade gode Nutidsmuligheder. Den *lille* By byder sunde og rolige Vækstvilkaar for Ungdom. Dens rige historiske Minder er en Guldgrube som Studieobjekter. Dertil kommer, at Byen er usædvanlig velforsynet med Bogsamlinger, ikke mindre end fire store og righoldige Biblioteker findes, Katedralskolens Samling, Stiftsbiblioteket, Folkebiblioteket og den arkæologiske Samling i »Hans Tavsens Hus«. Byens Stiftsmuseum rummer en af Provinsens fineste Malerisamlinger, og »den antikvariske Samling« har nylig faaet smukt indrettede Lokaler for forhistoriske Fund og Møbelkunst fra Ribegnen i det ovenfor nævnte »Hans Tavsens Hus«. Men ikke mindst Byens omgivende Natur, dens Aa, dens Marsk, dens nære

Vadehav, gør den som skabt til Skoleby.

I Erkendelse heraf oprettedes da ogsaa her i 1918 Statens eneste Kvindeseminarium, en smuk Bygning i en Stil, der er tillempet efter Byens ældre Bindingsværksarkitektur, ude i den østlige Villaby.

Staten har i det hele taget i de senere Aar gjort meget for den lille fine, men vanskeligt stillede By. Ikke blot har den i Aarens Løb stillet store Summer til Raadighed for Domkirken, Klostret og meget andet.

Frislusen ved Storegade.

For 25 Aar siden oprettedes yderligere i Byens Udkant, ved den indre Aa, en stor Aandssvageanstalt, der nu er vokset til en hel lille By paa ca. 650 Mennesker, en By, der trods sin triste Opgave dog virker som en hel lille Skønhedsaabenbaring i Kraft af sin smukke Plan og sine frodige Anlæg.

Men det maa ikke glemmes, at den lille By ogsaa selv har ydet efter Forholdene meget store Beløb til Bevarelse af sit ejendommelige Bypræg, ligesom der fornylig er stiftet et særligt »Ribe-Fønd« med den Opgave at virke for og forvalte Gaver til Byens Forskønnelse.

Men den, der vil lære Ribe By at kende, maa ikke for Købstadsidyllen glemme det omgivende Landskab. Der er her en inderlig Sammenhæng mellem By og Land; de passer sammen. Østdanskeren vil ikke straks faa Øje for dette intime Sammenspil. Kommer han med Banen fra Tønder eller Bramminge, vil Landskabets uhyre Fladhed maaske virke forstemmende. Frodighed og Veldyrkethed vil han næppe opdage fra Togets Vinduer. Og alligevel! Gaa en Tur ad Storegaden,

Storkerole paa Mellemdammen i Ribe.

Byens Hovedfærdselsaare, og lyt til de klaprende Møllehjul og Frislusens Brusen. Fire Aaløbs Vande søger under Gadens Broer ud i Hovedstrømmen. Lad i Sommertiden Blikket søge op til Hustagene, hvor Storkemor og -far travlt bringer Føde fra Engene til Redernes Kuld! Ingen dansk Provinsby har en saa rig Bestand af de store, prægtige Fugle, hvis Knebrengen lyder over Byen. Storkenes Tal er nu atter i Tiltagen; i Sommeren 1934 saa over 60 Storkeunger Lyset i over 20 Redder, og hen i August Maaned ser man Storkeflokke paa indtil halvhundrede Stykker holde Flyveøvelser omkring Domkirkens Taarn. Hvert Barn i Byen følger med Spænding Storkenes Liv og Færden, ja nu — takket være Ringmærkningsen — deres Skæbne langt ned i Afrika. For udenlandske Turister er Ribe maaske fremfor alt Storkenes By.

Og lad Blikket fra Slippernes Kighuller eller fra Skibbroen søge ud over de milevide Enge, helst naar Høet er stakket, og Kreaturerne hundretallige Flokke opliver de grønne Flader. Der er her en Forbindelse mellem Land og By, der er noget ganske ejendommeligt. Og man bør ikke forsømme at tage dette Marskland i nærmere Øjesyn. Tag med en Baad ved Skibbroen, og lær det at kende ved en Sejltur ud til Havet! Vi er jo her til Lands ikke forvænte med Flodsejlad, og her er en Lejlighed!

Aaen er virkelig bred som en Flod. Paa dens Bredder kan

man opleve Brushørens muntre Kampe, Storkens Jagt efter Aal og Frøer. Af og til springer en Ørred op over det stille Vandspejl, Flokke af Viber, Ænder og Spover stryger hen over Marsken.

Og naar Høet bjerger, kører lange Rækker af høje Hølæs fra »Holmene« hen over den nye Dæmning, hvor de fornylig maatte om Bord paa en gammeldags Færgebro for at føres over en af Aaens mange Bugtninger.

Stormflodssøjlen ved Skibbroen.

For en god Snes Aar siden stod hele denne Marsk ikke sjældent under Vand, naar Stormfloderne piskede Havet helt ind omkring Ribe. Ofte skyllede Havet gennem Gaderne, engang stod det tre Alen højt inde i Domkirken, i 1911 strandede et Fanøskib oppe i Skoven Nord for Ribe. Byens Kamp med Havet har været lang og trang; det kan man bedst og mest anskueligt se paa »Stormflodssøjlen« ved Skibbroen, hvor Stormflodernes Højde er afsat. Nu er den Kamp endt. Det store Havdige langs Kysten har sat Grænser for Havets Angreb. En Kammersluse er opført herude, saa at Baade og mindre Skibe kan sejle ud og ind. En Baadtur fra Ribe til Sønderho paa Fanø ud over Vadehavet er en Oplevelse, der lønner sig, og i Ribe haaber man stadig paa, at den gamle, store Skibstrafik en skønne Dag skal leve op paany.

Men man har ogsaa en anden, og mere sikker, Forventning. Havets Overvindelse har skabt Muligheder for, at den vældige og frodige Marsk engang kan blive rige Agre og give Plads for Bebyggelse. Staten har sin Forsøgsgaard herude, Traktoren pløjer Marsken, og hist og her bølger Kornmarker. Saa vil Marskens ejendommelige, ensomme Skønhed være forbi, men Mennesker har vundet nye Livsmuligheder! — —

Hostakke i Marsken ved Ribe. Udsigt over Hovedengen fra Midtmollen.

Saadan er Ribe: Fortid og Nutid rækker hinanden Haanden som i ingen anden By i Kongeriget. Nutiden varsommere og beskednere, Fortiden større og finere end noget andet Sted. Ribe har tabt sin Storhedsdrøm; den har vundet en mere beskeden Plads, Pladsen som Vogter af et Stykke dansk Kultur, som ikke maa gaa til Grunde.

Færgen i Marsken ved Ribe. Hoet bjerges fra Holmene.

GAMLE GAARDE OG HUSE I SYDVESTJYLLAND

Af H. ZANGENBERG

OM hele den store udstrakte vestjydske Egn fra det gamle Harsyssel og ned gennem Landet til vor nuværende sydlige Rigsgrænse gælder for de gamle Bygningers Vedkommende dette, at de har været bestemte af Naturforholdene, idet Eggen i umindelige Tider har været mager og skovløs, og Bygningstømmeret har derfor været saare vanskeligt at fremskaffe. Endvidere har de overordentligt tarvelige og beskedne Levevilkaar, som den karrige Natur fra gammel Tid har beredt disse Egnes Befolkning, naturligvis været stærkt bestemmende baade for Bygningernes Udseende og deres Indretning, idet Midlerne til at bygge for var faa og smaa. I en Præsteberetning fra Tiden omkring 1736—56, der stammer fra Lunde og Ovtrup, Nord for Varde omtales de gamle Bygninger fra den Tid saaledes: »... i Hedeegnene og vester ude i Jylland ere Bygningerne, i Almindelighed at tale, ringe og slette, hvilket ikke er meget at undre over, da ingen Skove haves, som kunne skaffe Bygningstømmer. Man finder desaaarsag ikke alene der Fæhuse mange Steder opsatte af bare Sajer eller Tørv, men endog iblandt hist og her Vaanhuse (Beboelseshuse) af samme Slags, hvor udi fattige Folk bo ...«

Et saadant »Saj« eller »Saddehus«, som her er nævnt, blev saavel i Vestjylland som i Hedeegnene bygget med lave Vægge af Græstørv, og her over var der anbragt et almindeligt Spær eller »Spændtag«, som var tækket med Lyng. Ude mod Vest er disse primitive Huse nu en stor Sjældenhed, og i Hedeegnene hører de ikke heller til de helt almindelige, saa-

*Gaard i Meilby. Stauning Sogn i Bolling Herred. H. ZANGENBERG FOT.
Ringkøbing Amt.*

ledes som det tidligere var Tilfældet. Det samme gælder de gamle »Lerhuse«, der blev opført af skrøbeligt og daarligt brændte eller blot soltørrede Lersten, som maatte beskyttes mod Vind og Vejr med Lyngtørv. Allerede i den sidste Tredjedel af forrige Aarhundrede var dog de fleste Lerhuse forsvundne, og i Nutiden findes ingen, derimod kan man endnu i Hedeegnene finde enkelte gamle Bindingsværksbygninger, der minder om den gamle Tids tarvelige og fattige Bygningskik.

Anderledes er Forholdene derimod ude i »Vesteregnet«, som man fra gammel Tid kaldte Landet længst mod Vest bag de skærmende Klitrækker og Hedestrækninger, der nordfra strakte sig langs Vesterhavet. I den nordlige Del af denne Egn skulde man vel vente at finde de uanseligste og ringeste gamle Bygninger, men dette er saa langt fra Tilfældet, idet de nutidige ældste Gaarde og Huse langt Nord fra Skjern Aa og nedefter, væsentligst bestaar af grundmurede Bygninger, som Billederne af Bygningerne fra Meilby ved Stauning, Darum — Sønderby, Vedsted og Farup, Nørre Veirup og Østerby i Daler viser. De grundmurede Bygninger er som oftest af den fortrinligste Art, og jo længere man kommer sydpaa faar man det Indtryk, at de ukendte Bygmestre, der har rejst disse gamle Bygninger, har besiddet en højt udviklet og sik-

Gaard i Darum-Sonderby. Gjording Herred i Ribe Amt. H. ZANGENBERG FOT.

ker Smag og Kultur. Dette gælder især Egnene omkring Ribe og helt ned mod Grænsen, hvor man meget tidligt har bygget grundmurede Bygninger i Landsbyerne.

I Vesteregne har Manglen paa Træ til Bygninger tidligt været følelig, og Befolkningen var her mange Steder henvist til at samle sig Tømmer til deres Bygninger fra Strandinger paa Kysten, saaledes at Herredsfogeden for Vester Herred, der bestod af Sognene Vest for en Linie mellem Skjern og Varde, i 1789 kunde indberette, at Tømmeret i Bønderbygningerne var *næstendels strandet Skibsvrag neden* og norsk Fyr oven til.

Men dette Tømmer har dog sikkert langt fra været tilstrækkeligt, og man har da Tid efter anden maattet se sig om efter et Materiale, der kunde erstatte Bindingsværket, og har fundet dette i Murstenen.

I Vesteregne omkring og Syd for Ribe har man tidligt indført de grundmurede Bygninger i Landsbyerne, og et Glimt af Udviklingen i disse Egne faar man af en Beretning, som Sognepræsten i Vilslev, Nord for Ribe, skrev i 1766—67, hvori det hedder: »at brænde Teglsten og bygge med Grundmur istedenfor Bindingsværk etc., er, skønt ganske langsomt, paa en Tid af 50 Aar avanceret ligesom Skridt for Skridt, fra Sogn til Sogn, fra Sønder til Nord, saa at exempli gratia her i Sognet, hvor før ej fast var en Mursten at se og intet

*Boelssted i Sønder Farnup. Vester Vedsted Sogn
i Ribe Herred og Amt.*

H. ZANGENBERG FOT.

andet end Lervægge i Husene, nu ere adskillige Teglovne oprettede og faa eller ingen Bøndergaarde, der jo enten ganske eller til dels bestaa af Grundmur, mest paa den søndre og vestre Side ...«

Af denne Beretning ses det, at man først og fremmest erstattede Bygningernes ydre Bindingsværksvægge i Syd og Vest med Grundmur, og senere fulgte de øvrige Vægge efter, alt som man fik Raad dertil. Forøvrigt var det naturligt, at man ved Fornyelsen tog Syd- og Vestsiderne først, da de var mest udsatte for det barske og haarde Vejr fra Vest, der altid har været disse Egnens Svøbe, og som stadigt sætter sit stærke Præg saavel paa Naturen som paa Bygningerne. Nogle Steder kan man endnu i vor Tid i Vesteregnene se Husenes Nordside staa med Bindingsværksstolper, medens de øvrige Ydervægge er af Grundmur, og dette gælder saavel Sognene Nord for Skjern Aa som Egnene Syd for Ribe samt Vesterhavsøerne Fanø og Rømø.

Men inde bag de murede Ydervægge kan man ved nøjere Undersøgelse her og der finde Resterne af det gamle og oprindelige Bindingsværk, og Grundmuren er saadanne Steder nærmest at betragte som en Skal, der beskytter det tidligere sparsomt anvendte Træværk.

Murstenene til de grundmurede Bygninger Syd for Ribe

Mindre Gaard i Oster Vedsted. Ribe Herred og Amt. H. ZANGENBERG FOT.

brændte Bønderne selv i Jord-Ovne, hvori der kunde brændes 3 à 4000 Sten ad Gangen, men endnu i 1789 var Bønderne i Skads-, Gjørding- og Malt-Herreder Nord for Ribe ikke naede saa vidt, idet Herredsfogeden for disse Herreder den Gang kunde meddele Rentekammeret i København, at Bønderbygningerne i disse Egne almindeligst bestod af Bindingsværks-Bygninger, hvis Tavler var klinede eller var udmurede med raa Lersten, som Bønderne selv strøg, og Tagene paa Bygningerne bestod for Størstedelen af Lyng eller var en Blanding af Halm og Lyng lagt saaledes, at Taget blev stribet, idet hveranden Stribe var af Halm, de andre af Lyng (se Billedet af Huset fra Nollund).

Grundmuren i Vesteregne Nord for Ribe kan saaledes næppe være stort mere end ca. 100 Aar gammel og mange af de nuværende ældre Bygninger viser da ogsaa, at deres Ydre stammer fra det forrige Aarhundrede.

Af de ovennævnte Indberetninger om Bønderbygningerne i Herrederne Nord for Ribe fremgaar det, at Gaardene i Vesterherred i 1789 bestod af flere Længer, der »staae næstenhvert for sig«, medens i Skads-, Gjørding- og Malt-Herreder »de Længder paa en Bondegaard, som staar nær til hver andre findes og almindeligt sammenbyggede, men nogle af Længderne staar alleene for sig selv, og det er meget sjældent nær paa Egnen at finde en Bondegaard som er hel sammen-

Gaard i Daler-Østerby. Højer Herred i Tønder Amt. II. ZANGENBERG FOT.

bygt og indlugt; thi Gaards Rummet blev da for lidet«. De firelængede sammenbyggede Gaarde har da sikkert i Slutningen af det 18. Aarhundrede været forholdsvis sjældne, og endnu et hundrede Aar senere havde de almindelige Bøndergaarde i Varde Egnen kun 3 Længer, der ganske vist var sammenbyggede, men de større Gaarde havde dog gerne 4 Længer. Hvad den snævre Gaardsplads angaar, som antydes i Slutningen af ovennævnte Indberetning, da har den utvivlsomt ogsaa eksisteret i de gamle Gaarde Syd for Ribe, især i Gaardene paa Strækningen fra Ballum til Højer. Disse Gaarde minder desuden meget om den firelængede Gaard, som for et halvt Aarhundrede siden omtaltes som den almindeligt anvendte i Tønderegnet, og som adskilte sig fra andre firelængede Gaarde i vort Land derved, at baade Indhusets (Beboelseshuset) og Udhusenes Hoveddøre vendte ud mod aaben Mark. Gaardspladsen i disse Gaarde var som oftest af saa ringe Udstrækning, at en Vogn knapt kunde vende der, og da Kreaturerne ikke kom derind, fordi de toges i Stald fra Længernes udvendige Side, var Gaardspladsen saaledes en rolig og fredelig Plet.

Mod Nord omkring Løgumkloster bestod Gaardene ifølge Professor R. Mejborgs Undersøgelser i 1880erne af to vinkelret sammenbyggede Længer og i Ribegnen af tre. Paa Fanø kunde der findes to parallelle Længer og paa Rømø var

Gaard i Daler-Osterby. Hojer Herred i Tønder Amt. H. ZANGENBERG FOT.

Gaardene enten vinkel- eller T-formede. Saadanne gamle Gaardtyper kan vel forekomme i de nævnte Egne ogsaa i Nutiden, men ikke i et saadant Antal, at man — som for et halvt Aarhundrede siden, — kan fastslaa dem som Gaardtyper, der er særlig karakteristiske for de Egne, hvori de findes.

Grundmurens Indførelse i Vesteregne har sikkert kun haft Betydning for Bygningernes Ydre, og det er vel tvivlsomt om Overgangen fra Bindingsværk til Grundmur har faaet nogen egentlig Indflydelse paa selve Bygningernes indendørs Indretning.

At der er foregaaet store og følelige Ændringer gennem Tiderne med Boligerne i disse Egne er baade naturligt og utvivlsomt, og selv i de ældste Beboelseshuse i Gaardene vil man sikkert ikke nu kunne finde noget Sted, der svarer til den Beskrivelse, som Præsten i Andsager i 1760erne kunde give om Egnen dør, idet han meddeler, at: »Til Beboelse haves næsten kun et Par Stuer med Loftskud (Brædeloft) over, og ogsaa her og der intet andet over end en Hjald (Loft) af Lægter med Flaver (d. e. lange Tørv, gravet paa stærk grøn Jord og tørrede i Solvejr). Skorstenene er aabne til begge Sider i Stuerne med en Mellemmur udi, saa at Varmen kan sættes i begge Værelserne og saaledes laves Maden og tages Varme for enhver i Huset ved én Ild. En Jærnbilæggerovn i en Vaaning er i Sognet rar (d. v. s. sjælden),

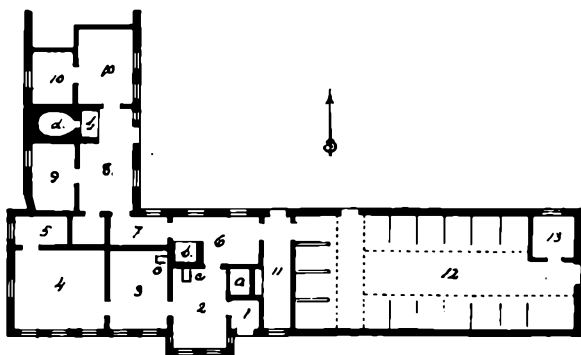
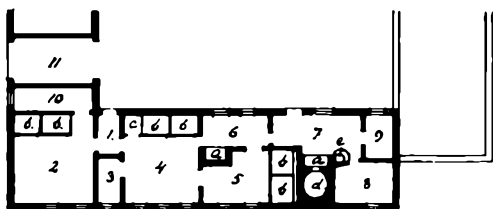
man behjælper sig af en Kakkellovn af enten vindtørrede eller brændte Mursten eller af Tagsten eller af brændte, sorte Lerpander (Jydepotter) opført paa Jærn- eller Træfod saa højt og med et Hul i Stedet for Tude ind i Skorstenen, saa Husets Folk ved at holde Ild derudi koger deres Mad og tager deres Varme derved, ja, ved Aftentiden ved lidet af de saa kaldede Lyseklyne behjælper sig med Lysning til deres Gerning«.

Saa primitive Forhold findes selvfølgelig ikke mere, men omkring Midten af forrige Aarhundrede kunde man dog endnu i de gamle Fæstegaarde i Egnen Nord for Varde finde den samme Art aabne Kakkellovne eller vel rettere aabne Skorstene inde i Dagligstuen, og Arbejdet om Aftenen i Stuen foregik ogsaa den Gang ved Skæret af Lyseklyne. Men jævnsides med disse aabne Skorstene kunde man dog ogsaa i de samme Egne finde Kakkellovne, murede af brændte Mursten paa Kant, hvælvet foroven med en stor sort Gryde, og var det rigtig »grumt« var der i den forreste Side af Kakkellovnen anbragt en Jærnplade, altsaa en Slags Efterligning af Bilæggerovnen, der sent synes at have vundet Indpas i Egnene Nord for Varde. Sammesteds kunde man ved de murede Kakkellovne have en muret »Lerbænk«, hvorpaa Flødebøtten havde sin Plads. En Modsætning til disse Ildstedsforhold i Egnene omkring Varde kunde man paa samme Tid finde omkring Ribe og sydpaa mod Tønder, hvor de aabne Ildsteder var henvist til Køkkenerne, og hvor Bilæggerovnen vistnok meget tidligt har afløst det aabne Stueildsted. At man i disse Egne desuden møder en Boligskik, som er væsentlig anderledes end den der findes nordpaa, skyldes naturligvis ikke denne Ændring af Ildstedernes Karakter, men nok saa meget Ildstedernes Anbringelse og den stærke Fastholdelse af Egnens gamle Byggeskik, der blandt andet foreskrev, at Staldene eller en Del af disse indrettedes i selve Stuehuset.

Forskellen paa Byggeskikken i Syd og Nord i Vesteregnene træder tydeligt frem ved en Sammenligning mellem Stuehusplanerne af Gaardene fra Meilby ved Stauning og Plougstrup i Jernved, der er typiske for Boligindretningen i de nordlige og sydlige Egne.

I Nordegnenes firelængede Gaarde findes ingen anden

Forbindelse med Omverdenen end Gaardens Porte, og Beboelseshusets Yderdøre vender kun ud mod Gaardspladsen (se Planen af Gaarden i Meilby). Fra Gaarden træder man ind i Forstuen (1) og har yderst i Husets vestre Ende en Storstue (2), der i senere Tider har faaet Alkover samt Brædegulv og -Loft, men oprindeligt savnede den Alkoverne og havde et Lergulv med et Arnested af Kampesten i Gulvet, hvorpaa Ilden brændte frit, og Stuen havde paa den Tid

Grundplaner af Steinhuse i Vesteregnet.
(Maalt i 1931 og 1932 af H. Zangenberg).

Overst: Fra Meilby ved Stanning, Belling Herred i Ringkøbing Amt.

- 1) Forstue. 2) Storstue. 3) Spisekammer. 4) Dagligstue. 5) Sengekammer. 6) Køkken.
7) Bryggers. 8) Kælder. (Mælkestue). 9) Rum til Tørv. 10) Rum til Fødevarer. 11) Port.
a) Aabne Skorstene. b) Alkove. c) Skab. d) Bagerovn. e) Bryggerkelel.

Nederst: Fra Plougstrup i Jernved, Gjorling Herred i Ribe Amt.

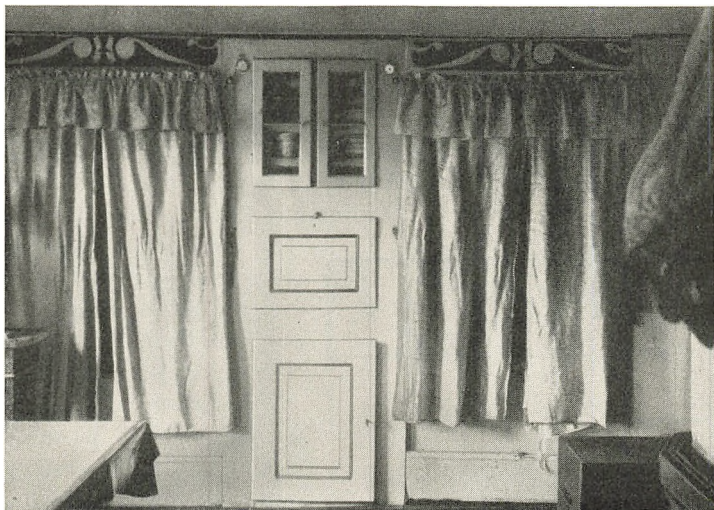
- 1) Framgulv. 2) Dagligdørn. 3) Lilledørn. 4) Storstue. 5. Gæstekammer. 6) Køkken.
7) Gang. 8) Bryggers. 9) Mælkestue. 10) Aftægtsstuer. 11) l.o. 12) Stald. (Øddel).
13) Karlekammer. a) Alkove. b) Aabne Skorstene. c) Bilæggerovn. d) Bagerovn.

næppe noget Loft, saaledes at Røgen har kunnet trække op under Taget og finde Vej ud i det Frie, formodentlig gennem en »Lyre« (en Røgaabning i Taget). Storstuen har her, — som andre Steder, — været et Rum, hvor man ikke kom til daglig, og som kun brugtes ved festlige Lejligheder. Den egentlige daglige Beboelse finder vi i Midten af Huset, og den bestaar af en Dagligstue (4) med et langt Bord med Bænke omkring ved Vinduerne, og modsat Vinduesvæggen findes et Par lukkede Alkover (b) samt et Skab (c). Dagligstuen staar i Forbindelse med et Spisekammer (3) bag Forstuen, samt et Sengekammer (5) med Alkover og et Køkken (6), der vender ud til Gaarden. Disse tre Rum: Dagligstue, Køkken og Sengekammer, er samlede omkring en aaben Skorsten, der benyttes til Opvarmning af Stuerne (ved Bilæggerovnen), og til Madlavningen. Vejen fra Køkkenet til Gaardspladsen gaar gennem Bryggerset (7), hvor Bagerovnen (d) og Bryggerkedlen (e) er anbragt ved Husets anden aabne Skorsten. Ved Bryggerset ligger en »Kælder« (8) brugt som Mælkestue, og et Rum til Tørv (9), undertiden opdrættede man her en Gris.

Hvad der er særligt bemærkelsesværdigt ved denne Boligindretning er dette, at Husets to Skorstene er anbragt i hver sit Rum, der ligger Side om Side, medens Skorstenene, og dermed Ildstederne, i de sydlige Egenes Gaarde er anbragt i hver sin Længde, og dette ses allerede ude fra paa Skorstenspiberne som f. Eks. paa Billederne af Gaardene i Nørre Veirup, Daler-Østerby og Øster-Vedsted. Beboelsen bliver derved henlagt til et af Gaardens Hjørner (se Plougstrup-Gaardens Grundplan), og her skal man ikke ind paa Gaardspladsen for at komme ind i Stuerne, idet Yderdøren er anbragt i Husets Sydside, som vender ud mod en lille Forhave til Vejen, og herfra kommer man ind i Framgulvet (Forstuen I) og videre ind i Beboelsen.

I Dagligdørnset (2), der kan være bygget ud i en Art Karnap (eller »Kvist«), findes en eller to Alkovesenge, og hvis der er to saadanne, er der undertiden anbragt et Skab (eller »Skænk«) imellem, saaledes som det f. Eks. ses paa Billedet af Alkovevæggen fra Hvidbjerg i Sønder Oxby Sogn. Men oftest ligger dog Alkoven (a) bag Framgulvet, og Bohavet bestaar af Bænke ved Vinduerne med et stort Bord foran, et

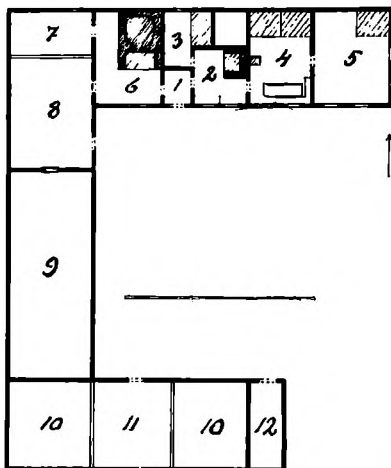
*Alkovveveg fra Hvidbjerg. Souder Oxby i Vester
Horne Herred. Ribe Amt.*

ELNA MYGDAL FOT.

»Klokkehus« (Bornholmer) eller en anden »Slaaklokke«, og endelig et Par Stole. Den tilstødende Stue »Lilledørns« (3) er egentlig Husets pæneste Rum, og ligeledes her kan der findes en eller to Alkovvesenge, og i Stuen staar oftest Husets bedste Møbler: Bord, Stole og Chatol og maaske en Dragkiste. Begge disse Stuer kan opvarmes ved Bilæggerovne og har gerne Trægulve, medens »æ Stow«, Storstuen (4), har Lergulv og er et Rum, som ikke kan opvarmes, og her staar der kun Kister og Skabe.

Bag Storstuen ligger et lille Gæstekammer (5), og bag Dagligdørnset ligger Køkkenet (6), med en aaben Skorsten til Madlavning. Udgangen til Gaarden sker enten gennem Loen (11) eller gennem Gangen (7) og Bryggerstet (8) med den aabne Skorsten (b) foran Bagerovnen (d). Op til Bryggerstet ligger en Aftægtsbeboelse paa 2 Stuer (10) og en Mælkestue (9). Loen (11) i Stuehuset adskiller Beboelsen fra Stalden (12), der altsaa her, ifølge gammel Byggeskik, ligger i Stuehusets eller »Salsets« ene Ende, og som nogle Steder, f. Eks. i Darum, kaldes »Øddel«. Stalden er fælles for baade Heste og Kvæg og her ligger i dens ene Ende et Karlekammer (13), men ofte er dette dog lagt nærmere Beboelsen.

De to forskellige Stuehustyper, som her er omtalt, kunde man dog ogsaa finde jævnsides i samme By f. Eks. i Darum, og sammenligner man Grundplanen herfra med Meilby Gaardens, vil man finde en stor Lighed. I Darum er der blot den Ændring, at Forstuen (1) er anbragt mellem Køkken (2) og Bryggers (6), og at Sengekammeret (3), der her er meget lille, findes bag Forstuen. Dagligstuen (4) »æ Daans« ligger

Grundplan af en Gaard fra Darum-Vesterby. Gjørding Herred i Ribe Amt. (Maalt i 1887 af R. Mejborg).

- 1) Framgulv. 2) Køkken. 3) Kammer med Seng.
 4) Daans (Dagligstue) med 2 Alkover, Bord og Bænke. 5) Stovv. (Storstue) med Ligport i Østgavlen. 6) Bryggers. 7) Foderlo. 8) Stald. 9) Lade? 10) Lader. 11) Lo. 12) Tørvehus.

her umiddelbart op til Storstuen (5), der i Østvæggen har en »Ligport«, som almindeligt var tilmuret, og kun aabnedes, naar der ved Begravelse skulde tages en Kiste ud igennem den. Naar Følget kom tilbage fra Begravelsen, var Ligporten igen tilmuret, og Bordene dækkede i Storstuen.

Det gamle og sjældne Bohave, som endnu for et halvt Aarhundrede siden kunde findes i Bønderstuerne Syd for Ribe, vidnede om en overordentlig dekorativ Sans, og disse fortrinlige Skabe, Kister og Kisteborde, ja, endog Alkovevægge m. m. kunde være rigt

dekoreret med Billedskærerarbejde og Inskriptioner, alt holdt i en egen Manér, der er særlig karakteristisk for disse Egne.

Skabet fra Brøns (se Billedet) er en typisk Repræsentant baade for disse Møblers Stilpræg og for Inskriptionens Art: VI . SETR . TEL . GVD . AL . VORS . LID . SAA . FANGER . VI . RO . VESLIG . AM(E)N . 1577. I Højer ved Tønder stod der paa Panelværket til et Kistebord (d. v. s. et Bord, hvis Underdel er kisteformet, men med Skabsdøre) følgende Indskrift: BED . TIL . HERREN . OVER . DIN .

BORD . VANDER .
 VARLIG . TER . SPAR-
 LIG . TIDEN . ER
 FARLIG . DØDEN .
 KOMMER . SNARLIG .

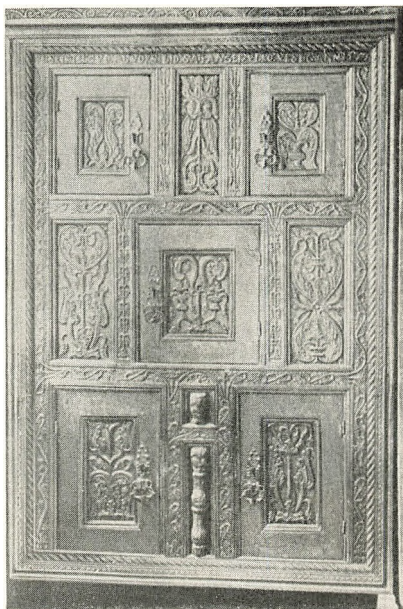
I Nutiden finder man dog kun sjældent saadant gammelt Bohave,— det meste af denne Art er nu havnet paa Museer eller er gaaet til og forsvundet i Tidens Løb.

Vender vi os fra Fastlandet til Vesterhavsøerne: Fanø og Rømø, da møder vi i Bygningernes Ydre et vist Slægtskab med de frisiske Huse langs Slesvigs Vestkyst og de sydligere Vesterhavsøer, og i det Indre finder vi en Kultur, som er karakteristisk for den Skipperbefolkning, der fra gammel Tid har beboet disse Øer.

Renhed og Orden er gerne det alt herskende i Stuerne paa disse Øer, og i Væggenes glaserede Fliser kan findes Billeder af Skipperens eller andres Skuder, ligesom adskillige af de Genstande, der er fordelt rundt om i Stuerne, vidner om, at Husets Mandfolk har faret vidt omkring paa Havene.

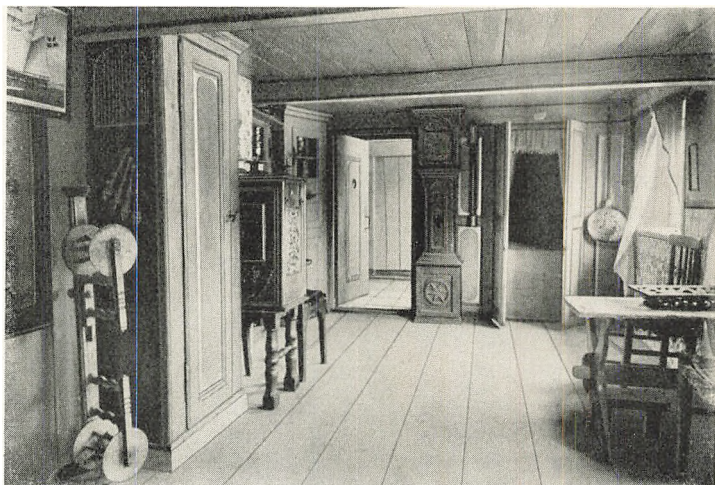
Iøvrigt slutter Byggeskikken sig ret stærkt til den, der hersker paa Fastlandet, Syd for Ribe, men her er dog en Tilbøjelighed til at dele Beboelsen ved Længdeskillerum i to Rækker af Rum, den ene mod Syd og den anden mod Nord, og Skillerummene er her i Beboelsen næsten overalt af Bræder, ofte dekorerede med Rokokomaling.

Alle udvendige Døre og Porte vender ud mod aaben Mark, som det ses paa Billedet af Gaarden fra Rømø, og Hovedhuset (se Grundplanen af Gaarden) indeholder gerne Stalden for Heste og Køer (9) i den ene Ende, hvorefter følger Beboelsen, der her, som paa Fastlandet, bestaar af Framgulv

DANSK FOLKEMUSEUM FOT.

Gammelt Skab fra Brons. Hvidding Herred
 i Tønder Amt.

Stue fra Fano. I Frilandsmuseet i Lyngby. DANSK FOLKEMUSEUM FOT.

med tilstødende to Dørner: »Vestdørns« (2) og »Østdørns« (3), det sidste med 3 Alkover (b), og yderst ligger Storstuen »Piselen« (6). Bag Framgulvet ligger Bryggerset (8), og bag de to Dørns: Køkkenet med Ildstedet til Madlavning, samt et »Nørredørns« (5) med Alkove, og i Flugt med denne bag Piselen en »Kløve« (7), der her var et Forraadskammer.

Dette Hus med Stald og Beboelse i én Længe og under ét Tag synes at have været det oprindelige Hovedhus paa Rømo, og ved Tilbygninger mod Nord og Syd til den vestre Ende af dette Hus er den Vinkel- eller T-Form opstaaet, som man i Nutiden finder ved gamle Rømo-gaarde. I Vinkelfløjen til den her viste Gaard, findes en Lo (10) samt en Lade (11), og uden for ligger »Kjelden« (12), Husets Brønd. Aarsagen til, at man byggede til mod Vest, er utvivlsomt den,

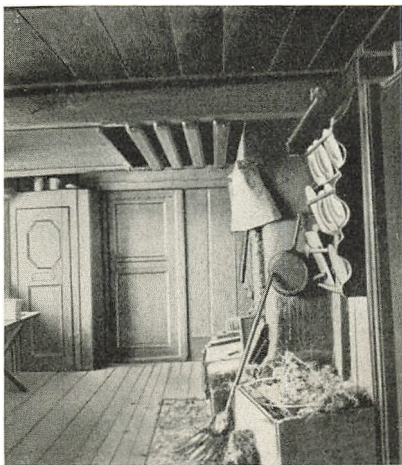

K. ULDALL FOT.

Gaard i Twismark. Rømo. Tønder Amt.

at man derved skaffede sig et Læ mod Vestenvinden.

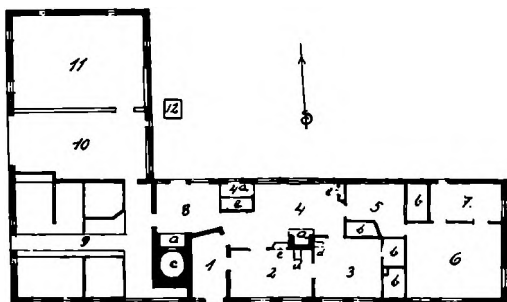
Endnu et Par Typer fra Vesteregne maa omtales, nemlig Fiskerboderne (se Billedet fra Nymindegab), som man kunde finde dem ude i Klitterne fra Vesterhavet, hvor de i ældre Tider gerne laa i Klynger eller hele Smaabyer som f. Eks. i Nymindegab, hvor der omkring 1840 laa ialt 80 saadanne Smaahuse, af hvilke der

K. ULDALL FOT.

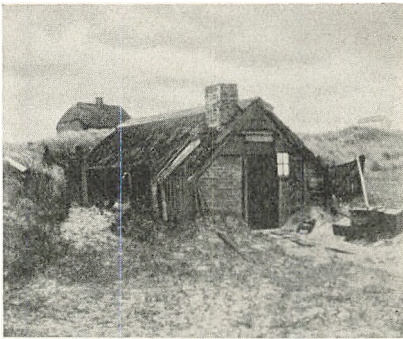
Køkken i en Gaard fra Romo. Tønder Amt.

til hvert Baadelag gerne hørte 3 Boder og »en« Pakhus. Boderne beboedes almindeligt af et Par Karle og 2 Esepiger, og disse Pigers Arbejde var at samle Maddingen, gøre den

Grundplan af en Gaard i Tvismark. Romo. Tønder Amt.
(Maalt i 1934 af H. Zangenberg).

- 1) Framgulv. 2) Vestdørns. 3) Østdørns. 4) Køkken. 4a) Kælder. 5) Nørredørns. 6) Pisel.
7) Kløve. 8) Bryggers. 9) Stald for Heste og Køer. 10) L.o. 11) Lade. 12) Kjeld.
a) Aabne Skorstenc. b) Alkover. c) Bagerovn. d) Bilæggerovn. e) Skabe.

*Fiskerhytte fra Nyminddegab. Vester Horne Herred.
Ribe Amt.*

blev i senere Tider staaende fra Aar til Aar, men er nu næsten alle forsvundne.

En anden Type er de Lynghuse, som man ser baade i Hede- og Vesteregnene, som egentlig blot er et Stolpehus, hvis Ydersider er lyngklædte, og Taget er tækket med Lyng (se Huset fra Kalsmærsk Hede). Med deres primitive Byggemaade og ejendommelige Ydre staaer de i en mærkelig Kontrast til de grundmurede Huse, hvortil de bruges som Udhuse (Tørvehuse m. m.).

Vender vi os nu fra Vesteregnene for at faa et Indtryk af Hedeegnens gamle Bygninger, da vil man ogsaa her kunne finde grundmurede Bygninger, men de er sjældent mere end 100 Aar gamle, og her og der findes anselige Beboelseshuse,

som i det Ydre ikke staaer tilbage for Vesteregnens ældre Bygninger Nord for Ribe. Indretningen af disse grundmurede Huse er for det meste den samme, som den man finder i de faa gamle Bindingsværkshuse, som Tiden har levet, og som utvivlsomt er de ældste, men der kan dog være den Forskel, at de grundmurede

*Hus paa Kalsmærsk Hede. Oxby Sogn. Vester Horne
Herred. Ribe Amt.*

*Gaard i Jerrig. Grindsted Sogn. Slaugs Herred
i Ribe Amt.* H. ZANGENBERG FOT.

Stuehuse har et Bryggers med Bagerovn, medens dette savnes i Bindingsværksbygningerne, og ved disse sidste kan Ovnene være henlagt til et særskilt og fritliggende »Bagehus«, indrettet i et »Spændhus«, som egentlig kun er et halmtækket Tag anbragt direkte paa Jorden (se Bagehuset fra Jerrig), eller paa en lav Række Kampesten.

En af de ældre Bindingsværksgaarde ses paa Billedet fra Jerrig ved Grindsted, der viser en mindre, men i sin Indretning meget typisk Hedegaard. Som Billedet og Grundplanen viser, bestaar Gaarden af kun tre Bygninger: et Stuehus (Sals) og to Udhusbygninger.

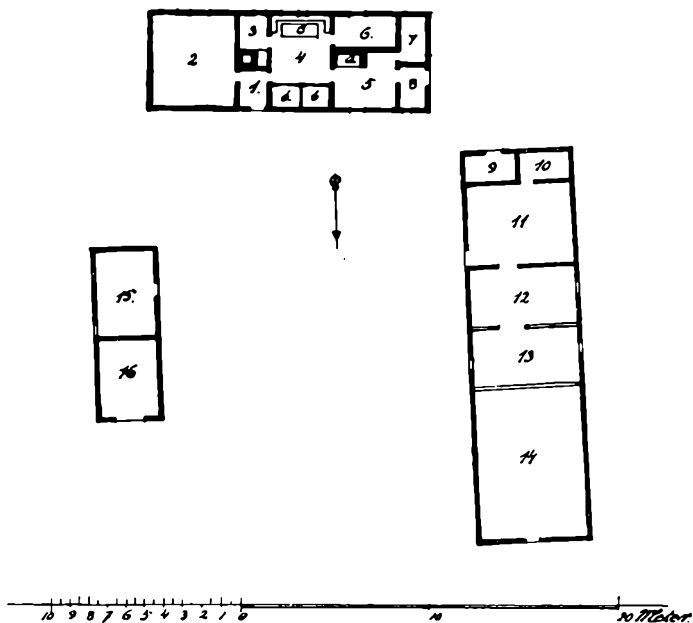
Fra den aabne Gaardsplads, der gaar i ét med Marken udenfor, træder man ind i Beboelsens Forstue og har til venstre i Husets Østende en Storstue (1) og til højre en Dagligstue (4) med Alkover (b) og Bænke langs med, og for En-

H. ZANGENBERG FOT.
*Bagehus til en Gaard i Jerrig. Grindsted Sogn. Slaugs
Herred i Ribe Amt.*

derne af det store Bord (c) ved Vinduesvæggen. Op til Dagligstuen ligger et Par smaa Sengekamre (3 og 6) og Køkkenet (5) med aaben Skorsten (a). I det yderste Fag ved Husets Vestgavl er der op til Køkkenet indrettet et Spisekammer (7) og en Gang (8), og fra denne Gang er der en bekvem Forbindelse med Stalden, der er anbragt i den Del af det store vestlige Udhus, der er nærmest Stuehuset, og som

Grundplan af en mindre Gaard i Jerrig ved Grindsted. Slaugs Herred. Ribe Amt.
(Maalt af H. Zangenberg i 1932).

- 1) Forstue. 2) Storstue. 3 og 6) Sengekamre. 4) Dagligstue. 5) Køkken. 7) Spisekammer.
8) Gang. 9) Høns. 10) Grise. 11) Køerhus. 12) Høgulv. 13) Lo. 14) Ruglade (senere Stald).
15) Rum til Klyne (Tørv). 16) Vognport.
a) Aaben Skorsten. b) Alkove. c) Bord med Bænke omkring.

indeholder Hønsesus (9), Svinesti (10) og Køerhus (11). I Resten af Længen findes Høgulv, Lo og Ruglade; og i det lille østlige Udhus er der et Tørvehus og en Vognport.

Et godt Stykke sydvest for Stuehuset laa i tidligere Tid Gaardens Bagehus, der dog her ikke var noget Spændhus, men et lille vistnok lyngtækket 2 Fags Bindingsværkshus bygget foran Bagerovnen.

*Gaard i Norre Veirup. Veirup Sogn i Gjording Herred. H. ZANGENBERG FOT.
Ribe Amt.*

Ejendommeligt for Stuehusindretningen her er den ene Skorsten, der er anbragt bag Forstuen mellem Storstuen (ogsaa kaldet »Endestue«) og Dagligstuen. Denne Skorsten, der findes overalt i disse Egenes Gaarde, synes kun at være anbragt for at opvarme Storstuen, som ellers er en »kold« Stue

Damgaard. Tidligere Kro i Holsted Sogn.

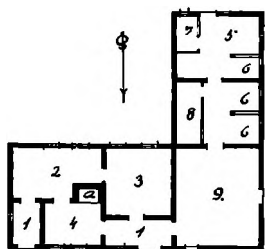

Boelssted i Nollund. Grindsted Sogn. Slaugs Herred   H. ZANGENBERG FOT.
i Ribe Amt.

i Landets øvrige Bøndergaarde, men der findes dog Erindring om, at ogsaa Dagligstuen er blevet opvarmet ved Ildsted til denne Skorsten, og det er vel ikke usandsynligt, at Skorstenen her oprindeligt har været aaben ud mod den ene af de Stuer, som den er anbragt imellem. Fraset selve Stuehuset er Bindingsværket af den sparsomste Art, og man mærker tydeligt, at Tømmer og Stolper har været en kostbar Vare der paa Egnen. Enkelte Steder har man flyttet hele Bindingsværksbygninger dertil fra andre Egne (f. Eks. fra Østkysten) for at skaffe sig nødvendig Husrum. Tavlene mellem Stolperne er her nu for Størstedelen udfyldt med Tegl, muret i Ler, men de har dog nok tidligere været lerklinede, og om Efteraaret og Vinteren beskyttede med opstabilede Tørv, »Træk« til midt paa Væggene, en Skik, der har været brugt indtil Nutiden saavel i disse som i andre Hedeegne. Inskriptioner i Husenes Tømmer var sjældne, men de fandtes dog, som f. Eks. i Grindsted-Sønderby, hvor der over en Indgangsdør stod: LEV . SOM . DU . SKULDE . HERFRA . I . MORGEN . og paa et Tømmerstykke over Skorstensaabningen i Køkkenet: TAG . DIG . NOGET . FOR . TIL . MANDENS . NYTTE.

Husmands- og Boelsstedet i ældre Tider i disse Hedeegne

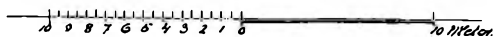
var enten enlænget eller vinkelbygget. I begge Tilfælde bestod Beboelsen af et Par Smaastuer: En Dagligstue og et Kammer og desuden et Køkken, alt samlet om Husets eneste Skorsten, og denne Beboelse stod for det meste i Forbindelse med en Lo, en Lade og en Stald, som i Vinkelhuset gerne var anbragt i Sidelængen (se Planen fra Nollund), men i det enlængede Hus laa i Forlængelse af Beboelsen.

Grundplan af et Boelssted i Nollund.
Grundsted Sogn. Slangs Herred i
Ribe Amt.

(Maalt af H. Zangenberg i 1932).

- 1) Forstue. 2) Dagligstue. 3) Kammer. 4) Køkken. 5) Flestestald. 6) Kostald. 7) Hønschus. 8) Rum til Svin. 9) Lade. a) Aaben Skorsten.

Udhusrummene var naturligvis afpassede efter Jordbruget, — man byggede jo ikke gerne mere end nødvendigt, — og Husene varierede derfor meget i Størrelse, navnlig de enlængede, der kunde være fra 7—12 Fag (21 m) lange.

Ved en af Husets Gavle laa gerne Brændselstørvene opstablede i Stak, undertiden paa en saadan Maade, at man paa Afstand kunde antage Stakken for et Spændhus, men her og der var de dog opbevarede netop i et Spændhus (se Billedet fra Nollund), eller ogsaa i et Udhus, hvis Stolpevægge var lyngklædte og Taget lyngtækket.

Store har Modsætningerne været i gamle Dage mellem Hedeegnenes Gaarde og Huse, som ofte var bygget af det sparsomste og derfor det skrøbeligste Bindingsværk, samt de primitive Udhusbygninger i Form af Lyng- og Spænd- og Sojhuse, som i ældre Tider endog var Formen for Menneskeboligen og endelig Vesteregnenes grundmurede Bygninger, der for Datiden stod som de dyreste og betegnedes som bedre end de fleste Steder i Landet. Denne Afveksling i Sydvestjyllands Byggeskik forsvinder imidlertid ganske føleligt Aar efter Aar for at give Plads for Nutidens Landbyggeri, der

vel ikke altid er nogen god Erstatning for det gamle, der forsvandt.

Men endnu vil man dog her og der kunne finde enkelte gamle og karakteristiske Gaarde og Huse (de sidste Udløbere af disse Egnes gamle Byggekultur), der staar som et Minde om Befolkningens Liv og Færden i ældre Tider, og som ikke kan være ligegyldig for den, der maatte have Interesse for den gamle Kultur, der møder ham i disse Egne, en Kultur, der adskiller sig ret væsentligt fra den, man møder i de fleste andre Egne af vort Land.
